

3: CRITERION

Research, Innovation and Extension

Research Publications and Awards

3.3.2: Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years

3rd Cycle

Assessment & Accreditation by NAAC

BHARATIYA MAHAVIDYALAYA, MORSHI

NAAC Reaccredited with Grade B with
CGPA 2.33 (3rd Cycle)

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Special Issue February 2018

VOL-02

Widyawarta®

International Multilingual Research Journal

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

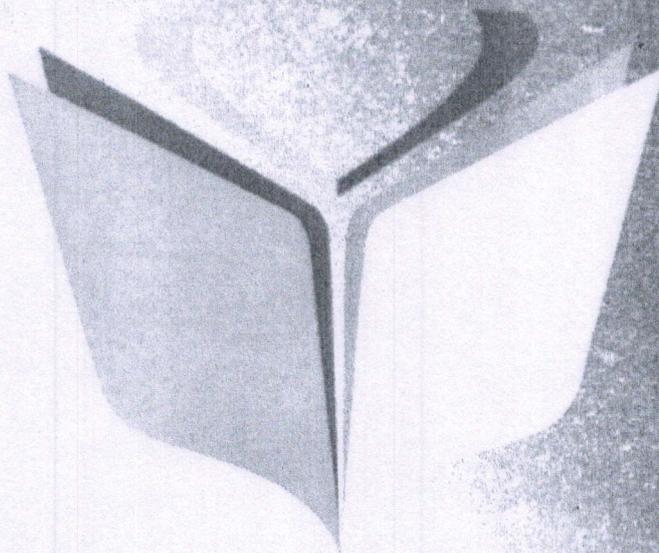
(Affiliated To Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

One Day National Conference

On

Humanism in Indian English Literature

24th February 2018

Principal
G.S. Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Editors
Dr. Suresh B. Bijawe

Organized By

Department Of English

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

In Collaboration With

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Bharatiya Vidya Mandir Amravat's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
(Affiliated To Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

One Day National Conference
On
Humanism In Indian English Literature
24th February 2018

Principal
Mr.G.S.Meshram

Chief Editor
Prof. Virag Gawande

Editors
Dr. Suresh B. Bijawe

Organized by
Department of English
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
&

Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubll@gmail.com; vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

|| Index ||

- 01) Humanitarian Perspective in Mulk Raj Anand's *Untouchable*
Sruesh D. Bansod., Yeoda. || 15
- 02) Indian Writer :Khushwant Singh
Archana .P. Tiwari, Daryapur. || 17
- 03) Mulk Raj Anand's Humanism in 'Untouchable'
Manish K. Hole, Daryapur ||19
- 04) Humansitic approaches in the Select Novels of Shashi Deshpande
Rinku Vaijnath Rukke, Washim || 22
- 05) INFUSING HUMANISM : NEED OF THE HOUR
Dr. Shalini A Bang, Akola || 25
- 06) A Portrait of "Javni" by Raja Rao
AnantN.Gawande, Daryapur, Dist.Amravati || 27
- 07) Humanitarian Perspectives in the Poetry of Kamala Das
Mr. Amit P. Bhagat, Ghatanji, Dist. Yavatmal || 29
- 08) Tagore's *Kabuliwala* and The postmaster: A Humanitarian perspective
Prof. Mahendra Telgote, Mumbai || 32
- 09) Mother : the emblem of humanity in the works of JhumpaLahiri
Sanober Kahkeshan || 35
- 10) The Critical Study of Hu(man)/e Indian Dalit Literature in Translation
Santosh Govindrao Maholkar, Amravati || 41
- 11) Human Values in Rabindranath Tagore's Short Stories "Subha" and.....
Lalit, G. Bhatti, Akola. || 44
- 12) No Man is an Island: A Humanistic Perspective in the Stories of
Dr. Nandita Mane, Nagpur || 47
- 13) Humanism in Rudyard Kipling's 'If'
T.K.Kanthale, Yavatmal || 50

14) MULK RAJ ANAND: A LITERARY LIBERATOR OF HUMANISM WITH	
D. B. Wankhade, Akot, Dist. Akola .	52
15) HUMANISM IN TAGORE'S WRITINGS THROUGH BUDDHIST LEGENDS	
Dr. Sumedh Y. Ahate, Amravati.	56
16) Mahesh Dattani's Seven Steps around the Fire: Reflection of	
Prof. Sanjay T. Vite, Akola	58
17) The God of Small Things: A Novel of Social Commitment	
Vijay D. Bhange, Amravati	62
18) Shashi Deshpande as a Novelist and Humanist	
Dr. S. P. Joshi, Amravati	67
19) Humanitarian Mysticism in Tagore's Sanyasi	
Shyam M. Gedam, Akot.	70
20) A devour of Individualism and Humanism in Protima Bedi's 'Timepass'	
Dr Pankaja Ingle., Amravati.	72
21) Antihumanitarian aspect in Arvind Adiga's 'The White Tiger'	
G.R.Khanderao, Yavatmal.	77
22) SAMIDHA : A Journey Reflecting Social Humanism	
Dr Vivek R. Vishwarupe	81
23) Reflection of Human Relationship In Rohinton Mistry's Novel	
Dr Furquan C. Pathan, Dhamangaon Rly	84
24) Adaptations of Humanistic Philosophy Of Tagore In Films and Television	
Dr. Dipali V. Deshmukh, Morshi	90
25) Changing Language Teaching Methodologies: The Need of the Day	
Ms. Ashwini N. Tondre, Dr. Pradnya S. Yenkar, Amravati.	91
26) Untouchable Bakha and Coolie Nathu: Attack on Social and	
Dr. Kapil Singhel, Nagpur .	94
27) he Twist of Fate, Human Heart and Realism In, A Flight Of Pigeons	
Satish D.Morey , Chikhli. Dist. Buldana	98

28) Rootlessness and Crisis of Identity in Works of Booker Winner	
Dr. Vinita Virgandham, Bhivapur.	100
.....	
29) Humanism in Mulk Raj Anand's The Untouchable	
Ms. S. S. Joshi, Morshi	104
.....	
30) The Humanism of Mulk Raj Anand The Artist as Humanist	
Dr. Suresh B. Bijawe, Morshi	107
.....	
31) Plight of Female Protagonist Kamala in Vijay Tendulkar's	
Dr. Kiran S.Khandare, Patur, Dist. Akola	110
.....	

International Multilingual Research Journal

Printing
Area
9850203295 7588057695

Editor Dr.Bapu G.Gholap

including its own. As the novel progress, Bakha's questions become more stringent and all-encompassing as his horizons broaden. As a matter of fact Humanism is more an attitude and a way of life rather than a philosophy and it echoes throughout *The Untouchable*. It advocates the human happiness its own justification and the pursuit of happiness is possible only in a society which prescribes liberty, equality and fraternity. In the final analysis *The Untouchable* by Anand is the epitome of humanism for the underdogs of the society.

References:

- Anand, Mulk Raj. *The Untouchable*. New Delhi: Orient Paperback. (1935 rpt. 1970)
- Brunton, T. D. "India in Fiction: The Heritage of Indianness" *Critical Essays on Indian Writing in English*. Eds. M. K. Naik, S. K. Desai, G. S. Amar. Dharwar: Silver Jubilee Student Edition, 1975.
- Chowsjee, Saroj. *So Many Freedoms: A Study of the Major Fiction of Mulk Raj Anand*. Delhi: OUP, 1977.
- Iyenger, K. R. Srinivasa. *Indian Writing in English*. New Delhi: Sterling pub. 2012
- Naik, M. K. *A History of Indian English Literature*. Delhi: Sahitya Akademi, 2009
- Rajan, P. K. *Studies in Mulk Raj Anand*. New Delhi: Abhinav Pub. 1986

The Humanism of Mulk Raj Anand The Artist as Humanist

Dr. Suresh B. Bijawe
Head of English Department
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi

Mulk Raj Anand occupies a prominent position in the world of Indian English Literature. To many he is known merely as a novelist and a story teller. But Anand is a multifaceted personality. He is a poet and an essayist, a professor and an educationalist, a social worker, an art critic and a critic of music, sculpture, dance and a drama. What lends light to all these facets in his inalienable to trust in man and his deep love for him, in a word, his humanism, which inspires and informs all that he writes and does. In fact, Anand's philosophy of humanism is of such pivotal significance in the entire corpus of his writings that one of the most pertinent ways of viewing his fiction is from this angle of his humanist philosophy. The purpose of the present enquiry, as its title suggests, is to study Anand's fiction in the light of his humanism, and to consider how far Anand, the artist succeeds or fails as a novelist and a story-teller as a result of his being a staunch humanist.

Humanism as a way of life for the contemporary man has its devotees all the world over and its sway on the intellectuals of twentieth century is profound.

Ours is an age of humanism. No current philosophy can afford to ignore the profound importance of man as central to all values and schemes of things. This explains the ascendancy of humanism as a philosophy of contemporary mankind.

Mankind to-day lives under the terrible threat of the third world war which may spell the total ruins of the homo-sapiens as such. The revival in the length and breadth of the world, of humanism, a philosophy which has international peace and the welfare of the entire mankind as its primary goal, is a happy sign, and on it may well depend the very survival of mankind.

Thus, we find that the philosophy of humanism is very old-as old, in fact, the dawn of Greek philosophy. Of course, it acquired new dimensions with the passage of time. But, till to-day it has retained one of its most vital characteristics – its central concern for man. The same central concern for man is also to be found in Anand's fiction. He also, therefore, is in the age-old cultural tradition of humanism, though his humanism has some of its own individual characteristics.

The type of humanism that Anand envisages for his nation can be better understood and appreciated if it is studied in relation to the background of his life. Anand was born in an India, which was groaning under the imperialistic rule of the British. The people had lost their moorings, old values were crumbling, and new ones were not seen anywhere near the horizon. Religion had become a matter of meaningless ritual and the arid puja-path. Fatalism and superstition dominated the minds of the poor masses. Nor did the alien rulers ever think of the necessity of integrating their culture with the dim, withering aspirations of the natives. The education imparted by the British Indian schools seemed to have no vital links with the genuine needs and interests of the ruled. It failed to enable the Indian either to acquire a clear understanding of his own culture or to get at a correct appreciation of European culture.

Anand's insatiable curiosity to know and learn took him, even when he was in his teens, to England. He toured in Europe and settled down in England to do research in English philosophy. The situation here seemed to be no

less appalling. Save a privileged few, most men lived lives fraught with squalor, poverty, and class consciousness. Anand started writing in order to understand the causes of world chaos.

Anand knew that the old world was dead and the old European Renaissance had become a spent force. The rapid growth of science and the consequent industrial revolution had resulted in commercialism, colonialism and imperialism. Simple values like love, justice, and beauty had receded to the background. Now and then he came to realize that only a new humanism-with its respect for man and the message of love and compassion- could restore peace and happiness to the war-torn world.

Anand's insistence on the dignity of man irrespective of caste, creed, and wealth, his plea for the practice of compassion as a living value, his conception of the whole man, the profound importance he attaches to art and poetry as instruments of developing whole man, his crusade against superstition, feudalism, and imperialism these are some of the chief characteristics of his humanism. But at the outset itself, it must be made clear that the kind of humanism that Anand has come to believe in is neither profoundly original nor very much different from the humanism that is generally processed by his contemporary humanist friends. But all the same, its importance lies in the fact that Anand has evolved and propounded it in such a way that it is pre-eminently suited to become a very way of life for his countrymen. This does not mean that it is parochial. On the contrary it is a product of his deep knowledge of the cultural histories of both the east and the west, and so it is broad-based. In fact Anand insists on the urgent need for the recognition and preservation of whatever values of our traditional culture that can be made beneficially operative today and synthesis them with such of the values of the western culture as may strengthen our efforts in building a new India and a brave new world universalism the earliest hints of

which are discernible in the early Vedic hymns and Upanishadic thinking proclaiming man's noble aspiration for the world of thought and experience is a concept which of thought and experience, is a concept which remains an unconsciously operative characteristic of our culture, and it has manifests itself to-day in the doctrine of co-existence. Further, the tendency to subject everything to criticism with intolerant tolerance' results in Catholicism of outlook and makes room for the voice of reason to be heard. The ancient Indians were made to cultivate this virtue by the necessity of allowing the in-coming congeries of aliens to settle down with them. Thus, they assimilated different religions into the fabric of their culture. To-day we find this concept of intolerant tolerant operating in the form of the right to freedom of opinion and India's love for peace and co-existence. Actually an extension of the above two characteristics, the sense of compassion or genuine understanding of the failings of individuals in order to facilitate their improvement is the third important characteristic which we have inherited from the past, which need to be resuscitated. Thus, universalism, intolerant, tolerance and compassion are according to Anand the chief values that we should choose from ancient Indian culture and integrate them with the vast knowledge and power made available to us by the west. Anand fervently hopes that, despite the two great wars fought in his age, science has advanced enough to user in an era of plenty and prosperity, of hope and peace, provided of course, man wills it.

Anand, like most other humanists, start with a declaration of his immense faith in the protagorean dictum, "Man is the measure of all things". By this he means that he believes in measuring the value of all values and all actions in relation to human personality. Man is the maker and breaker of worlds. He is an entity in whose constant attempts at renewal and adaptation lies the beauty of life Anand admires

man, and even adores him but this admiration does not blind him to man's weaknesses. He does take cognizance of man's greed lust, selfishness, cruelty and insensitivity. This does not, of course dishearten Anand. He firmly believes that man is potentially capable of rising from these lower passions to magnificent heights of splendor. Man has in his enough creative energy and imagination to transform himself and raise himself to glories pinnacles of dignity and to rid mankind of its unspeakable misery and pain, all through his tireless physical and mental energy. It is to enable man to achieve this end that Anand fervently please for the emergence among men of a new conception of the role of man in this vast universe. Man must realize and accept profound importance of man-of man as such, shorn of all considerations of class, caste, creed, race, religion and wealth. The most vital need of our troubled times is to engender among men a genuine respect for man, love for him. And faith in his ability to live a life full of dignity. Anand believes that man can solve his many problems with the help of imagination, reason and the scientific method. This idea of viewing man as the centre of the universe and as an entity capable of improvement is a point of view which is generally shared by all humanists.

But Anand seems to be original in his approach to man in his emphatic insistence on the concept of the whole man. In fact, the most significant contribution of Anand to the philosophy of humanism is perhaps his theory of the whole man which forms the key-stone in the arch of his comprehensive historical humanism. He pleads for all-round growth of man for the development of all his faculties and this must be geared up to serve the cause of the total development of individuals in society.

Women, according to Anand's humanism, deserves to be treated on an equal footing with man. Anand deplores the fact that a majority of Indians still respect Mau's

injunction that woman can have freedom at no stage of her life. Woman can no longer be considered a mere child breeding machine, never to be allowed to stir out of the four walls of home. She can no longer be treated as chattel. In fact it needs to be recognized that woman is an important as men in the great task of social reconstruction.

The most important doctrine of Anand's humanism that finds clear amplification in *Untouchables* is however rejection of casteism as a cruel evil. This practice of which results in suppression of untouchables who are denied their fundamental rights to grow into respectable citizens of society finds further amplification in *Road* as it is of course the chief target of Anand's criticism in *Road* also. However both *untouchable* and *Road* are significant tenets of Anand's humanism committed to the principle of equality of all men as Anand's humanism is it believes in the liberty of all men from the very cruelty of the society.

The purpose of this is to gather all the threads together and to find out how Anand, the artist, fares as a humanist. The artist as human is an artist who stands at the centre of the human experience and deserves his strength from it. Anand, at his best, stands firmly at this 'still centre'.

□□□

31

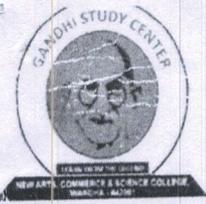
Plight of Female Protagonist Kamala in Vijay Tendulkar's Sakharam Binder

Dr. Kiran S. Khandare,
Associate Prof. In English,
Dr.H.N.Sinha Arts and Commerce College,
Patur, Dist. Akola

Abstract:

Vijay Tendulkar has been recognized as one of the major and leading playwrights in Modern Indian Literature. In the Post-Indian Theatre, his plays have brought a remarkable transformation in the dramatic world of theatre. Tendulkar as a playwright realistically exhibits trials and tribulations of his female characters in his plays. In this research article my aim is to study the plight of female protagonist Kamala in Tendulkar's *Sakharam Binder*. His plays do not advocate idealism while depicting and discussing the harsh reality of life. His plays deal with main interest in exploring weaknesses, follies and foibles of an individual. He has made an effort to make people aware towards life with all their vices, shortcomings and limitations. Tendulkar is undeniably the playwright of extraordinary caliber who ventured to depict the exploitation of women. Tendulkar has portrayed many remarkable male and female characters in his plays. But most of his female characters are victimized and oppressed in male dominated society within and outside four walls. The situation of terror is so holding tightly that the characters caught by it are entirely squeezed, victimized and became numb under its pressure that they became unconscious to talk or act. Due to victimization the oppressed transforms into

ISBN No. 978-93-85162-80-0

UGC Sponsored

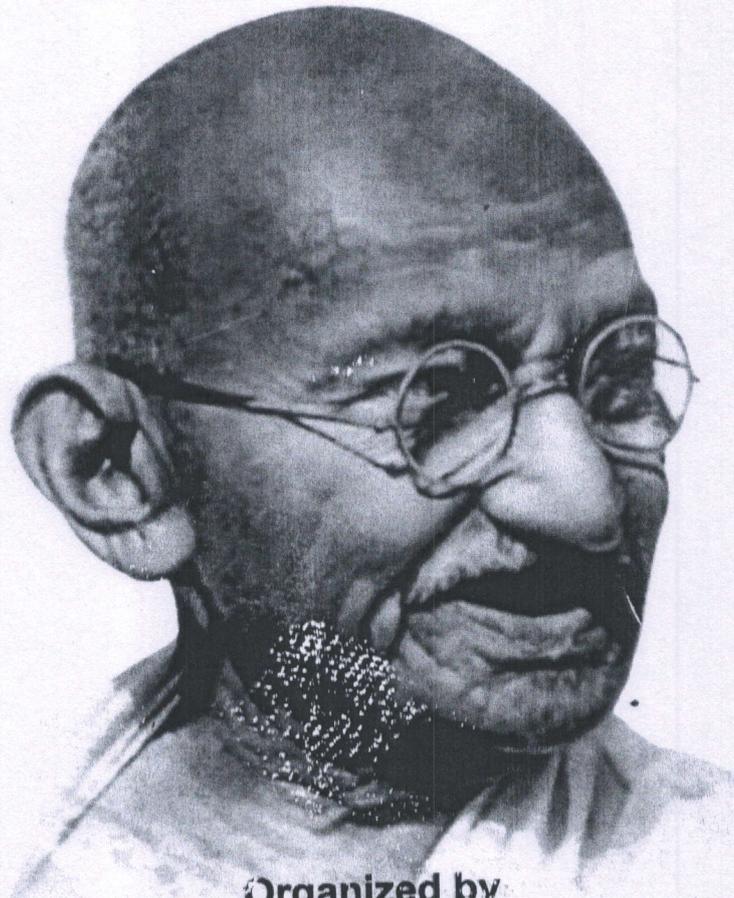
**ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE**

on

**“Beyond Boundaries : Gandhian Vision in
the Age of Globalization”**

on

24th March, 2018

Organized by

**Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya,
Wardha, Maharashtra (India)**

&

Gandhi Study Centre

**New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442001**

Editorial

We are glad to publish this book of conference proceedings of one day interdisciplinary, International Conference on “**Beyond Boundaries: Gandhian Vision in the Age of Globalization**” sponsored by UGC on 24th March 2018 at New Arts, Commerce & Science College, Wardha. A number of eminent scholars, social activists, Professors & Research Scholars have expressed their valuable views and thoughts. Their contributions have helped us to create this book’s review.

The Wardha city is well known as ‘Gandhi City’. The Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, Wardha and Gandhi Study Centre of New Arts, Commerce & Science College, Wardha has organized the conference to promote the thoughts and views of Mahatma Gandhi.

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidalaya, University came into existence through an Act of Parliament which received the assent of the President on 8 January, 1997. The purpose of the act was to establish and incorporate a teaching university for the promotion and development of Hindi language and literature. Fortunately, it has been established at a place where Gandhiji initiated all programs dear to his heart and connected himself globally.

Human beings have tended to conduct their numerous activities since ancient times, at varying levels of aggregation such as at individual, family, community, country, or cross-country levels. ‘Globalization’ may be defined as the integration of communities, nations, countries through cross- country flows covering various social, economic, cultural and political aspects. Gandhian philosophy remained less acknowledged despite its moral worth. Today when borders are becoming porous and time is annihilating the space, distances bringing communities ever closer; the ethical idioms of Mahatma can provide a belief system for perpetual peace. The conference is an effort to bring Gandhian ideas at fore.

We are very thankful to the management, resource persons & delegates, research scholars as well as teaching & non-teaching staff of the University and college who have provided a lot of efforts and their best possible support for the success of this event.

Dr. Ravi Kumar
Conference Co-ordinator
MGIHU, Wardha

Dr. Ashok Nath Tripathi
Conference Co-ordinator
MGIHU, Wardha

Dr. P. R. Kadwe
Director, Conference
NACSC, Wardha

INDEX

R. NO.	AUTHOR	TITLE OF PAPER	PAGE NO.
1	Dr. Prashant R. Kadwe	Gandhian Discourse On Women Rights	1
2	Prof. Ajay V. Nimbalkar	Implication Of Gandhian Values On Psychology	6
3	AnilkumarNanakramDaryani	Gandhi: Love Personified	8
4	Dr. (Mrs.) Anjali Andrew	Mahatma Gandhi's Non-Cooperation Movement And Its Impact On Indian Masses	10
5	Mr. Ashish R. Katore Ms. Harshali V. Panchbai	Gandhi's Influence On Indian English Literature	13
6	Dr. C.C. Chaudhari	Gandhiji's Impact On Women Liberation Movement Before Independence	18
7	Asst.Prof.DipakUlemale	An Analytical And Critical Study Of Frantz Fanon And Mahatma Gandhi	22
8	Prof. Dipratna R. Raut	Mahatma Gandhi : A Scrupulous And Sagacious Warrior	26
9	Asst.Prof.AglaveGanpatShriram	Mahatma Gandhi And Swami Vivekananda On Nation Building: Analytical Study	29
10	Dr Jayant K Walke	Gandhism And Paradigm Of Human Security	31
11	KamleshPanditraoThote	Gandhian Principles And Women Empowerment Through Micro Finance.	37
12	Smt. Kaplana C. Pawaskar.	Gandhian Innovations And Practices In Education.	39
13	Kishor N. Mahajan	A Role Of Gandhiji In The Eradication Of Unfouchability	44
14	Kumar Ram Krishna Iqbal Ahmad	Beyond Boundaries: Gandhian Vision In The Age Of Globalization: Indigenous Histories, Indigenous Futures, Alternatives To Globalization	48
15	Dr. Madan Ingle	The Relevance Of Gandhian Economics To Modern India	53
16	Asst. Professor Madan Jahangir Padvi	Three Pillars Of Gandhian Paradigm - Non VoilenceSatyagrah And Khandi	56
17	Manojkumar C. Hemanee	Three Pillars Of Gandhian Paradigm: Non-Violence, Satyagraha And Khadi.	64
18	Dr. Mariano Iturbe	Political Action And The Role Of ContemplationIn Gandhi And Aquinas	68
19	Paromita Das	Life's Principles Of Wisdom : PractisingAnasakti Yoga Of Bhagavad Gita	77
20	Smt. Pradhnya P. Sawarkar	Empowerment Of Women And Mahatma Gandhi	82
21	Pranata Bhattacharya	The Impact Of Gandhian Philosophy On India's Foreign Policy: Reflections From Pre-1990s And Post 1990s	85

22	Dr. Prashant M. Puranik	Gandhiji's View Regarding Skill Development In India	90
23	Asst.Prof. Pravin A.Upare	Gandhi On Rural Development	93
24	Dr. Rajeev Prakash Chauhan	Gandhi On Economic Planning And Management	96
25	Dr.RonilKulbhushanAhale Dr.Vinayak .Jayle	Gandhi And Women Empowerment	106
26	Prof. RupaliP.Nagrare	Gandhism & There Concept Of Human Security.	109
27	Dr.Sandeep S. Mandawgade	"Gandhi On Economic Planning And Management"	112
28	Dr. Sangita A. Deshmukh	Three Pillars-Non-Violence, Satyagraha, Khadi	115
29	Prof.Santosh Gohokar	Gandhi's Contributions For National Freedom Struggle	119
30	Dr.Seema V. Deshmukh	Beyond Boundaries : Gumbian Vision In The Age Of Globalization	122
31	Shital Deshmukh ¹ And Manisha Kale ²	Socio-Economic Status And Nutrition Education Assessment Of Adolescent Girls In Gandhi's Rural India	124
32	Dr. Suresh B. Bijawe	Gandhian Educational Philosophy: Gandhian Innovations And Practices In Education	131
33	Dr. T. S. Rathod	The Thought Of Mahatma Gandhi On Rural Development	136
34	Dr. Tikshya M. Shyamkul,	Gandhiji And His Constructive Work	138
35	Miss. Vaishali S. Sambre	Gandhian Discourse On Women Rights	141
36	Dr. Vibhavari B. Hate	Thoughts Of Gandhiji	144
37	Prof. Vijay M. Ghuble	Gandhiji's Vision On Sanitation	146
38	Vilas K. Kale	Political Philosophy Of Mahatma Gandhi	151
39	Mr. Vinod ManoharraoKukade	Truth, Non-Violence, Satyagraha, Khadi And Mahatma Gandhi	155
40	Yalan Li	Mahatma Gandhi's Doctrine On Religion And Its Impact — <i>From A Chinese's Point Of View</i>	158
41	Asst. Prof. Aditya Farsole	Psychological Analysis Of 'Mahatma Gandhi On His Path To Self-Actualization In South Africa'taken From Richard Attenborough'S Biographical Film- 'Gandhi'(1982)	168
42	Ajay Krishna & Prof. Li Lian	India-China Cultural Exchange And Some Instances Of Gandhi's Interaction With The Chinese Leaders.	172
43	Anirban Ghosh	Mahatma Gandhi And China: A Brief Review	175

44	Dr.Pankaja R.P.	The Role Of Education As A Key To Responsible Citizenship,	181
45	KetanS.Bhosale	Radical Conservatism And Gandhian Political Thought	184
46	Priyanka A. Awate	Gandhian Concept Of Truth And Non-Violence	189
47	Ria Nadkarni	Mahatma Gandhi And Untouchability	192
48	Prof. Rupendrakumar I. Gour	The Gandhian Approach To Rural Development In India	183
49	Prof. V.M. Deshmukh	The Gandhian Way And It]S Way To Conflict Resolution In The Contemporary World	198
50	Prof. Kanchan Ingole	Gandhi And Women's Education	201
51	Dr. Abhijit Verulkar	Ghandhiyan Thoughts On Women Empowermwnt	205
52	Kumar Ram Krishna Iqbal Ahmad	Beyond Boundaries: Gandhian Vision In The Age Of Globalization: Indigenous Histories, Indigenous Futures, Alternatives To Globalization	211
53	Carlos Varona	Impact Of Gandhi's Thought And Action In Latin America And Spain	216
54	Dr.Lathavenkataraman	“ 3sModelof Sustained Development In The Era Of Globalization – Gandhian Vision”	221
55	(MsMunaKhayalKhattak ¹ And Syed Hussain Murtaza ¹)	Gandhism And Bacha Khan: Relevance Of Non-Violence In Contemporary South Asia	226
56	Dr. Ravi Kumar ¹ And Dr. Rafida Nawaz ¹	Re-Visiting The Piori Beliefs Of Latin, American Dependency Theory From Gandhian Lens: Khadi As Basis Of Nieo (New International Economic Order)	234
57	Yuvraj Morgha	‘Relevance Of Gandhian Thoughts For Peace In Contemporary World With Special Reference To Non-Violence’	239
58	Miss Suchita G. Mane	Mahatma Gandhi’s Multidimensional Work	244

- Basu, A., S.K. Roy, B. Mukhopadhyay, P. Bharati, R. Gupta and P.P. Majumdar (1986): Sex bias in intrahousehold food distribution: roles of ethnicity and socioeconomic characteristics. *Curr Anthropol* (27): 536–539.
- Guldan G. S., H. Fan, X. Ma, Z. Ni, X. Xiang and M. Tang (2000): Culturally appropriate nutrition education improves infant feeding and growth in rural Sichuan, China. *J. of Nutrition*, 130: 1204 – 1211.
- Jaya Sinha, A. R. Kumar, N. Yadav, K. Pravin and U. Tripathi (2012): Nutrition education among adolescent girls on recipes using dehydrated vegetables. *International J. of Sci. and Engg. Res.*, 3: 12.
- Manisha Kale, Asha Mane and P. W. Kale (2006): Popularization of nutrition improvement technologies among rural adolescent girls of Amravati district, Project Report, SGBAU, Amravati: 50-88.
- Walsh CM, A. Dannhauser and G. Joubert (2002): The impact of a nutrition education programme on the anthropometric nutritional status of low-income children in South Africa. *Public Health Nutrition*, 5(1): 3 – 9.

Gandhian Educational Philosophy: Gandhian innovations and practices in Education

Dr. Suresh B. Bijawe

Associate Prof. Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati (M. S.) – 444905

Email: sureshbijawe67@gmail.com Mob. No.: 07798060972

Society has always been product of its people in one way or other. Moreover, society and people reciprocate each other to ameliorate the society on one hand and to produce the galaxies of people on other hand with varieties in it, great people are born in each and very society and nation and therefore, Indian society is no exception, the people whom the people recognizes as great people are M. K. Gandhi, Rabindranath Tagore, Dr. Radhakrishnan and Dr. Zakir Husain, Mahatma Gandhi occupies important position in freedom movement and excels others in certain aspects like in obliterating of social injustice and in mootng the idea of education equipped with certain vocations Husain in this context wrote very cogently as to how people are shaped into celebrities.

“Great men are not all alike some of them are great because of the environment that shaped them its symbols, others are great because they are all that their environment is not. All that is suppressed and obliterated into environment gets embodied in them and burst forth from then. Some great men are made by the ages in which they live; others make the age what it is.” What Husain said comes true to Gandhi if we analyse the way he spent his life and the ideas he built with regards to education for the Indians.

Mahatma Gandhi, the noted luminary belongs to the second category of great men by way of his self-exaltation. He left an unmistakable and undaunted mark in Indian History. He was an embodiment of hard work, sacrifice who practiced to personalize it through virtual philosophy of life. As such he belongs to that category of men who thought values are more important than power and service is more rewarding than the political maneuvering, whatever he did, he did with the combination of conscience and intellectual brilliance. His entire life was spent in improving first the one self and then the

lives of downtrodden through the experiences of life he acquired and the education he learnt.

The first president of the republic of India, Rajendra Prasad in his homage to Mahatma Gandhi had observed that "no one who takes a dip into Gandhi's stream of life will emerge disappointed, for their lies in it buried a hidden treasure out of which everyone can carry as much as he likes according to his own capacities and faith".

Gandhi exhibited condolence between the words and deeds, therefore, his life and teaching brought home the tenants of life and education to the people very profoundly and powerfully. No doubt Gandhi wrote and spoke on a variety of subjects which through light on to which level he developed understanding and thereby insight to subjects ranging from the problems of India and the world, modern civilization, the Bible, the Ramayana, Journalism an education his approach on various subjects was functional and practical rather than theoretical. On education he emerged as a pioneer and tried to do yeo-man's service to it. Moreover, his educational ideas reflect the philosophy and ideals of life that he embarrassed through personal experiences. He visualized the human nature, dignity, potentialities and capacities as the creator of his own destiny. According to Gandhi, "Man is good by nature. It is the society which makes him vicious. The individual is good. Good or bad is not merely his own concern but really the concern of the whole community, may be of the whole world."

Gandhi tried to propagate the idea of non-violence which, he claimed to be a universal religion for making the world free from its evils through educating the people. Consequently he suggested making certain changes in education which reflect these educational ideas. Gandhiji, an apostle of social regeneration, the prophet of spiritual resurrection and the great messiah of political reformation of India was also an eminent educationalist that India has ever produced. His trust for educational renaissance in India was his intelligent brain child. "The scheme of Basic Education" is unique for socio-economic and political reformation. He was that philosopher king, whose philosophy and way of life, which he had characterized from his various life instances, has not only illumined the prevailing Indian society but also become the beckoning light for the entire mankind, As a pragmatic philosopher, Mahatma Gandhi inaugurated an epoch-making charter in the socio-economic and politico-religious and cultural fields by providing a new metamorphosis that he had experienced from his manifold experiments. The then trend of thought received a new mode and the people of world realized the value of non-violence as the most powerful means of success in comparison to any other deadly weapon. He was that armless person who had forged a weapon against which the British bayonet was proved powerless. His cult of non-violence was a weapon unique in world's armory which is self-sufficient to win everything without bloodshed.

Such multi-dimensional personality is now being worshipped by the people of entire world for his foresight to solve manifold problems that the present world is coming across. Gandhiji had realized education as an effective means for all sorts of reformation. He experimented his educational thoughts at Tolstoy Farm, Shantiniketan, Sabarmati and Sevagram and developed Nai Talim through Wardha Scheme of Basic education in 1937, when Indian was under British rule and its people were suffering from divergent problems. His educational ideas were the outcome of his tireless experiment of the

philosophical monographs of Veda, Upanisadas, Gita, Patanjali's Yogashastra, Manusmriti, Mahabharat, Bible, Buddhist and Jain scriptures in his own life. Hence his educational thoughts seem many problems. Like Rousseau's Emile, Montessori's school, Froebel's kindergarten, Plato's Republic and Tagore's Shantiniketan system of education, Gandhi an basic Education was an attempt to bring hydra- hearted development of individual's body mind and spirit, it gave due emphasis on social, economic, political, religious, cultural and moral or ethical aspects of individual personality. Gandhiji also viewed an educational system which centers round the following features to perpetuate ideal- socio-individual welfare.

The glaring features were.

- Free and compulsory primary education.
- Craft- centered education.
- Self-supportive education.
- Mother-tongue as the medium of instruction and
- Non-violence based education.

His child centered educational speculations centers round socio- individual well-being with freedom and flexibility in its aims, curriculum, method, examination and administration. He spiritualized the education to its truest sense and brought magnificent changes to human being and to the society.

The existing world is undergoing a terrible change. In every field of life people have become so suffocated that they find no way out. Deteriorated value system has created mistrust among individual's starting from individual life till the social life we find no cohesion. Everything is drastically disintegrated, trust, and faith losing their validity. Most of the people lead aimless life. Even the educated youths of developing and developed countries, at many instances, have lost their direction. Education which is accepted as a means for behavioral modification to prepare human beings is felt as rudderless to inculcate such attitudes either among educates or among the persons concerned with that system. Such frustration is getting aggravated among the unemployed youths all over the world at a maximum rate as a result of which they have been captured and brainwashed by anti-social organizations. Narrow nationalistic attitude and parochial religious fanaticism spread all sorts of ill-temperament among people of different faiths, religions, and races. Individual has now lost his faith on his own blood relations. What about his relation with his neighbors and others. Moral and ethical principles have become a lost heritage for post-modern era, where the electronic media have conquered the psychology of people as means infotainment. The ultra-modern people are rotting in age-old superstitions thereby giving rise to numerous socio-economic and cultural- hazards and misfortunes. Even in the democratic setups economic exploitation of awarded bourgeoisie like politicians, bureaucrats industrialists and businessmen has widened the gap between rich and poor, developed and developing countrymen. The accumulation by the few at the cost of the rest is being trumpeted as human advancement and development. Animosity, those growing among nations of the world are giving rise to the production of mass-destructive weapons-biological and atomic and other methods which can bring unprecedented ruthless annihilation to human, civilization within a bird's eye view. Because of such misunderstanding, nations are

investing a major portion of their income in defense, along with this, the crisis of population explosion, environmental pollution, problem of women folk, cultural degradation are multiplying the problems of world in geometrical proportion. Under such dilapidating situation Gandhi an educational thought seems as a solace to many sufferings. It is realized as a panacea to look at "Rama Rajya" where the great Indian thought "Vasudheva Kutumbakam rules with self-rule of Swaraj". To reform this deteriorating society Gandhiji wanted to change the human attitude, and to form an egalitarian society. He was in search of a cosmopolitan culture where people of world will live peacefully. His education accepted acculturation as major means of developing such world culture.

Gandhiji's basic education gives more emphasis on Antyodaya, the development from grassroots. Antyodaya refers to meeting away of self any flowering of core-human attributes and development of people from grassroots level. So, he said, "India lives in its villages; It is there that our procedure live, the poor and illiterate live, It is the village that hold the key to the country's problems, so, vision of future India can be greater than to rebuilt its half million villages, The irony is that in terms of the teeming million inhabiting in these villages, our developments, our democracy, and our education have all become irrelevant. But once we decided to approach them in right spirit they are bound to rise to respond and rise to end their suffering."

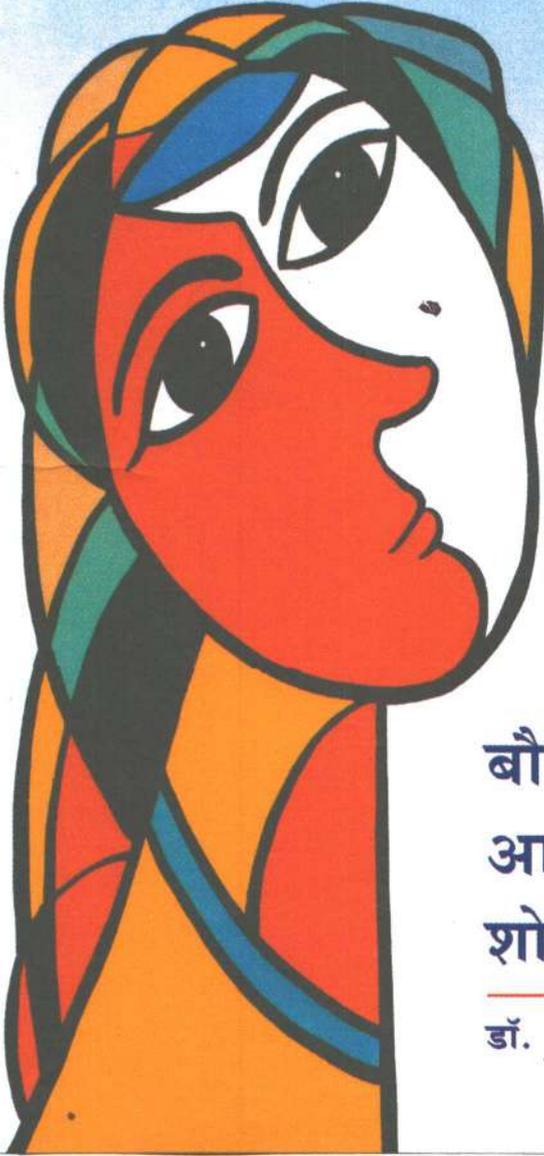
Realizing the role of education in upliftment of people from village level, Gandhiji stated, "Naturally in the world process of rebuilding villages, education will have most vital part to play because it alone can prepare people's mind to receive new ideas and accept new tools, new relationships and new forms of organization". Visualizing the deficiencies of prevailing British- Indian educational structure, Gandhiji stressed on educating the masses through mother tongue as medium of instruction as he realized that, mother tongue facilitate learning. He accepted education as forceful means for preparing a conscientious citizenry, the resource for Indian independence. His educational thought viewed to bring social welfare through creating the value of self-sufficiency. He introduced 'Craft' as the center of education for development of Indian cottage industry to products to upgrade her economic standard. He also stressed on the establishment of necessary large scale industries for national welfare. His co-relational method integrated teaching process with improvement of vocational efficiency. The values like 'Dignity of labour', earning while learning, 'Learning while earning' were practiced by students from their pre-basic stage for formation of an economically self-sufficient society. In contrast, present educational system has become a means of infusing an air of superiority and hollow egoism among the taught who hesitate to perform any sort of physical work or vacation except that of service, which was the view of Macaulay's education. Such 'Service motive' educational system creates mass unemployment and educated unemployment problem in India. On the other hand our poor country loses most of our intelligent persons who fly to foreign lands for more money. Hence, Gandhian craft education was productive and intended to develop the economic standard to develop the economic standard of individual and of the society. Like present 'Panchayati Raj System', Gandhian theme of socio-economic emancipation of villages. He also stressed on minimum educational qualifications of the people's representatives. He was against

the characterization of all social evils and immoral acts that hinder our progress. So in contrast to present move for privatization and commercialization of education, Gandhiji stressed on the role of state to provide compulsory and free education to make her people conscious through education and literacy, therefore, he opined to make primary education universal and compulsory to liquidate illiteracy, which is a social sin and shame. Education of the women folk was also given more importance because he realized that if women are educated a nation will be educated automatically. To control the population explosion he stressed on ideal conjugal life, where sexual entertainment was considered as sin. So Gandhian education stressed on practice of Brahmacharya for small pupils, to check lust and desire. By these the society would be benefited a lot. When the world is at the tender hook of corruption, treachery and selfishness, at that time Gandhian cosmopolitan thought proved as beaconing light for its value base education. It tried to inculcate all such human values among children to make them valuable social assets. Thus Gandhian educational thought had also raised silent protest against the social evils such as untouchability child marriage, dowry systems and purdah-system. As a social reformer he also supported widow marriage. In a nut shell, it can be asserted that Gandhian basic education aims at brining all round development of individuals head, hand and heart which will supplement the social betterment at large. His concepts of non-violence and Satyagraha have prove to be more relevant for the modern world. International bodies with people of the globe are in such of peace. His activities of on Swadeshi, Sarvodaya, non-violence and 'Swaraj' are milestones for socio-economic and political-religious resurrection. When talking on the national system of education and its aberrations, causing much embarrassment in present (perfect) society, Gandhiji stated that our educated youths have been intellectually and emotionally alienated from their heritage, culture values and human characteristics. No tangible transformation is possible with only metaphorical pronouncements and declarations by arm-chair educationalists. Therefore to make education an effective and forceful medium for socio-individual welfare, a planned reformation of the existing system is most urgent and the reforms should be on the line of Gandhian footprints which would bring solace to our sufferings and aspirations. Accordingly curriculum should be recognized, methods of teaching and teacher training should be reformed and ideal teacher should prepare the students to solve their day to day problems most effectively. Over all our education should be such by which the children will be developed to human beings and the present world will be transformed to a benevolent society.

References:

- 1) Ganguli, B.N., "Gandhiji's Social Philosophy", (New Delhi, Radha, 2006).
- 2) Trikha, R. Gandhi, "Gandhism and the Gandhians", (ABD Publishers: Jaipur, 2009).
- 3) Ravindra Thakur and Smt. Nirmal, "Thakur Varieties of Gandhian Thought"
- 4) M.K. Gandhi, "The Story of my experiments with truth"
- 5) Gandhi His Life and Thought, (J.B. Kriplani Publications Division. Govt. of India, New Delhi, 1970).

बौद्धधम्मीय स्त्रियांची
आर्थिक स्थिती:
शोध आणि बोध

डॉ. लाजवंती टेंभुर्णे रामटेके

Principal
Dhamiya Mahaniraya
Mumbai

बौद्ध धम्मातील स्त्रियांची
आर्थिक स्थिती :
शोध आणि बोध

- लेखिका -

डॉ. लाजवंती टेंभुर्णे (रामटेके)

सुधीर प्रकाशन, वर्धा

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

बौद्ध धम्मातील स्त्रियांची आर्थिक स्थिती :
शोध आणि बोध.
- डॉ. लाजवंती रंभुर्णे (रामटेके)

- * प्रकाशक
सुधीर प्रकाशन
गणेश नगर, पो. वर्धा गंज,
ता. जि. वर्धा
- * सर्वहक्क
डॉ. लाजवंती रामटेके
जेतवन, लुंबिनीनगर, पुलगाव, जि. वर्धा
मो. 9325544232
E-mail : bhushan.ramtekephd@gmail.com
- * आवृत्ती
दि. १४ ऑक्टोबर २०१८
- * मुखपृष्ठ
निंबलवार ग्राफीक्स, वर्धा
- * मुद्रणस्थळ
गिरनार ऑफसेट,
७, ग्रेट नाग रोड, नागपूर
- * मूल्य
रु. ३००/-

ISBN : 978-93-81621-19-6

Dhanaya Mahantaya
Morshi

आंबेडकरी चळवळीत
ज्या स्त्रियांनी
आपले आयुष्य झोकून दिले,
त्या सर्वांना समर्पित...

- लेखिका

बौद्ध धम्मातील स्त्रियांची आर्थिक स्थिती : शोध आणि बोध.

३

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Bharatiya Vidya Mandir Amravati's
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati
(Affiliated To Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)
One Day National Conference

On

Current Trends In Commerce

24th February 2018

Principal

G. S. Meshram

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

Chief Editor

Prof. Virag Gawande

Director

Aadhar Social Research & Development
Training Institute Amravati

Editors

Dr. J. L. Ramteke, Prof. V. V. Khandekar, Prof. D.N.Kale

Organized by

Department of Commerce

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati

&

Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Marshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post.Limbaganesh, Tq. Dist. Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
marshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal | Impact Factor 5.131 (IJJIF)

Signature
Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi

|| Index ||

1) Demonetization's Effect on Indian Industry Pro.Gajendra S.Wasnik, Akola	15
2) Recent Trends in Banking (E-Banking) Asst. Prof. Ku. T. B. Uke, Dist. Amravati	18
3) TOURISM MARKETING FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT Sanjay G. Gawai, Dist : Amravati	22
4) Recent Trends in Banking Dr. D.P. Parate, Dist. Washim (MS)	24
5) Recent Trends in Indian Banking Sector Prof. M. R. Chaudhari, Chandrapur (Maharashtra)	27
6) RECENT TRENDS IN BANKING SECTOR— CHALLENGES AND OPPORTUNITIES — Prof. Kalpana Kale, Dist.- Chandrapur (M.S.)	29
7) DEMONETIZATION OBJECTIVE, CHALLENGES AND IMPACT ON RURAL ECONOMIC DEVELOP... Prof. Dr. Renuka A. Gaikwad, Dist:-Pune	33
8) "Recent Trends in Skills Development of India through Commerce Educat... Prof. Avinash Ramkrishna Pawar, Dist. Akola	37
9) Current Trends in Tourism Prof. A.D. Barde, Dist. Washim (MS)	40
10) E-BANKING: A REFORM IN BANKING SERVICES Neha A. Meshram, Dist: Amravati	43
11) Recent Trends in Indian Banking Facilities Mr. SANDIP TAJANE, Chandrapur (Maharashtra)	44
12) ROLE OF INSURANCE SECTOR IN DEVELOPMENT OF INDIA Girish G. Gawai, Dist: Wardha	48
13) BANKING & INSURANCE SECTOR IN INDIA Gaurav S. Sharma, Dist. Amravati	51

विद्यार्ति: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 5.131 (IIJIF)

Principal
Dhartiya Mahavidyalaya
Morshi

14) Current Trends in Commerce – Insurance Sector Dr. Aruna S. Wadekar, Amravati	52
15) Role of Commerce & Management in Economic Development Dr.Dilip B. Malpe, Dist. Wardha	55
16) DEMONETIZATION - IMPACT ON INSURANCE SECTOR IN INDIA Asstt.Prof. Naval Patil, Amravati	58
17) Present Scenario on Indian Tourism Industry Assistant Prof. DR.Vina.J.Warade, WASHIM	60
18) RECENT TRENDS IN INDIAN BANKING Amol R. Thakre, Amravati	63
19) The role of Information Technology and Insurance Sector Dr. Anil Bhagat & Dr. Ghanshyam B. Bagde, Nagpur	68
20) ई-व्यापारी : रोकड विना व्यवहार — डॉ. जयमाला रामटेके, मोर्शी	71
21) बँकामधील नवतंत्रज्ञान - एक बदल प्रा. राजीव आर. शिंदे, जि. अमरावती	74
22) बँकामधे नवप्रवर्तनाची गरज - एक अवलोकन सहा. प्रा. जयंत एम. बनसोड, जि. अमरावती	77
23) ई-कॉमर्स आणि माहिती साक्षरता आधुनिक काळाची गरज प्रा. अरविंद पाझारे , मोर्शी	80
24) व्यवसाय प्रक्रिया बाह्य स्रोत आणि ज्ञान प्रक्रिया बाह्य स्रोत (BPO and KPO) प्राचार्य जी.एस. मेश्राम, मोर्शी	84
25) आजच्या काळात व्यवसायात ऑनलाईन बँकिंगची गरज प्रा. मनिष बा. गुडधे, मोर्शी	87
26) कृषी व शेतकरी कल्याणाबाबत भारत सरकारचा नविन दृष्टीकोन विनायक व्ही. खांडेकर, मोर्शी	90

[Signature]
Principal
Rashtriya Sanshodhan Mandal
Wardha

प्रवृत्ती याद्वारे त्याचे बँकेशी संबंध समजतात व त्याला पुनर्कर्ज देताना काळजी घेता येते.

४) बँकाच्या नवप्रवर्तनामुळे बँकींग उद्योगासह बांधकाम, रियल इस्टेट या क्षेत्रातील गुंतवणूकीत वाढ झाल्याचे दिसते.

५) बँका नवतंत्रज्ञाना मुळे अत्याधुनिक, सेवा व सुविधा पुरवितात त्यामुळे ग्राहक आपल्या घरी बसूनच या सेवांद्वारे बँकींग व्यवहार करू शकतो. त्यामुळे त्याचे वेळ व श्रम वाचतात आणि व्यवहार झाल्याबरोबर मिळणारे माहितीच्या आधारे त्याचे मानसीक समाधान होते.

६) सहकारी बँकानी नविन सुविधांचा वापर वाढवावा आणि ग्राहकांना शिक्षण व प्रशिक्षण देवून आपला ग्राहक टिकवावा म्हणजे ना नफा ना तोटा या तत्वावरही सहकारी बँकाच्या व्यवसायात वृद्धी होईल.

७) बँकींग क्षेत्रात IT (माहिती तंत्रज्ञानाचा) वापर वाढवावा यामुळे पारदर्शी पणा येतो.

८) तंत्रज्ञानाचा अतिवापर हा 'गोड जास्त खाण्यामुळे होण्याच्या मधुमेह रोगा सारखा असतो' म्हणून नियम व अटीचे पालन करावे.

९) बँकानी ग्राहक, कर्मचारी, अधिकारी या सर्वांच्या हिताचे संरक्षण करावे म्हणजे सर्वांना बँक ही आपली वाटायला लागेल.

१०) सहाकारी बँकामार्फत शासनाच्या योजनांचा लाभ सर्वात खालच्या घटकापर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न करून प्रत्येकाला बँकेशी कसे जोडता येईल व जोडून ठेवता येईल हा विचार करून त्यांचेही परस्पर संबंध निर्माण करावे.

उपरोक्त निष्कर्षांचे आधारे बँकाचे नवप्रवर्तन धोरण हि अवलोकनीय बाब असून यामधून सर्वांच्याच हिताची बाब प्रकर्षाने दिसून येते. तेव्हा प्रत्येकाने आपल्या मर्यादेत राहून कौशल्यपूर्ण, आपली बौद्धिक शारीरिक व मानसीक पातळीचा कस लावावा जेणेकरून बँक हितार्थ धोरणे जनताभिमुख होतील.

संदर्भ :

- १) बँकींग व वित्तीय धोरण - डॉ. पी. एम. जोशी
- २) विकासाचे अर्थशास्त्र - डॉ. ज्योत्सना
- ३) बँकींगची मूलतत्त्वे - डॉ. चव्हाण, प्रा. जैन
- ४) भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. एन. एल. चव्हाण
- ५) आर्थिक जगत - डॉ. दि. व्य. जाहगीरदार
- ६) मासीक - योजना, लोकराज्य,
- ७) वृत्तपत्रे - दै. दिव्य मराठी दै. लोकसत्ता दै. मतदार, दै.

देशोन्नती

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

23

ई-कॉमर्स आणि माहिती साक्षर आधुनिक काळाची गरज

प्रा. अरविंद पाझारे

ग्रंथपाल,

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

सार:—

सध्याचे युग हे माहिती तसेच ज्ञानाचे तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून समजल्या जाते. त्यामुळे आ स्थितीत कोणत्याही प्रकारचे ज्ञान हे एका माऊ क्लिक वर कधीही मिळून राहिले. ह्याच ज्ञ उपयोग करून कोणतेही व्यवसायिक व्यव इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात होताना दिसून येते. त्याम कॉमर्स बदल माहिती साक्षर होणे ही नवका अत्यावश्यक गरज झालेली आहे. त्याअनुषंगाने लेखामध्ये ई-कॉमर्स म्हणजे काय, त्याचे फायदे, देणा-या विविध कंपण्या, माहिती साक्षरता आ कॉमर्स साक्षरता याबद्दल विवेचन करण्यात आले प्रस्तावना

एकविसावें शतक हे माहिती तंत्रज्ञान इलेक्ट्रॉनिक युग आहे. एकविसाव्या शतका पहिल्या दशकात जागतिकीकरणाच्या संक्रमणात अ देश आणि आपला प्रदेश ढवळून निघतो आहे. तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील वेगवान क्रांतीत आपण जे शिकलो आणि शिकविले ते आज कालबाह्य लागले आहे. शिक्षण, ग्रंथालय, प्रशासन, अ विमा, बँकिंग, परिवहन, सिनेमा ही सगळी सेव आता ई आद्याक्षरापासून सुरू होऊ लागली संगणकीय साक्षरतेपाठोपाठ येणारी ई साक्षरता व युगात आपली महत्ता गाजवू लागली आहे. शिक्षा फार मोठे सेवा व्यवसाय क्षेत्र म्हणून अखंड्या डोळे लागले आहेत.

विद्यार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ImpactFactor 5.131 (I

माहितीचा प्रसार समाजाच्या सर्व घटकामध्ये कमी जास्त फरकाने होत आहे. व त्याची परिणती म्हणजे आजचा समाज माहितीभिमुख समाज म्हणून ओळखला जात आहे. माहितीभिमुख समाज उदयास आला आहे. असे जेव्हा म्हणतात तेव्हा या समाजाचे काही मानदंड आहे. त्यापैकी प्रमुख मानदंड म्हणजे मोठ्या प्रमाणात संगणकीकरण इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने माहितीचे प्रसारण व माहिती तंत्रज्ञान आधारित नोक-यांच्या प्रमाणात वाढ व्हावयास हवी. आणखी एक मानदंड म्हणजे दुरसंचार आधारित माहितीसेवा देण्याच्या पायाभूत सोयींची उपलब्धता व सोयींचा हळूहळू विकास होऊन नेटवर्कशी जुळवणी साधणे हा होय. याशिवाय आवश्यक माहितीचा पुरवठा जलद पण सुलभ गतीने कारणे ही दैनंदिन जिवनातील नियमित बाब असावयास हवी.

इलेक्ट्रॉनिक व्यापार म्हणजे काय?

इलेक्ट्रॉनिक व्यापार म्हणजे ज्याचे संचालन इंटरनेटवरून केले जाते आणि ज्यासाठी इंटरनेटवर असणा-या भ्रवशाच्या अश्या उपयोजनाचा उपयोग केला जातो. अशाप्रकारची व्यापार ही क्रिया दोन व्यापा-यामध्ये (B2B) किंवा व्यापारी आणि ग्राहक (B2C) किंवा ग्राहक आणि व्यापारी (C2B) यांचेमध्ये होत असते.

वस्तू माहिती आणि सेवा यांची खरेदी आणि किमतीचे शोधन यासारख्या वाणिज्य विषयक उलाढाली इंटरनेटवरून करणे म्हणजे ई-कॉमर्स होय.

इलेक्ट्रॉनिक वाणिज्य, अर्थात इलेक्ट्रॉनिक कॉमर्स किंवा ई-कॉमर्स म्हणजे इंटरनेटद्वारे उत्पादन आणि सेवांची करता येणारी खरेदी आणि विक्री होय. इंटरनेटच्या वाढत्या व्यापामुळे आणि त्याचा लोकप्रियतेमुळे इंटरनेटवरील व्यापाराला कमालीची चालना मिळालेली आहे. इलेक्ट्रॉनिक निधी स्थानांतर, पुरवठा व्यवस्थापन करणे, इंटरनेट आधारित विपणन, ऑनलाइन ट्रान्झॅक्शन प्रक्रिया, इलेक्ट्रॉनिक डेटा आंतरबदल, वस्तुसूची व्यवस्थापन प्रणाली आणि स्वयंचलित डेटा संग्रहण या नव्या इंटरनेट आधारित सुविधांचार इलेक्ट्रॉनिक वाणिज्याच्या प्रसारत महत्त्वाचा वाटा आहे.

इलेक्ट्रॉनिक वाणिज्याच्या वापराचा मोठा हिस्सा

फक्त आभासी किंवा संकेतस्थळावर उपलब्ध असणा-या अशा गोष्टींसाठी वापरला जातो. उदाहरणार्थ एखादी महत्त्वाची माहिती जी फक्त इ-पेमेंट केल्यावरच पाहता येते. ब-याच वेळेला इलेक्ट्रॉनिक वाणिज्याबरोबर वस्तू किंवा माल ह्यांची वाहतुकीद्वारे पोचही जोडली गेलेली असते. ऑनलाईन किरकोळ विक्रेत्यांना इ-लेटर म्हणतात आणि किरकोळ विक्रीला इ-टेल म्हणतात. जवळपास सगळेच मोठे किरकोळ व्यापारी आज इलेक्ट्रॉनिक वाणिज्याद्वारे आंतरजालाशी जोडले गेले आहेत.

इलेक्ट्रॉनिक वाणिज्य केवळ खरेदी आणि विक्रीशी संबंधित नसून त्याचा वापर माहितीची देवाणघेवाण करण्यातही होतो. ब-याचदा आर्थिक माहितीची देवाणघेवाण इलेक्ट्रॉनिक वाणिज्याद्वारे होत असते.

माहिती साक्षरता

शोडक्यात सांगायचे झाल्यास शिकावे कसे व त्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान कसे वापरावे हे शिकलेली व्यक्ती म्हणजे माहिती साक्षर व्यक्ती इ.स. १९९२ मध्ये डायले (Doyale) यांनी माहिती साक्षरता म्हणजे काय? हे सांगितले आहे. त्यांचे मते माहितीची आवश्यकता लक्षात घेऊन योग्य अशा माहिती स्रोतांची निवड करणे, या स्रोतामधून हवी असलेली माहिती शोधण्याचे तंत्र अवगत करून स्रोतात समर्पित असलेली नेमकी माहिती प्राप्त करणे, प्राप्त केलेल्या माहितीच्या गुणावत्तेचे मूल्यमापन करणे व अशा त-हेच्या माहितीचे संगठन करून तीचा प्रभावीपणे वापर करणे अशा सर्व बाबींचे ज्ञान असणे म्हणजे माहिती साक्षरता होय.

माहिती साक्षरता म्हणजे विविध क्षमतांचा एकत्रित परिणाम, ज्यामध्ये व्यक्ती आपणांस हव्या असलेल्या माहितीची गरज ओळखू शकते तसेच ती शोधण्याची, तीचे मूल्यमापन करण्याची आणि ती परिणामकारकपणे वापरण्याची क्षमता प्राप्त करू शकते. सध्याच्या वेगाने बदलणा-या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात जिथे माहितीच्या स्रोतांचा पूर आला आहे व जिथे ती आवश्यकतेपेक्षा मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होत आहे. अशा परिस्थितीत माहिती साक्षरतेचे मोठे महत्त्व आहे.

असे म्हणतात त्याच्या हाती माउस त्याचेकडे

माहितीच्या पाउस. आजच्या डिजीटल युगात ई-कॉमर्स संदर्भात मोठ्या प्रमाणात माहिती व व्यवसाय उपलब्ध आहेत. त्याचा आवश्यकतेनुसार वापर कसा आणि का करायचा हे समजून घेण्याकरिता व ई कॉमर्स समजून घेण्याकरिता माहिती साक्षर होणे गरजेचे व महत्वाचे आहेत. ई कॉमर्समध्ये माहिती साक्षर का व्हावे त्याकरिता ई कॉमर्सचे फायदे समजून घेणे आवश्यक आहे.

ई-कॉमर्सचे फायदे

वस्तू, माहिती आणि सेवांची खरेदी - विक्री करण्यासाठी ई-कॉमर्स ही एक उपयुक्त सुविधा इंटरनेटवर उपलब्ध झालेली आहे. ई-कॉमर्सचा विस्तार व प्रसार पाहता ते फक्त ई-कॉमर्सच्या फायद्यामुळे शक्य झाले.

१. जागतिक बाजारपेठेत सहज प्रवेश मिळविता येतो.
२. वस्तू आणि सेवांना जागतिक ग्राहक मिळतो. त्यामुळे विक्री मोठ्या प्रमाणात वाढण्याची शक्यता असते.
३. व्यवसाय करण्यासाठी जागेची आवश्यकता नसते.
४. अतीशय कमी मानवी शक्तीचा उपयोग घेऊन व्यवसाय करता येतो.
५. वेळ व पैशाची बचत होते.
६. ग्राहकांना स्वस्त किमतीत वस्तुंचा पुरवठा करणे शक्य होते.
७. ग्राहकांच्या आवडीनिवडीनुसार त्यांना वस्तुंचा पुरवठा करता येतो.
८. ग्राहकांचा व्यावसायिकाच्या विक्रीकेंद्रात जाण्याचा वेळ आणि त्रास वाचतो.
९. वस्तुंच्या खरेदी करिता रोख रक्कम वाळगण्याची गरज नाही.
१०. दिवसाचे २४ तास वर्षाचे ३६५ दिवस सोयीनुसार व्यवहार करता येतात.
११. रोजगार उपलब्ध होतो.

ई-कॉमर्स संबंधित कंपन्या

जवळपास ३-४ वर्ष आधी आपण कोणतीही गोष्ट खरेदी करण्यासाठी संपूर्ण मार्केट पालथं घालायचो, वणवण फिरायचो. अगदी मोबाइलपासून त्याच्या

ॲक्सेसरीज, कपडे, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, वस्तुंसाठी विविध मार्केट्स मधील खेपा असत. इंटरनेटमुळे जग आपल्या मुठीत त होतं. परंतु सर्वजण प्रतीक्षेत होते, इंटरनेट अमेरिकेतील इबे, अॅमेझॉन या खरेदी-भारतात सेवा देत होत्या, परंतु त्या होत्या. तसंच त्यांचा लाभ केवळ क्रेडि घेऊ शकत होते. अमेरिकी वेबसाइट लुबाडतात, ही भावनाही तेव्हा लोकांच्या पण स्टेटस सिंबल म्हणून तेव्हा ऑनलाइन पाहिलं जात असे. तसं इतिहासात डोक तर १९९६ च्या मध्यापासूनच ई-कॉमर्स भ त्यावेळी काही जॉब फाईंडर, क्लॉफा मॉट्रोमोनियल साइट्सचा उगम झाला होत वेबसाइटची माहिती अगदीच थोडच लो तसंच इंटरनेटची लोणही फार कमी हो लवकरच या वेबसाइट बंद केल्या गेल साली इंटरनेटशी संबंधीत कंपन्यांमधील कमालीची वाढली. या घटनेला ऐतिहासि बर्स्ट असं संबोधलं जातं. या डॉटकॉम बर्स्ट क्षेत्राने ई-कॉमर्सचा वापर सुरू केला. ओ.ई. ऑनलाइन ट्रेवल एजंट या सेवेद्वारे ऑनला बुकिंग, हॉटेल बुकिंग होऊ लागलं. असं हे क्षेत्र वाढतच गेलं. २००९ साली हे क्षेत्राचा महसूल १६ हजार ६०० करोड आणि २०१५ साली १ लाख करोड रूप पार करेल इतकी प्रचंड या क्षेत्राची या आहे. भारतातील ई-कॉमर्समधील ७५% ज आणि रिटेल कंपन्यांनी व्यापलेली आहे. ते घेऊ या भारतातील आजच्या काही आघा ५ पर्सनल ई-कॉमर्स कंपन्यांबाबत

१. फ्लिपकार्ट.कॉम (flipcart.com) Flipk

फ्लिपकार्ट.कॉम ही भारतातील लोकप्रिय ई-शॉपिंग साइट आहे. या सर्वाधिक प्रॉडक्ट्स विकली जातात. याचं व मोठी प्रॉडक्ट रेंज आणि अनुभव. सर्वात जुनी वेबसाइट असल्याने सर्वाधिक कस्टमर फिल आहेत. वेगवान डिलिवरी सिस्टीम, रू.

❖ **विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal** Impact Factor 5.1

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

कमीत कमी खर्चात आणि कमीत कमी मणूष्यबळाचा उपयोग करून केल्या जातो. नुकत्याच या पंतप्रधान यांनी उपयोगात आणलेल्या Skill India, Make in India आणि Digital India हया संकल्पना ई-कॉमर्सला चालना देणा-या आहेत. ई-कॉमर्स मोठ्या प्रमाणात वाढणे त्याचा प्रचार व प्रसार होण्याकरिता ग्राहक तथा व्यावसायिक यांना आपल्या गरजा लक्षात घेवून माहिती साक्षर होणे अत्यावश्यक झाले आहे. नाहीतर भविष्याची नांदी जो नाही ई-साक्षर त्याला समजावे निरक्षर असं ठरू शकते.

संदर्भ

१. भट, शरद (२००८) इलेक्ट्रॉनिक माहिती साधने नागपूर, पिंपळापूर प्रकाशन.
२. कोलते, एस. एम. (२००९) ई कॉमर्सची मूलतत्त्वे, नागपूर, पिंपळापूर प्रकाशन
३. फडके, द. ना. (२०१२) ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पुणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन.
४. www.flipkart.com Accesed on Dt. 02-02-2018
५. https://www.jabong.com
६. https://www.snapdeal.com

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

व्यवसाय प्रक्रिया बाह्य स्रोत प्रक्रिया बाह्य स्रोत (BPO and KPO)

प्राचार्य जी.एस. मेश्राम
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

प्रस्तावना :

देशातील उद्योगांच्या वाढत्या संस्थेमूळे प्रमाणावर आवाका सांभाळण्यासाठी किंवा कार सेवा क्षेत्राची गरज भासत असते. त्यामुळे व्यवसाय व्यावसायिक आनुषंगिक सेवा पुरविल्या जातात सेवा, मार्गदर्शन सेवांचा समावेश असत अशाप्रकारच्या सेवा पुरवण्यासाठी व्यवसायिक आहेत. ह्या संस्था आपल्या कौशल्यात्मक ज्ञान व्यावसायिक संस्थांना सेवा प्रदान करतात. त्या क्षेत्र विकसित झाले आहे. सेवा पुरविणाऱ्या व्य मुख्य उद्देश म्हणजे गरजू व्यावसायिकाला आवश्यक हा असतो. मग ह्या सेवा लहान तसेच मोठ्या व्य दिल्या जातात. ह्याच विविध सेवांपैकी व्य जातात. ह्याच विविध सेवांपैकी व्यवसाय प्र आणि ज्ञान प्रक्रिया बाह्य स्रोत (KPO) ह्या सेवा, काळात व्यवसायाच्या वाढीबरोबरच अत्यंत म व्यवसाय प्रक्रिया बाह्य स्रोत :

व्यवसायाला दररोज अनेक कार्य क वस्तूंची खरेदी, वस्तूची विक्री, बिल्स तयार कर व हिशेब ठेवणे इत्यादी कार्य करावी लागतात. व्यवसायाला कार्यक्षमपणे पार पाडावी लागता तर काही गुंतागुंतीची असतात. ही सर्व कार्य पूर्ण व व्यवसायातील विशिष्ट कार्य करण्याची जबा सेवा व्यवसायावर सोपविण्यात येते तेव्हा त्या बाह्य स्रोत असे म्हणतात. व्यवसायाला आप सोपविण्याचे महत्वाचे दोन उद्देश म्हणजे

2018-19 HC (S)

भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

फै - 25/02/2019

प्रादेशिक बोर्डाचे

भाषाविज्ञान

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

संपादक

डॉ. संजय लोहकरे

www.prashantpublications.com
prashantpublicationjal@gmail.com

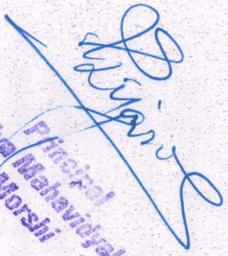

प्रशांत पब्लिकेशन्स

डॉ. नंदकुमार मोरे (चंद्रगडी बोली), डॉ. अरविंद सुरवाडे (देहवाली बोली), डॉ. नामदेव गवळी (मालवणी बोली), डॉ. जयश्री गावित (मावची बोली), डॉ. दिगंबर घोडके (वडार बोली) यांच्यासह डॉ. सुनिल राठोड (बंजारा बोली), यशवंत भांडकोळी (डांगणी बोली), नंदकिशोर नैताम (गोंडी बोली), मधुचंद्र भुसारे (कोकणा बोली), जयेश म्हात्रे (आगरी बोली), चिंतामण धिवळे, विजया ठाकूर (कातकरी बोली), सुनील गायकवाड (तावडी बोली), भिलाऊ बोली), डॉ. रावसाहेब काळे (चन्हाडी बोली), नीलेश शेळके (धनगरी बोली), मंजीतसिंग चव्हाण (पावरा बोली), राजू तडवी (तडवी बोली), डॉ. सुनील घनकुटे (दुबळा बोली), डॉ. भगवान साबळे (मथुरा लभाण बोली), प्रकाश चव्हाण (पारधी बोली), सदाशिव सूर्यवंशी (अहिराणी बोली) या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

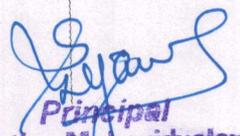
या ग्रंथासाठी मला सातत्याने प्रेरणा देणारे आणि सहकार्य करणारे आमचे विभाग प्रमुख डॉ. संतोष चव्हाण, डॉ. अलका हिवाळे, आमचे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. केशव तुपे, माझे मित्र डॉ. मारुती आढळ, देवराज आढळ, रामदास गिळंदे, मेजर विठ्ठल बांगर, रविंद्र चंदणे, संजय इंदे, डॉ. संजय कांबळे, डॉ. वैजनाथ अनमुलवाड तसेच या ग्रंथाचे टाईप सेटिंग करणारे विलास पवार व प्रशांत पब्लिकेशनचे रंगराज पाटील या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार. विविध बोलींचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांना, विद्यार्थ्यांना व भाषाविज्ञान विषय शिकविणाऱ्या शिक्षकांना या ग्रंथाचा निश्चितच उपयोग व्हावा ही अपेक्षा. त्यांच्यात बोलींच्या अभ्यासाची, संरक्षण व संवर्धनाची जाणीव निर्माण होण्यासाठी माझ्या शुभेच्छा!

- डॉ. संजय लोहकरे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

..अनुक्रमणिका..

१. कोरकू बोली: वर्णनात्मक अभ्यास	१३
डॉ. काशीनाथ बन्हेरे	
२. डांगणातील आदिवासी महादेवकोळी बोली : एक सांस्कृतिक संचित	४४
प्रा. वाय. डी. भांडकोळी	
३. कोल्हापुरी संस्कृती आणि कोल्हापुरी बोली.....	८१
प्रा. विजय कुमार शा. रेंदाळकर	
४. बंजारा बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास.....	८६
प्रा. डॉ. सुनील आनंदराव राठोड	
५. गोंडी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास.....	९८
नंदकिशोर नैताम, मु. मालदुगी	
६. देहवाली बोली.....	११७
डॉ. अरविंद सुरवाडे	
७. भिलाऊ बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास.....	१२०
सुनील गायकवाड	
८. महाराष्ट्रातील आदिवासी कोकणी कोकणा बोलीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास.....	१४२
प्रा. मधुचंद्र लक्ष्मण भुसारे	
९. आगरी बोली.....	१६०
प्रा. जयेश सुरेश म्हात्रे	
१०. खानदेश वैखरी : अहिराणी	१६९
प्रा. डॉ. फुला बागल	
११. कातकरी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास	१८४
प्रा. चिंतामण धिवळे, कु. विजया ठाकूर	
१२. तावडी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास	१९३
सुनील गायकवाड, चाळीसगांव	

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

मथुरा लभाण बोली : एक आकलन

डॉ. भगवान जे. साबळे

प्रस्ताविक :

भारत हा बहुभाषिक देश आहे. भारतातील भाषा भिन्नीचा विचार केल्यास त्यातील कितीतरी भाषा प्राथमिकदृष्ट्या अदृश्य आहेत असे जाणवते. काहींना त्यांची स्वतःची स्वतंत्र लिपी आहे, काही केवळ बोली आहेत. त्यांना मौखिक परंपराच तेवढी आहे. तरीही त्या बोली एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत मौखिक परंपरेने बोलल्या जातात. त्या-त्या जाती जमातीतील व्यवहार, देवाण-वेवाण पूर्ण करण्यास त्या समर्थ असतात. शिवाय आपला सांस्कृतिक ठेवा जतन करून पुढच्या पिढीला प्रदान करण्याचे कार्य करतात. त्यापैकीच 'मथुरा लभाण' ही लिपीबद्ध नसलेली पण मौखिक परंपरेने बोलली जाणारी बोली आहे. व्यावहारिक भाषेच्या जोडीनेच मौखिक वाङ्मयामधून सदर बोलीभाषेची भाषिक गुणवैशिष्ट्ये दिसून येतात.

मथुरा लभाण बोलीचा अभ्यास करण्यापूर्वी सदर बोली बोलणाऱ्या मथुरा लभाण जमातीचा थोडक्यात इतिहास असा, 'विमुक्त जाती'मध्ये ज्या १४ जातींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यापैकी 'बंजारा' (राज्यशासनाच्या यादीतील अ.क्र. ७) या जातीमध्ये पोटाजात किंवा तत्सम जाती म्हणून 'मथुरा लभाण' अ.क्र. ७-(फ) या जमातीचा समावेश करण्यात आलेला आहे. 'मथुरा लभाण' ही बंजारा या जातीची पोटाजात किंवा तत्सम जात म्हणून गणल्या जाते, परंतु बोलीभाषा, पेहराव एकंदरीतच संस्कृतीच्या संदर्भात बंजारापेक्षा काहीसी भिन्न आहे. यासंदर्भात 'गोरबंजारा इतिहास व लोकजीवन' या पुस्तकात आत्माराम राठोड म्हणतात की, 'लभाण' आणि 'लभाण' हे दोन्ही शब्द स्वतंत्र आहेत. बंजारा या शब्दाचा सर्वाश्रुत पर्याय लभाण हा आहे. 'मथुरा लभाण' जमातीचा अभ्यास करताना असे म्हणता येईल की, 'मथुरा लभाण ही स्वतंत्र व समृद्ध संस्कृती जोपासणारी जमात आहे.'

मथुरा लभाण समुदाय हा महाराष्ट्रासह मध्यप्रदेश, तेलंगांना, गुजरात, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, हरियाणा, पंजाब व अरुणाचल आदि राज्यांमध्ये आढळतो. सदर लेखामध्ये प्रामुख्याने

महाराष्ट्रात बोलल्या जाणाऱ्या मथुरा लभाण बोलीभाषेचाच अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

मथुरा लभाण बोलीभाषा - मौखिक परंपरा :

लिपीबद्ध नसलेली केवळ मौखिक परंपरेने बोलल्या जाणाऱ्या मथुरा लभाण बोलीचे पूर्वीचे स्वरूप नेमके कसे होते, या बोलीत नेमके कोणते परिवर्तन घडले असावे, हे जरी निश्चितपणे सांगता येत नसले तरी ही बोली आपापसातील आदानप्रदानात व व्यवहारात महत्त्वाचे कार्य करीत आहे.

मौखिक परंपरेतील स्थित्यंतर - मौखिक परंपरेने बोलल्या जाणाऱ्या बोलीमध्ये स्थळ, काळ व परिस्थितीनुरूप बदल घडून येतो. आधुनिकीकरणाचा व बदलत्या जीवनशैलीचा कमी-अधिक प्रभाव भटक्या-विमुक्तांच्या बोली भाषेवर होत आहे.

मथुरा लभाण बोलीतही काळानुसार, परिस्थितीनुसार परिवर्तन झालेला दिसून येतो. अन्य बोलीभाषेतील कित्येक नवीन शब्दांचा स्वीकारही या बोलीने केलेला आहे. या बोलीभाषेवर मराठीसह हिंदी, मारवाडी, गुजराती व राजस्थानी आदि भाषांचा प्रभाव पडलेला आहे. कारण मुळात भटकंती करणारा हा समाज पूर्वी बैलाच्या पाठीवरून मीठाची ने-आण करून व्यापार करताना तर अलिकडे गायी पाळताना देशातील विविध प्रांतांत भ्रमंती करीत होता. त्यामुळे त्या-त्या भूप्रदेशातील भाषेचा प्रभाव सदर बोलीवर झालेला दिसतो. भाषेवर अन्य भाषांचा बाह्य कारणांमुळे पडणाऱ्या प्रभावासंदर्भात 'मराठीवरील अन्य भाषांचा परिणाम' या लेखात डॉ. श्रीरंग संगोराम म्हणतात की, 'बाह्य कारणांमुळे ऐतिहासिक, भौगोलिक, राजकीय, सांस्कृतिक, साहित्यिक, वैज्ञानिक, व्यक्तिवैशिष्ट्यात्मक या सर्व प्रभावांचा अंतर्भाव करता येईल.'^१ मथुरा लभाण बोलीभाषेवरही अन्य भाषांचा भौगोलिक व सांस्कृतिक कारणांमुळे झालेला बदल अधिक जाणवतो. विमुक्त बोली भाषेसंदर्भात लक्ष्मण माने म्हणतात की, 'विमुक्त जमातींच्या बोलीभाषा हे विमुक्त जमातींच्या सांस्कृतिक समृद्धतेचे सर्वातम अंग आहे. या जमाती बहुभाषिक असल्याचे सर्वेक्षणात आढळून आले आहे. सर्व सामान्यपणे ते ज्या प्रदेशात राहतात त्या प्रदेशाची बोलीभाषा ते बोलतातच; परंतु ते ज्या प्रांतातून महाराष्ट्रात आले. त्या प्रांताची बोलीभाषाही ते बोलतात. त्याशिवाय त्यांच्या जमातीची म्हणून असलेली, घरात बोलली जाणारी, केवळ त्याच जमातीपुरता असलेली त्यांची स्वतंत्र बोली ते बोलत असतात.'^२ मथुरा लभाण बोलीभाषेच्या संदर्भातही याचा प्रत्यय येतो.

मथुरा लभाण बोलीभाषेचे शब्द सौंदर्य - मथुरा लभाण बोलीचा भाषिक अभ्यास करताना या बोलीभाषेच्या शब्द सौंदर्याचा प्रत्यय येतो. उदाहरण म्हणून या बोलीतील दैनंदिन वापरातील व कौटुंबिक नातेसंबंधातील काही शब्द, वस्तुंची व पदार्थांची नावे, प्राणी व पक्षांची नावे तसेच बारा महिन्यांची व पावसाची नक्षत्रांची नावे याशिवाय रंग व सात वारांची नावे पुढीलप्रमाणे दिलेली आहेत.

याशिवाय बोलीच्या अभ्यासाच्या दृष्टीनेही सदर बोलीतील म्हणी व वाक्यप्रचार, श्रमपरिहार कोडी व उद्योगे यांचा अभ्यास करणे उपयुक्त ठरेल.

मथुरा लभणण बोलीतील म्हणी :

'मथुरा लभणण बोलीभाषेचा अभ्यास करतांना या बोलीतील म्हणींच्या अभ्यासाने सदर बोलीचे आकलन तर होतेच शिवाय या बोलीभाषेचा जीवंतपणा व लोकजीवनाची विविध पैलू अविष्कृत होतात. या दृष्टीने म्हणी व वाक्यप्रचार यांना मोलाचे स्थान आहे. लोकजीवनातून या म्हणी व हे वाक्यप्रचार अविष्कृत झालेले असल्यामुळे लोकजीवनाचे विविध पैलू या म्हणीतून व वाक्यप्रचारातून पहावयास मिळतात.' अशाप्रकारे लोकजीवनात महत्त्वाचे स्थान असलेल्या या म्हणी व वाक्यप्रचाराच्या वापराने भाषा प्रभावी तर बनतेच शिवाय या माध्यमातून लोकांना वास्तविकतेचे भान करून दिल्या जाते. याशिवाय म्हणी ह्या त्या-त्या समाजाशी निगडित असतात. योंसंदर्भात डॉ. विठ्ठल वाघ म्हणतात की, 'म्हणी ह्या त्या-त्या समाजाचे श्वास-निःश्वास असतात. त्या जीवनातून उमलतात, मातीतून फुलतात; पुर्वानुभवातून त्यांचा उगम होतो आणि परंपरा व संस्कृतीचा पाळणा त्यांना जीववितो.' अशाप्रकारे ह्या म्हणीतून त्या-त्या जमातीच्या भाषेचे वेगळे वैशिष्ट्यही अधोरेखित होते. मथुरा लभणण बोलीतील काही म्हणी उदाहरणादाखल पुढीलप्रमाणे दिलेल्या आहेत.

- १) तऊ का मान थारी पागडीकू मान.
शब्दार्थ : तुला नव्हे, तर तुझ्या पागडीला मान आहे.
भावार्थ : व्यक्तीला नव्हे, तर त्याच्या पदाला मान असतो, सन्मान दिल्या जातो.
- २) कागलाई कोथीसू गावडी मरत नाही.
शब्दार्थ : कावळ्याच्या शापाने ढोर मरत नाही.
भावार्थ : टीका करणारी व्यक्ती कशी आहे यावरून एखाद्या गोष्टीचे महत्त्व ठरते.
- ३) दुखे कंही तो दखावे कंही.
शब्दार्थ : दुखते कुठे तर दाखवते कुठे.
भावार्थ : एखाद्या गोष्टीचा वचपण दुसऱ्याच ठिकाणी काढणे.
कहा नियोगो कही नाही, काव लायो काई नाही.
शब्दार्थ : कुठे गेला होतास तर कुठेच नाही आणि काय आणले तर काहीच नाही.
- ४) भावार्थ : ज्या कामासाठी गेले असता ते काम पूर्ण न करताच रिकाम्या हाताने परत येणे.
- ५) घरसे मत, बाह्यरे पत अन् सोसारीमे चित ल्यो तोही आंवी वढे.

शब्दार्थ : घरात एकमत, बाहेर प्रतिष्ठा आणि संरात लक्ष असले तरच प्रगती होते.

भावार्थ : कुटुंबात सर्वांचे एकमत हवे व बाहेर प्रतिष्ठा आणि संसारात मन लावून कार्य केल्यास यश निश्चितपणे प्राप्त होते.

६) जीजी-जीजी रोळो दे, मे नाही जाणत वा जाणे.

शब्दार्थ : रोजगारीपाजारी हळद मागायला गेल्यावर उत्तर मिळते की, हळद कुठे ठेवली हे मला नव्हे तर दुसऱ्याला माहित आहे.

भावार्थ : एखाद्या गोष्टीची जबाबदारी झटकणे.

७) रांथ्यो रांथणो छोट दियो.

शब्दार्थ : स्वयंपाक तयार असूनही न जेवता निवून जाणे.
भावार्थ : एखादी गोष्ट सहज शक्य असतानाही ती गोष्ट हेतूपुरस्पर टाळणे.

अशाप्रकारे मथुरा लभणण बोलीतील उपरोक्त म्हणी ह्या सदर बोलीभाषेचे वेगळे वैशिष्ट्य अधोरेखित करते. शिवाय व्यावहारिक संभाषणात रंजकता निर्माण करते.

मथुरा लभणण बोलीतील वाक्यप्रचार - मथुरा लभणण बोलीतील काही वाक्यप्रचार उदाहरणादाखल पुढीलप्रमाणे दिलेली आहेत.

- १) भलोडी पाडदई : (चकविवणे)
भावार्थ :- दिशाभूल करणे.
- २) नखमंगी होंग यी : (अपमान होणे)
भावार्थ : वाईट कृत्यामुळे लोकांमध्ये अपमान होणे.
- ३) भालाणे खिचडी सजेरो : (बांबूच्या टोकावर खिचडी शिजवणे)
भावार्थ : अशक्य गोष्ट शक्य करून दाखविणे.
- ४) मन चित्त्या फळ मलगा : (ज्या फळाची अपेक्षा केली तेच फळ मिळणे)
भावार्थ : मनातील इच्छा-आकांक्षा पूर्ण होणे.
- ५) वाफर नाही नखळी : (तोंड न उघडणे)
भावार्थ : एखाद्या गोष्टीवर भाग करणे टाळणे.
- ६) चाई चूई रेघई : (अपेक्षा भंग होणे)
भावार्थ : विश्वास व्यक्तीकडून विश्वासघात होणे.
- ७) डांभणणा चपकाया : (डांभणणे चाटके दिले)
भावार्थ : ऐकतच नसेल त्याला खडे बोल सुनावणे.

मथुरा लभणण बोलीतील श्रमपरिहार कोडी :

मथुरा लभणण बोलीतील श्रमपरिहार कोडी पुढीलप्रमाणे दिलेली आहेत.

- १) खुड्दोपे तो खेत बोयो खळो दियो बदनाय, असा म्हारा रामने किह्यो की,

करण्यात येतात. 'द्रोण' याला मथुरा लभाण बोलीत 'दोना' असे म्हणतात. या दोना शब्दावरून या सणाला 'दोनी' असे नाव पडले असावे. संध्याकाळी पुरुषांकडून द्रोणामध्ये गहू व हरभरा पेरल्या जाते तर स्त्रिया याप्रसंगी गाणी म्हणतात. 'पेरने आयो गहू चेणारे बॅहण जोरो' या गीतामधून गहू व हरभऱ्याच्या कोबांपासून तर धान्याच्या राशीपर्यंतचे वर्णन केवळ कल्पनेतून साकार झाले आहे. असे असले तरी वास्तविक मानवी जीवनाचा संदर्भही लाभला आहे. हे गीत पुढील प्रमाणे

पेरने आयो गहू चेणारे बॅहण जोरो ले

लेसेके पेरने हरियो मुंग्यो

सगळी जोरामेकी राचेणोरी बॅहण जोरोले॥१॥

कोमेन आयो गहू चेणारे बॅहण जोरोले

लेसेके कोमेने हरियो मुंग्यो

सेगळी जोरामेकी राचेणोरी बॅहण जोरो ५५ले॥२॥

टोपळेने आयो ५५ गहू चेणारे बॅहण जोरो ५५ले

लेसेके टोपळेने हरियो ५५ मुंग्यो

सेगळी जोरामेकी राचेणोरी बॅहण जोरो ५५ले॥३॥

बसतेने आयो ५५ गहू चेणारे बॅहण जोरो५५ले

लेसेके बसतेने हरियो ५५ मुंग्यो

सेगळी जोरामेकी राचेणोरी बॅहण जोरो ५५ले॥४॥

निवसेने आयो ५५ गहू चेणारे बॅहण जोरो ५५ले

लेसेके निवसेने हरियो ५५ मुंग्यो

सेगळी जोरामेकी राचेणोरी बॅहण जोरो ५५ले॥५॥

भरडेने आयो ५५ गहू चेणारे बॅहण जोरो ५५ ले

लेसेके भरडेने हरियो ५५ मुंग्यो

सेगळी जोरामेकी राचेणोरी बॅहण जोरो ५५ले॥६॥

काटेने आयो ५५ गहू चेणारे बॅहण जोरो ५५ले

लेसेके काटेने हरियो ५५ मुंग्यो

सेगळी जोरामेकी राचेणोरी बॅहण जोरो ५५ले॥७॥

रासेने आयो ५५ गहू चेणारे बॅहण जोरो ५५ले

लेसेके रासेने हरियो ५५ मुंग्यो

सगळी जोरामेकी राचेणोरी बॅहण जोरो ५५ले॥८॥

शब्दार्थ : पेरने आयो = पेरायला आले, गहू चेणो = गहू व हरभरा, जोरो = गहू व हरभऱ्याची रोपं, हरियो = हिरवेगार, कोमेने आयो = मोडं आली, टोपळेने आयो =

टोपळ्या एवढा, बसतेने आयो = वितभर वाढला, निवसेने आयो = निसलेला आहे, रासेने आयो = राशी पडल्या इत्यादी.

शब्दार्थ : सदर गीतामधून स्त्रिया असा उल्लेख करतात की, द्रोणामध्ये गहू आणि हरभरा पेरीत आहे. पुढे या गहू-हरभऱ्याची हिरवीगार रोपं होतील. ती रोपं मुली तांड्यातील लोकांना सदभावनेने देतील असा धृपदाचा अर्थ आहे. नंतर पेरण्यात आलेल्या गहू-हरभऱ्याला मोड आलेली आहे. ह्या गहू-हरभऱ्याची रोपं बोटभर वाढली, पुढे वितभर झाली, नंतर निसवलेली आहे, दाणे भरलेले आहे आणि शेवटी कापणीला येऊन त्या गहू-हरभऱ्यांच्या राशीच्या राशी पडल्यात हा आशय व्यक्त होते.

सदर गीतामधून गहू-हरभऱ्याला आलेली मोड ते गहू-हरभऱ्याच्या राशी पडल्यापर्यंतचे काल्पनिक पातळीवरचे वर्णन आलेले आहे. यावरून स्त्रियांच्या कल्पकतेचा प्रत्यय तर येतोच शिवाय या गीताला मानवी जीवनाचा संदर्भही लाभला आहे. मानवाच्या जन्मापासून तर मृत्यूपर्यंतच्या विविध अवस्थाही या गीतामधून प्रतीत होतात. शिवाय मथुरा लभाण बोलीतील या गीतामधून सदर बोलीभाषेचे वेगळेपणही अधोरेखित होते.

पुरुषांकडून नगारा व मंजिरा या वाद्यांच्या साहाय्याने गायिल्या जाणारे 'कव मलेगो राम' हे एक बैठक गीत उदाहरण म्हणून येथे दिलेले आहे.

जीवनाच्या वेगवेगळ्या अवस्थेत हा मानव वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना त्याला कधीही ईश्वराचे स्मरण होत नाही. परंतु जीवनाच्या शेवटच्या घटकेला त्याच्या मनाला ईश्वराची ओढ लागलेली असते. याचा प्रत्यय 'कव मलेगो राम' या लोकगीतामधून येतो तो असा,

कव मलेगो राम पंती भेरे

कव मलेगो रोमे ॥१॥

नोंवे महिने अंधार कोठीमे रेणारे

नोंवे महिने अंधार कोठीमे रेणारे

बोतो दसमे लियो अवेतार पंती भेरे

कव मलेगो राम ॥१॥

हाततो जोड बाळो जलम लियारे

हाततो जोड बाळो जलम लियारे

उंको लगगो मातासू ध्यान पंती भेरे

कव मलेगो ५५ राउम ॥२॥

बाळोभी होयो रामजी रोवेंण लगग्यारे

बाळोभी होयो रामजी रोवेंण लगग्यारे

उको लगगो रोवासू ध्यान पंती भेरे

पारधी बोलीचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास

प्रकाश रामभाऊ चव्हाण

संदर्भ ग्रंथसूची :

- १) राठोड आत्माराम कनिराम, 'गोर वंजारा इतिहास व लोकजीवन', गोरवट प्रकाशन, मोहा (ई.) ता. पुसद, प्र.आ. १९९४, पृष्ठ क्र. ५.
- २) डॉ. काळे कल्याण/ डॉ. सोमण अंजली (संपादक), 'आधुनिक भाषाविज्ञान' (संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक), प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, द्वि.आ. २ एप्रिल २००३, पृ.क्र. ३०१.
- ३) माने लक्ष्मण, 'विमुक्तायन महाराष्ट्रातील विमुक्त जमाती : एक चिकित्सक अभ्यास', यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई, प्र.आ. १९९७, पृ.क्र. २२५-२२६.
- ४) डॉ. व्यवहारे शरद, 'लोकसाहित्य उद्गम आणि विकास', विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, आवृत्ती १९७९, पृ.क्र. ८८ व ८९.
- ५) डॉ. वाघ विठ्ठल, 'वन्हाडी म्हणी आणि लोकधर्म', पृ.क्र. ९.

पारधी ही जमात कृष्ण युगापासून या पृथ्वीवर रहिवाशी आहे असे भागवत ग्रंथात आढळते. पारधी ही जमात आदिवासी घटकात मोडत असली तरी इतर मागासवर्गीय जमातीसारखा पारधी या जमातीचा विकास झाल्याचे आजही आढळत नाही. त्याला विविध कारणे असतील. ग्रामीण-नागर संस्कृतीशी न जुळलेली नाळ, जमातीची भटकंती करून उदरनिर्वाह करण्याची परंपरा, तुरळक लोकसमूह असल्यामुळे समाजामध्ये संघटन करून जीवन जगण्याचा अभाव, नैसर्गिक वन उपलब्धीवर विसंबून मुक्त जीवन जगण्याचा मोठ्या प्रमाणात प्रभाव. शिकारीसारख्या व्यवसायावर अवलंबून राहून आपले कुटुंबाचे वृद्धीकरण करणे या सगळ्या घटकाचा पारधी जमातीमध्ये शिरकाव झाल्यामुळे आपोआपच त्याचे दैवत ही जंगल पहाडातच शोधल्या गेले. आजही पंचमढी, सालबडी, मोठा महादेव इ. आदिवासींचे दैवत गिरीपर्वतावर ठाण मांडलेले आपल्याला संशोधनात दिसतात. अग्नी, वायु, जल हे आदिवासींचे पंचतत्वातील आराध्य आहेत. पारधी या सगळ्यांना आपली जीवन जोगणी समजतो. चावंडा, पिंपळाज, खोड्यार, कोरब, धणी ही देवतांची नावे. आपले अस्तित्व मेवाड, राजस्थानचे वंशज असल्याचे पारधी निदर्शनास आणून देतात. या वाळू प्रांतात आजही चावंडा या दैवताची मोठ्या प्रमाणात भक्तिभावाने आदिवासी समाज पुजा करतो. पारधी समाज महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश, कर्नाटक इ. प्रांतात मोठ्या प्रमाणात आढळतो. महाराणा प्रताप यांनी खूप लढाया जिंकल्यानंतर शेवटच्या लढाईमध्ये महाराणा प्रताप यांचेसोबत दगाबाजी झाल्याने त्यांना पत्करावी लागली असतांना त्यांचे सैन्य सैरावैरा रानात पळाले. ते शत्रूच्या धाकाने जंगल-दऱ्या-खोऱ्यात स्वतःचा जीव वाचविण्यासाठी दडून बसले. काही वर्षांनी त्यांच्यातील काही सैनिकांनी नागर संस्कृतीशी आपले संबंध प्रस्थापित केले व ते गावगाड्याच्या सान्निध्यात येऊन वेशीबाहेर राहू लागले. काळान्या गतीने त्यांच्यात पेहराव, बोली-रीती, खान-पानावर नागर संस्कृतीची किनार चढू लागली. हा सगळा बदल काळगतीने होत असला तरी त्यांनी आपल्या मुळ संस्कृतीला व व्यवसायाला फाटा दिल्याचे आढळत नाही. त्यांनी जरी नागर संस्कृतीचा पदर धरून आपली जीवनपध्दती स्वीकारली तरीसुद्धा इथल्या नागरसमूहाने त्यांना वेळोवेळीच जवळ

प्रादेशिक बोलींचे भाषाविज्ञान | ४८५

महाराष्ट्र राज्य अभ्यास पाठ्यक्रम ग्यारवी, बारहवी, स्नातक,
स्नातकोत्तर, स्पर्धापरीक्षा के विद्यार्थीओं
तथा अध्यापक के साथ ही सभी वर्ग के लोगोंको उपयुक्त

विश्व भूगोल के मानचित्र

प्रा. डॉ. वैशाली सुरेश धाबेकर
(सौ. वैशाली सुजित आकरे)
धनवटे नॅशनल कॉलेज,
नागपूर.

प्रा. डॉ. कल्पना देशमुख
भूगोल विभाग प्रमुख
धनवटे नॅशनल कॉलेज,
नागपूर.

प्रा. डॉ. सावंत मा. देशमुख
भूगोल विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी,
जि. अमरावती.

प्रा. डॉ. दिपक सुरेश हिरे
जवाहर हायस्कूल अॅन्ड ज्युनिअर कॉलेज
गिरड, ता. भडगांव,
जि. जलगांव.

साई ज्योती पब्लिकेशन, नागपूर.

विश्व भूगोल के मानचित्र
Maps of World Geography

◆ लेखक :

प्रा. डॉ. वैशाली सुरेश धाबेकर
(सौ. वैशाली सुजित आकरे)

प्रा. डॉ. कल्पना देशमुख

प्रा. डॉ. सावंत मा. देशमुख

प्रा. डॉ. दिपक सुरेश हिरे

◆ ©

(No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means-electronic, mechanical, photocopying and /or otherwise without the prior written permission of the publishers)

ISBN : 978-93-88708-18-0

◆ प्रथम आवृत्ति - 2019

◆ प्रकाशक व मुद्रक :

श्री. नरेश खापेकर
साई ज्योती पब्लिकेशन
तीन नल चौक, कसारपुरा,
इतवारी, नागपुर 440 002,
मो.नं. 9764673503
ई-मेल- sjp10ng@gmail.com,
वेब साईट- www.saijyoti.in

◆ सेल ऑफिस :

ओम साई पब्लिशर्स एवं डिस्ट्रीब्युटर्स
29, इंदिरा नगर, टी.बी.वार्ड के पिछे,
नागपुर-440 003,
मो.नं. 9923693506
ई-मेल- ospdnagpur@yahoo.com

◆ अक्षर रचना :

लक्ष्मी ग्राफिक्स, नागपुर-५.
मो. ७७०९५९६६१७

◆ सूक्ष्म निरीक्षक :

डॉ. रजनी देशमुख, अमरावती.
डॉ. अनिलकुमार प्रसाद, अमरावती.

◆ भौगोलिक सूचना प्रणाली (G.I.S.) :

कार्टोग्राफर
डॉ. अमोल वाईनदेशकर
(9422193782)

2018-19-BC (L)

भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषद, नवी दिल्ली (ICSSR) प्रायोजित

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४३ वे वार्षिक अधिवेशन २०१९
दि. २ व ३ फेब्रुवारी २०१९

अर्थवेध (स्मरणिका)

बॅकवर्ड क्लास युथ रिलीफ कमिटी, खामला रोड, नागपूर द्वारा संचालित
भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

Accredited with Grade B (CGPA-2.54) by NAAC, Bengaluru

मुख्य प्रांशपात्रक
डॉ. सुनिल शिंदे

Bhartiya Mahavidyalaya
Morsol

विदर्भ अर्थशास्त्र शिक्षक परिषद ४३ वे वार्षिक अधिवेशन
दि. २ ग ३ फेब्रुवारी २०१९

अर्थवेध

स्मरणिका

मुख्य संपादक
डॉ. सुनिल शिंदे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

आयोजक

स्थापना वर्ष - १९९०

बॅकवर्ड क्लास युथ रिलिफ कमिटी, खामला रोड, नागपूर द्वारा संचालित
भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर, जिल्हा नागपूर

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya

२८. राष्ट्र विकासात सेवाक्षेत्राची भूमिका	प्रा. डॉ. लामवंती आर. टेंभुर्णे	१००
२९. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची यथार्थता	प्रा. विजय आनंदराव दरवडे	१११
३०. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राचे योगदान	प्रा. हेमराज चौधरी	११४
३१. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील निर्गुंतवणूक : संकल्पना आणि समस्या	डॉ. गजानन भा. पाटील	११७
३२. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्र : उत्पन्न व रोजगार	प्रा. मदन जी. प्रधान, डॉ. एस. पी. झांबरे	१२०
३३. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रासमोरील आव्हानांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्राचार्य डॉ. आर. जी. टाले	१२४
३४. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका व महत्व	डॉ. वर्षा गंगणे	१२७
३५. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची अनुत्पादक मालमत्तेची समस्या	प्रा. डॉ. मनिष काशिनाथ कायरकर	१३०
३६. सार्वजनिक क्षेत्राच्या उद्योगांतील रोजगार व गुंतवणुकीचे विश्लेषण	डॉ. डी एस. गुर्जर	१३३
३७. भारतात सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाचा विकास व उपलब्धी	डॉ. महेंद्र गावंडे	१३६
३८. भारतातील पायाभूत सुविधांचा विकास आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्व	डॉ. रंजना सुखदेव लांजेवार	१४०
३९. बी.एस.एन.एल. ची सद्यस्थिती व आव्हाने	भा. डॉ. हनुमंत अ. भोसले, प्रा. विलास आर. षडे	१४४
४०. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची यथार्थता	डॉ. विजय एच. नागरे	१४५
४१. भारतीय बँकिंग क्षेत्र की उभरती चुनौतियाँ तथा आगे की रणनीति-अनर्जक आस्तियों के सन्दर्भ में	भा. डॉ. उषा एन. पाटील	१५०
४२. भारत संचार निगम लिमिटेड (बीएसएनएल) : एक सार्वजनिक प्रतिष्ठान	डॉ. हर्षना सोनकुसरे	१५३
43. India's Insurance Sector	Dr. Prashant Katole	156
44. ROLE OF PUBLIC SECTOR ENTERPRISES IN INDIA – A CURRENT SCENARIO REALITY & PRASPECTUS	Dr. Raju Ghanshyam Shrirame	159

तृतीय सत्र : विदर्भातील बांधकाम व्यवसाय - शासकीय व खाजगी क्षेत्रातील विकास (निष्ठाविहारा)

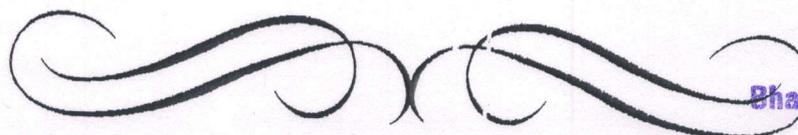
४५. रेरा कायद्याची आवश्यकता आणि बांधकाम विकासक, ग्राहक व मध्यस्थावर (एजंट) होणारा परिणाम : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. सुनिल शिंदे	१५३
४६. स्थावर मालमत्ता विकास आणि नियमन कायद्याचा आढावा	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम	१६१
४७. नागपूर शहरातील रियल इस्टेटसंबंधी बांधकाम व्यवसायावर परिणाम	डॉ. श्रीकृष्ण भुरे	१६५
४८. अमरावती विभागातील इंदिरा आवास योजनेचे आर्थिक अध्ययन	प्रा. नरेश शंकरराव इंगळे	१७३

 Principal
 Bharatiya Mahavidyalaya
 Morshi

२८. राष्ट्र विकासात सेवाक्षेत्राची भूमिका	प्रा. डॉ. लजवंती आर. टेंभुर्जे	१००
२९. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची यथार्थता	प्रा. विजय आनंदराव दरबडे	१११
३०. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राचे योगदान	प्रा. हेमराज चौधरी	११४
३१. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील निर्गुंतवणूक : संकल्पना आणि समस्या	डॉ. राजनन भा. पाटील	११७
३२. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्र : उत्पन्न व रोजगार	प्रा. मदन जी. प्रधान, डॉ. एस. पी. झांबरे	१२२
३३. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रासमोरील आव्हानांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्राचार्य डॉ. आर. जी. टाले	१२४
३४. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका व महत्व	डॉ. वर्षा गंगणे	१२७
३५. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची अनुत्पादक मालमत्तेची समस्या	प्रा. डॉ. मनिष काशिनाथ कायरकर	१३०
३६. सार्वजनिक क्षेत्राच्या उद्योगांतील रोजगार व गुंतवणुकीचे विश्लेषण	डॉ. डी एस. गुर्जर	१३२
३७. भारतात सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाचा विकास व उपलब्धी	डॉ. महेंद्र गावडे	१३३
३८. भारतातील पायाभूत सुविधांचा विकास आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्व	डॉ. रंगना सुखदेव लांजेवार	१३४
३९. बी.एस.एन.एल. ची सद्यस्थिती व आव्हाने	प्रा. डॉ. हनुमंत अ. भोसले, प्रा. विलास आर. बर्डे	१४४
४०. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची यथार्थता	डॉ. विजय एच. नागरे	१४५
४१. भारतीय बँकिंग क्षेत्र की उभरती चुनौतियाँ तथा आगे की रणनीति-अनर्जक आस्तियों के सन्दर्भ में	प्रा. डॉ. उषा एन. पाटील	१५०
४२. भारत संचार निगम लिमिटेड (बीएसएनएल) : एक सार्वजनिक प्रतिष्ठान	डॉ. हार्ना सोनकुसरे	१५३
43. India's Insurance Sector	Dr. Prashant Katole	156
44. ROLE OF PUBLIC SECTOR ENTERPRISES IN INDIA - A CURRENT SCENARIO REALITY & PRASPECTUS	Dr. Raju Ghanshyam Shrirame	159

तृतीय सत्र : विदर्भातील बांधकाम व्यवसाय - शासकीय व खाजगी क्षेत्रातील विकास (मिस्त्राभिवाण)

४५. रेरा कायद्याची आवश्यकता आणि बांधकाम विकासक, ग्राहक व मध्यस्थावर (एजंट) होणारा परिणाम : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. सुनिल शिंदे	१६३
४६. स्थावर मालमत्ता विकास आणि नियमन कायद्याचा आवडावा	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम	१६७
४७. नागपूर शहरातील रियल इस्टेटसंबंधी बांधकाम व्यवसायावर परिणाम	डॉ. श्रीकृष्ण भुरे	१६९
४८. अमरावती विभागातील इंदिरा आवास योजनेचे आर्थिक अध्ययन	प्रा. नरेश शंकरराव इंगळे	१७३

(Signature)
Principal
Bhartiya Mahavidyalay
Morshi

राष्ट्र विकासात सेवाक्षेत्राची भूमिका

□ प्रा. डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
भारतीय महाविद्यालय, मोठी
सं.गा.ब.अमरावती विद्यापीठ अमरावती

कोणत्याही देशाचा विकास ह्या त्या देशातील शेती आणि उद्योगाच्या विकासावर अवलंबून असते. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सेवाक्षेत्राची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. सेवाक्षेत्र जर विकसित झाले कृषी आणि उद्योगाची भरभराट होईल. जगाच्या पाठीवर जे विकसित देश आहे तेथे सेवा क्षेत्राच्या विकासामुळे क्रांती घडून आली. २५० वर्षात इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स देशाचा आर्थिक विकास लक्षात घेता त्या ठिकाणी औद्योगिक आणि कृषी बरोबरच सेवाक्षेत्राचाही विकास झाल्याचे दिसून येते. देशाच्या विकासासाठी ज्याप्रमाणे कृषी व उद्योगाचे महत्त्व आहे तसेच सेवाक्षेत्राचेही महत्त्व आहे त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण सेवाक्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेत रक्तवाहिन्याप्रमाणे कार्य करते. कृषी आणि उद्योग क्षेत्राचे प्रेरक स्रोत म्हणजे सेवाक्षेत्र होय. बँका, विमा, तेल, विजेचे पुरवठा वापर आणि व्यापाराला वित्त पुरवठा करण्यासाठी झालेला प्रचंड विस्तार रेल्वे वाहतुक दळणवळण, दुरध्वनी, दूरसंचार या सर्वांचा विकास सेवा क्षेत्रावर अवलंबून आहे. ज्या राष्ट्रात सेवाक्षेत्र आघाडीवर आहे ते राष्ट्र विकसित राष्ट्र बनविण्याच्या उंबरठ्यावर आहे असे म्हणता येते.

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत सेवाक्षेत्राचा वाटा लक्षात घेता स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील सेवाक्षेत्राचा वाटा १९५०-५१ मध्ये २७.७ होता. तो २००६-०७ मध्ये ५५.१ होता. विदेशात होणाऱ्या निर्यातीचा अभ्यास केल्यास १/३ एवढा वाटा केवळ सेवाक्षेत्रातील उद्योगाचा दिसून येतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवाक्षेत्राचा हिस्सा ५५.६६ इतका आहे. सेवाक्षेत्राच्या विकासासाठी अर्बुद कलामाची २०२० मध्ये भारत महासत्ता बनेल हे जे स्वप्न पाहिले ते सेवाक्षेत्रातील विकासासाठी आपण स्वप्न साकार करू शकतो असे दिसते.

भारत सरकारने सेवाक्षेत्राचे वर्गीकरण चार भागात केले आहे.

१. व्यापार, हॉटेल आणि रेस्टॉरंट
२. ट्रान्सपोर्ट, गोदाम आणि दूरसंचार
३. वित्तविषयक, विमा, बांधकाम व्यवसाय, व्यावसायिक

सेवा

४. सामाजिक सेवा, वैयक्तिक सेवा

जागतिकदृष्ट्या सेवा क्षेत्र हे इतर क्षेत्रांपेक्षा अधिक रोजगार मिळवून देणारा आहे. सेवाक्षेत्राचा विस्तार व गुणवत्तेच्या वाढीमुळे रोजगार विस्तार होऊन मागणी वाढते, श्रम विभागणी वाढते, उत्पादन वाढीचा वेग व रोजगार वाढतो शेती, उद्योग व व्यापार वाढीसाठी सेवाक्षेत्र हे उपयुक्त ठरते.

सेवाक्षेत्राचे महत्त्व :

भारतातील सेवाक्षेत्राचे महत्त्व पाहता असे दिसून येते की, त्याचे अर्थ व्यवस्थेतील महत्त्व दिवसेंदिवस वाढतच आहे. राष्ट्राच्या विकासात सेवाक्षेत्राचे मोठे योगदान दिसून येते.

१. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न :

भारताच्या सातत्यपूर्ण विकासात सेवाक्षेत्राचे अत्यंत महत्त्व आढळून येते. १९९१ नंतर सेवाक्षेत्राचा विकास झपाट्याने घडून आला त्यामुळे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील सेवाक्षेत्राचे स्थान दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते.

स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात विविध क्षेत्रांचा हिस्सा

वर्ष	कृषी क्षेत्र	उद्योग क्षेत्र	सेवा क्षेत्र
१९५०-५१	५३.१	१६.६	३०.३
१९९०-९१	२९.६	२७.७	४२.७
२०११-१२	१३.९	२७.१	५९.०

वरील तालिकेवरून लक्षात येते की, १९५०-५१ मध्ये सेवाक्षेत्राचा वाटा ३०.३ इतका होता तो १९९०-९१ मध्ये ४२.७ टक्के इतका वाढला व नवीन आर्थिक सुधारणेनंतर त्याची स्थिती बघितली असता ते प्रमाण ५९.० टक्के वाढलेले दिसून येते.

देशाचा विकासदराकडे पाहिले असता, सेवाक्षेत्राचा विकास जो १९९० मध्ये ७.५ टक्के होता तो २००४-१० मध्ये दरम्यान १०.३ टक्के एवढा झाला यावरून असे दिसून येते की, सेवाक्षेत्राच्या विकासातील वाढ ही वेगाने चालू आहे परंतु सातत्यपूर्व सुध्दा दिसून येते.

२. रंजभारताच्या संधी

बेरोजगारीची भारताच्या विकासातील मोठी समस्या

Principal

Bharatiya Mahavidyalaya

Morshi

108

०७. विविध विवरण स्वरूप दिसून येते. सेवाक्षेत्राच्या विकासात प्रमाणात कामाची भरती होण्यास मदत होते. भारताच्या कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेत कृषी आणि त्याच्याशी संबंधित क्षेत्र हे सर्वात जास्त रोजगार पुरविणारे जसे असले तरी शेतीचे आधुनिकीकरण आणि हिस्से वाटणी यामुळे गातील रोजगारीचे प्रमाण कमी होत आहे.

भारतातील विविध क्षेत्रांचा रोजगारातील सहभाग :

वर्ष	कृषी क्षेत्र	उद्योग क्षेत्र	सेवा क्षेत्र
१९६९	७५.९	१०.६	१२.४
१९९३	६२.८	१५.२	२२.०
२००४	५८.४	१८.२	२३.४
२०११	५३.९	२१.९	२५.०

सेवाक्षेत्राचा दिवसेंदिवस विकास होत आहे. १९६९ ते २०११ या कालावधीतील रोजगारीची आकडेवारी बांधतली आगामी शेंती क्षेत्रातील रोजगारीचे प्रमाण घटत असल्याचे तर उद्योग व सेवाक्षेत्रातील रोजगारीचे प्रमाण वाढत गेलेले दिसून येते. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटनेच्या अहवालानुसार २००९-१० नुसार शहरी भागातील प्रत्येक १००० रोजगारी व्यक्तीपैकी ६५% व्यक्ती कृषी व संलग्न क्षेत्रात ८० व्यक्ती उद्योग क्षेत्रात तर ६८.३ व्यक्ती सेवाक्षेत्रात (बांधकामसहीत) कार्यरत होते. सेवाक्षेत्रात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे रोजगारात वाढ होत आहे.

१. सेवाक्षेत्रातील थेट विदेशी गुंतवणूक

भांडवलाची कमतरता ही भारताच्या आर्थिक विकासातील महत्त्वाची अडचण आहे. परंतु सेवाक्षेत्रातील थेट परकीय गुंतवणुकीमुळे ती दूर होण्यास मदत झाली. विदेशी गुंतवणुकीत सेवाक्षेत्रात प्रथम पसंती देण्यात आली. त्याचा हिस्सा गोजणे अचूक आहे. कारण कॉम्प्युटर, हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर, वृत्तसंचार, बांधकाम इत्यादी क्षेत्रांच्या बाबतीत मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक तिसून येते. एप्रिल २००० ते डिसेंबर २०११ दरम्यान एकूण थेट विदेशी गुंतवणूकीमध्ये चार प्रमुख क्षेत्रांच्या हिस्सा हा ४१.९ तर बांधकाम क्षेत्राचा अंश ४८.४ टक्के इतका होता. जागतिक मागणीमुळे विदेशी गुंतवणुकीत अलीकडच्या काळात संगणक व वृत्तसंचार क्षेत्राच्या गुंतवणुकीत फरक झाला परंतु अलीकडच्या काळात ही स्थिती सुधारेल यात शंका नाही अशाच विदेशी गुंतवणुकीमुळे सेवाक्षेत्र बळकट होऊन राज्याचा विकास घडून येईल.

४. सेवाक्षेत्रातील निर्यात

भारत सेवाधारीत निर्यात वाढीच्या दिशेने कार्यरत आहे माहिती तंत्रज्ञान व व्यावसायिक सेवांच्या बळावर भारताला निर्यातीद्वारे मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन मिळवून देण्याचे काम सेवा क्षेत्राद्वारे केले जात आहे. सन २००४ च्यामध्ये भारताच्या निर्यातीत सेवाक्षेत्राचा वाटा २२.२ टक्के होता. त्यात २००८-०९ मध्ये २५.३ टक्के अशी वृद्धी झालेली दिसून येते. सेवाक्षेत्रातील निर्यातीमुळे भारताच्या जागतिक प्रतिष्ठेत वाढ झालेली आहे. भारतामधील वाढते शहरीकरण, गतिशील अर्थव्यवस्था असे विकासात्मक लाभ सेवाक्षेत्राच्या निर्यातीमुळे मिळण्यास मदत झाली आहे. २००५-०६ पासून माहिती तंत्रज्ञानाशी निगडित उत्पादनाची निर्यात सातत्याने वाढत आहे. ही निर्यात उत्तर अमेरिका, कॅनडा व इतर युरोपीयन राष्ट्रांशी केली जात आहे.

भारत सेवाक्षेत्र निर्यात

वर्ष	शुध्द निर्यात
१९९०-९१	०.९८
२००१-०२	३.३२
२००५-०६	२२.२७
२००८-०९	८८.००

वरील तक्त्याच्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, २००१-०२ नंतर भारताच्या सेवाक्षेत्रातील निर्यातीत लक्षणीय वाढ झाली. भारताचा सेवाक्षेत्रातील निर्यातीत जगामध्ये ९ वा क्रमांक असल्याचे दिसून येते.

५. देशाच्या ग्रामीण भागातून होणारी विविध सेवांची मागणी

भारतातील अर्थव्यवस्थेत सेवाक्षेत्राचे महत्त्व वाढण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे देशातील शहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागातूनही सेवाक्षेत्रातील वस्तु व सेवांची मागणी वाढत आहे. विशेषतः टेलिफोन सेवा, मोबाईल फोन, बँकींग सेवा, वाहतुकीची साधने, संगणक व इंटरनेट इत्यादीच्या मागणीमध्ये अलीकडे ग्रामीण भागातूनही मोठ्या प्रमाणात मागणी निर्माण झाली आहे. परिणामी देशाच्या ग्रामीण भागात या सुविधांचा पुरवठा करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सेवाक्षेत्राचे महत्त्व वाढलेले दिसून येते.

थोडक्यात सध्याच्या स्पर्धा आणि जागतिकीकरणाच्या काळात भारताने सेवाक्षेत्राच्या जोरावर आपले स्थान बळकट केलेले आहे. भारताला विकसीत अर्थव्यवस्थेच्या रांगेत आणायचे असेल तर सेवाक्षेत्राचे अन्यय साधारण महत्त्व आहे. कृषी क्षेत्र रोजगार निर्माण करणारे क्षेत्र असले तरी त्यात अकुशल

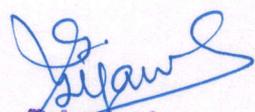
व अशिक्षित रोजगारी ही अधिक असते तर औद्योगिक सेवाक्षेत्राच्या विकासाबरोबर शिक्षित व प्रशिक्षित रोजगारीत वाढ होते. भारतातील कृषी क्षेत्रावरील वाढता भार कमी करण्यासाठी सेवाक्षेत्र हे एक माध्यम आहे. सन २०११ मध्ये भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात सेवाक्षेत्राचा वाटा ५७ टक्के असून मोबाईल धारकांची संख्या ८२.६९ कोटी, इंटरनेट सुविधा धारक ८.२ कोटी तर महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण १२.५ टक्के वाढले आहे. सेवाक्षेत्रात येणाऱ्या सेवामुळे सामान्य माणसाचा विकास होत आहे, दरडोई उत्पन्नात वाढ, रोजगार वाढ, परकीय थेट गुंतवणुक यामध्ये सुध्दा वाढ होत आहे. मजबुत बँका आणि वित्तक्षेत्र यावर आज भारत जगातील सगळ्या अर्थव्यवस्थेत एक अर्थव्यवस्था म्हणून विकसित होत आहे. जसजसा आर्थिक विकास होत आहे तसतशी सेवांची गरजही वाढत आहे. गेल्या दशकापेक्षा आधुनिक काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवाक्षेत्र हे एक प्रमुख व प्रेरक शक्ती उदयास येत आहे. भारताच्या आर्थिक प्रगतीचा तो मुलधार

बनू पाहत आहे. अशा या सेवाक्षेत्राच्या विस्ताराबरोबर भारता जगातील एक महासत्ता बनण्याचे स्वप्न साकार करीत अशा आत्मनिर्भरता निर्माण होतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. रुद्र दत्त व सुंदरम 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस चाव अँड कंपनी, नवी दिल्ली, २०१०
२. परी एस. के. व वि.के. मिश्रा. 'भारतीय अर्थव्यवस्था' हिमालय पब्लिकेशन नवी दिल्ली, २००९
३. शास्त्री सुधाकर, 'भारतीय अर्थव्यवस्था', विश्व पब्लिशिंग नागपुर, २००५
४. तवर ए. टी., व्ही.सी. बेलसरे 'जागतिक व्यापार संघटनेत सेवाक्षेत्रावरील परिणाम' अर्थवाद खंड ३४, ऑक्टोबर, जुलै, सप्टेंबर २०१० प्र. १६९ ते १७४
५. www.planningcommission.gov.in
६. Shoohganga.inflibnet.ac.in

★ ★ ★

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

॥ प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र - ४४४ ६०६

॥ सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

॥ सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. शतोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :
काळाच्या पलीकडील महापुरुष**

© प्राचार्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

प्रथम आवृत्ती :
डिसेंबर २०२०

ISBN :
978-81-948833-5-7

मुखपृष्ठ :
प्रा. शुद्धोधन कांबळे

मुद्रक :
अथर्व ग्राफीक्स
अमरावती

प्रकाशक :
डॉ. अंजनकुमार सहाय
प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

किंमत :
३५० रु.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

गरज
भाग

परंपरा
सांगत
समत

कुठल
विचार

देशात
झाला

लेख
प्रकाश
करीत

प्रा. :
करण
यशरि

अनुक्रमणिका

म. क्र.	लेख	लेखक	पृ. नं.
१)	अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. गंगाधर रामराव भुक्तर	१
२)	इतिहासकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. मोहन राजाराम कापगते	६
३)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	डॉ. व्यंकटेश काळुराम मदनुरे	१३
४)	आंबेडकरी माध्यमांची शतकपूर्ती मूकनायक ते मल्टिमिडीया	डॉ. कमलाकर पायस	१६
५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार	डॉ. लाजवंती आर. टेंभूर्णे	२४
६)	मुक्या जनतेचा प्राण-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.	प्रा. पद्मा विश्वनाथ नागदेवे	२८
७)	विकसनशील भारतासाठी डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान	प्रा. राजू संभा धुळे	३४
८)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आणि सद्यस्थिती	शंकर उत्तमराव दांडगे	३७
९)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय रिपब्लिकन पक्ष	प्रा. किशोर शेषराव चौरे	४१
१०)	भारतीय संविधानाचे शिल्पकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. विनय खेमा वाघ	४६
११)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य व कर्तृत्व : एक अभ्यास	डॉ. वसंत डोंगरे	५२
१२)	पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	५५
१३)	डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री विषयक विचार	मीनाक्षी वि. भोयर	५८
१४)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत धम्मातील तत्त्व आणि सत्व : एक आढावा	प्रा. सिद्धार्थ कुंडलिक इंगोले	६३
१५)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष	प्रा. अंशुमती भास्करराव पेंडोखरे	६७
१६)	शिक्षण तज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : विचार आणि कार्य	डॉ. पी. जी. राठोड	७२
१७)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगारांसंदर्भातील योगदान	प्रा. विक्रान्त कृष्णराव मेश्राम	७५

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापन विषयक विचार

डॉ.लाजवंती आर. टेंभूर्णे

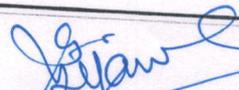
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

जल हे निसर्गाने मानवाला दिलेली मोठी देणगी आहे. 'जल ही जीवन है' असे म्हटले जाते. ते विनाकारण नाही. भारतामध्ये निसर्गाने दिलेली ही जलसंपत्ती प्रचंड प्रमाणात आहे. पण तरिही या पाण्याचा जपून वापर करणे भविष्याकरिता आवश्यक आहे. पाण्याशिवाय सजीवसृष्टी जगू शकत नाही. पाण्यामुळे अर्थव्यवस्थेला सुध्दा चालना मिळत असते. आणि म्हणूनच भविष्यात याची टंचाई जाणवू नये म्हणून पाण्याचे व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जलव्यवस्थापनाकरिता अथक प्रयत्न केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थतज्ञ, राजकारणी, समाजकारणी, कायदेतज्ञ तर होतेच परंतु त्याचबरोबर ते दूरदृष्ट होते. त्यांना एकप्रकारची दूरदृष्टी होती व म्हणूनच त्यांनी सर्वप्रथम आपली जलनिती स्पष्ट केली. शेतकरी, शेतमजूर दलीत शोषित, पिडीत, महिला कामगार इ.विषयी त्यांना तळमळ होती. त्यांनी देशातील आर्थिक समस्या व इतर समस्यांची कारण मिमांसा केली, त्यावर त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहीली. त्या समस्या निवारणाकरिता अनेक उपाययोजना सुचविल्या देशाच्या विकास हा उद्योग व शेतीवर आधारित आहे हे त्यांना माहित होते म्हणून देशाच्या विकासाकरिता आवश्यक असणारे हे उद्योग पाण्याअभावी विकास करू शकत नाही त्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या सिंचन, विद्युत, जलवाहतूक या संदर्भात सुध्दा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी कार्य केले आहे.

बहुआयामी व्यक्तीमत्त्व असणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'डॅमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ दि इस्ट इंडीया कंपनी', 'इव्होल्युशन ऑफ प्रोव्हेंशियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडीया', 'दि प्रॉब्लेम ऑफ रूपी: इटस ओरिजीन अँड सोल्युशन स्टेटस अँड मायनॉस्टिज', 'स्मॉल होल्डींग्स इन इंडीया अँड देअर रेमिडीज' असे अनेक अर्थशास्त्रीय ग्रंथ व त्यांच्या लिखानामधून त्यांचे आर्थिकतेसंबंधीचे विचार स्पष्ट होतात. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या सिंचन विद्युतशक्ती, जलवाहतूक या पायाभूत सुविधांच्या संदर्भातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले विचार व केलेले कार्य मात्र दुर्लक्षित राहिले. जलव्यवस्थापनाचा सुयोग्य वापर कसा करावा त्याचप्रमाणे जलसंवर्धन दुषित पाण्याचे शुध्दीकरण, उपलब्ध असलेल्या पाण्याचे न्याय वितरण, नद्यांना येणारे पूर व पूरपासून संरक्षण या सर्व बाबींचा समावेश यामध्ये होतो.

इ.स. १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्हाईसरॉयच्या एड्मिन्सट्रिटिव्ह कौन्सिलचे सदस्य होते. त्यामुळे ते आर.सी.सी.(रिस्ट्रक्शन कमिटी कौन्सिल) चे ही सदस्य होते. व्हाईसरॉयच्या या कौन्सिलमध्ये त्यांच्याकडे श्रमविभागाचा प्रभार होता. आर.सी.सी.ने सिंचन, जलविद्युत, या विषयीच्या कामाची जबाबदारी सोपविल्याने या विभागाच्या धोरण समितीचे अध्यक्षपद आपोआपच डॉ.आंबेडकरांकडे चालून आले. या काळामध्ये त्यांनी केलेल्या सिंचन, विद्युतशक्ती जलविद्युत व जलवाहतूक संदर्भातील कार्याचा, त्यांनी घेतलेल्या निर्णयाचा आणि त्यासाठी आखलेल्या व्यूहरचनेचा अभ्यास केला तर त्या अभ्यासावरून आपल्याला डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलव्यवस्थापनासंबंधीचे विचार कळून येते. पाण्यापासून सिंचनाचा विकास होऊन कृषीविकास व जलवाहतूकीचा विकास होतो व आर्थिक विकासाला चालना मिळते. अतिरिक्त पाणी ही समस्या होवू शकत नाही. या गृहितकांवर आधारित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जल आणि शक्ती सांधनांचा विकासासाठी अभ्यास व चर्चा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

कल्पित जल
विकास हे
असणाऱ्या
डॉ. बा
केला असा
वृष्टिी पाव
पूरामुळे अ-
ओरिजा, १
विचार करू
विश्वकाली-
(१)
संभारयांनी
(२)
करणे इ. १
उप
अनेक सां
आंबेडकरां-
उद्देशित हे
विद्युतशक्त
वाणीदर न-
आयणी ०
(१)
२१
५० किमी
त्यामुळे उ
पूरपासून ६
संरक्षणे
विनिवेश प्र
स्वरूप ब
वाणीची
द्वारांनी ३
पुनर्र्पाठ
याकार्य

डॉ. बाबा

त्रेषयक विचार

जलसिंचनी व विद्युत आराखडा तयार केला त्यात बाबासाहेब लिहितात जलसिंचन जलमार्ग आणि विद्युतशक्तीचा विकास हे देशातील औद्योगिक आणि शेती विकासाचे मुळ आधार आहे. देशातील लोकांचे वैभव व त्यांना होणारा प्रसंगाच्याचा पुरवठा हा प्रत्यक्षरित्या जलसिंचनाचा विस्तार मदासंवर्धन व पूरनियंत्रण यावर अवलंबून आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय भूपृष्ठ रचना व या भूभागावरून वाहणाऱ्या नद्यांचा बारकाईने अभ्यास केला असता त्यांना असे आढळून आले की उत्तर भारतातील ८०% नैसर्गिक पाणी हिमालयीन नद्यांमधून तर, दक्षिण भारतातील ९०% पाणी दरखनच्या पठारावरील नद्यांमधून वाहून जाते. आणि मोसमी वाहणाऱ्या नद्यांच्या पुरामुळे अनेक राज्यातील लोकांचे जनजीवन विस्कळीत होते. हि बाब लक्षात घेउन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओरिसा, बिहार, पं.बंगाल, उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश व मध्यप्रदेशातील सर्व नदी खोऱ्यांचा विकास करून योजना आखली ही योजना तीन सुत्रावर आधारित होती. उत्तर भारतातील नद्यांच्या पुराने होणाऱ्या नुकसानीचा विचार करून या राष्ट्रीय संपत्तीचे नियोजन कसे करता येईल याकरिता अल्पकालीन व दीर्घकालीन योजना आखली. दीर्घकालीन योजनेत त्यांनी पुढिल घटकांचा समावेश केला.

१) जलसिंचन विकास व मातीची होणारी झीज थांबविण्याकरिता उपाय, भूसुधारणा व इतर उपायांच्या साहाय्याने शेतीत सुधारणा करणे.

२) शेती आणि उद्योगांच्या विकासासाठी उपसासिंचन व ग्रामीण उद्योगाकरिता विद्युत शक्तीचा विकास करणे इ. थोडक्यात राष्ट्रविकासासाठी सिंचन आणि विद्युत निर्मिती कशी आवश्यक आहे हे स्पष्ट केले.

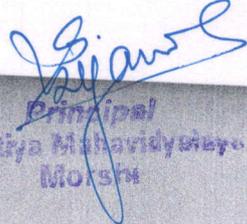
उत्तर भारतातील नद्यांच्या पुरामुळे होणारे नुकसान कसे टाळता येईल या संदर्भात शिफारसी करण्याकरिता अनेक समित्या नेमल्या होत्या मात्र या समित्यांनी नुकसान कसे टाळता येईल एवढ्याच शिफारसी केल्या पण डॉ. आंबेडकरांनी या सर्व समित्यांच्या शिफारसीचा अभ्यास करून त्या नाकारल्या कारण या शिफारसींचे स्वरूप उद्देशीय होते. पूरनियंत्रण या एका उद्देशीय दृष्टीकोनावर त्यांचा विश्वास होता, विविध धरणे बांधून जलसिंचनाशिवाय विद्युतशक्ती निर्माण करण्यासाठी आणि जलवाहतुकीसाठी वापर करता येतो म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दामोदर नदी खोरे प्रकल्प, हिराकूंड नदी प्रकल्प, भाक्रा नांगल प्रकल्प, सोननदी प्रकल्प इ. बहुउद्देशीय प्रकल्पांची आरवणी व बांधली केली.

१) दामोदर खोरे प्रकल्प:-

दामोदर नदी बिहार राज्यात उगम पावते. हि नदी बिहार राज्यातून २४० किमी तर पश्चिम बंगाल राज्यातून ५० किमी पर्यंत वाहत पं.बंगाल राज्यातून वाहते. बिहारमध्ये नदिचा प्रवाह अत्यंत वेगवान आणि तीव्र असून त्यामुळे जमिनीची झीज होउन उपजाऊ मातीचा गाळ वाहून जातो. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे व जनतेचे अतोनात नुकसान होते. म्हणून या प्रदेशात या नदिला दुःखदायिनी म्हणून ओळखले जाते. हा विध्वंस टाळण्यासाठी पं.बंगाल सरकारने केंद्रसरकारकडे मागणी केली त्यामुळे हा विषय डॉ. बाबासाहेबांकडे आला. या नदिच्या संदर्भात त्यांनी विविध प्रतिनिधी सोबत तीन परिषदा घेतल्या. पहिल्या परिषदेत ते म्हणतात, या नदिच्या संदर्भातील योजनेचे स्वरूप बहुउद्देशीय असावे. ज्यामध्ये जलसिंचन पूरनियंत्रण, जलविद्युत, कोळसा, जलवाहतूक, नौकानयन, जमिनीची झीज यावर नियंत्रण राहिल तर तिसऱ्या परिषदेत राज्य व केंद्र सरकारच्या प्रतिनिधींनी मान्यता दिल्यानंतर एनान्सी नदिच्या धर्तीवर भारतात १९४४ मध्ये दामोदर बहुउद्देशीय प्रकल्पाचे उदघाटन करण्यात आले. या प्रकल्पाच्या उदघाटनानंतर या योजनेसाठी स्वतंत्र प्राधिकरणाची आवश्यकता होती. याला राज्य सरकारचे चांगले सहकार्य मिळाल्यामुळे १९४५ मध्ये प्राथमिक अभियांत्रिकी आराखडयाला मान्यता मिळाली व वित्तिय जबाबदारी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

(२५)

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Mumbai

(२४)

राज्य सरकारने घेउन स्वतंत्र दर्जाच्या दामोदर नदी प्राधिकरण मंडळाला मान्यता मिळाली.

ब) हिराकूंड प्रकल्प :-

ओरिसा राज्यातील सर्वात मोठी नदी असलेल्या महानदीच्या पुरामुळे मोठ्या प्रमाणावर राज्याचे नुकसान होत होते म्हणून ओरिसा सरकारने दामोदर नदी खोरे प्रकल्पाच्या धर्तीवर महानदीवरही प्रकल्प बांधण्याची मागणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे केली. डॉ. बाबासाहेबांनी ८ नोव्हेंबर १९४५ रोजी हिराकूंड परिषद घेतली. या परिषदेत त्यांनी ओरिसाला पुराच्या आपत्तीपासून वाचवायचे आहे त्याचप्रमाणे जनतेला मलेरियासारख्या रोगांपासून मुक्तही करावयाचे आहे त्याचा विपरीत परिणाम जनतेच्या आरोग्यावर होत आहे. त्यामुळे त्यांची काम करण्याच्या क्षमतेवर वाईट परिणाम होतो. म्हणून ओरिसातील जनतेचे भविष्य उज्वल करण्यासाठी जलसिंचन व जलवाहतूकीच्या सोईसुविधा उपलब्ध करणे गरजेचे आहे त्याच प्रमाणे योग्य दराने विजेची सुविधा उपलब्ध करणेही गरजेचे आहे. त्यासाठी जे पाणी नद्यांमधून वाहून जाते त्याचे सर्वेक्षण करणे, पाण्याचे साठे निर्माण करणे, त्याकरिता कालवे बांधणे आवश्यक आहे असे विचार मांडून योजनेत मंजूरी दिल्याबद्दल धन्यवाद व्यक्त केले. व १५ मार्च १९४६ रोजी या योजनेचे उदघाटन होउन एका बहुउद्देशिय प्रकल्पाच्या बांधणीला सुरुवात झाली.

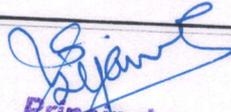
३) भाक्रा नांगल प्रकल्प :-

हा भारतातील सर्वात मोठा प्रकल्प असून तो सतलज नदिवर हिमाचल प्रदेशात आहे. या प्रकल्पाच्या प्रत्यक्ष कामाची सुरुवात १९४८ मध्ये जरी झाली असली तरी इ.स. १९४४ मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी अमेरिकन तज्ञांना बोलावून या प्रकल्पाची व्यवहार्यता तपासून पाहिली. याचाच अर्थ असा की, या प्रकल्पाची व्यूहसूचना व योजना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेली होती. राष्ट्रीय स्तरावरील जलसंपत्तीचे नियोजन करणे, त्याचा सुयोग्य वापर, सर्वे व संशोधनाला चालना मिळावी याकरिता एक मध्यवर्ती जलआयोगाच्या निर्मितीची आवश्यकता व्यक्त केली होती. कारण अनेक देशातील नद्या एकापेक्षा अधिक राज्यातून वाहतात. या प्रकल्पामुळे कोणत्या राज्याला अधिक फायदा होईल, कोणत्या राज्याला नुकसान होईल, पाणी वाटप कसे करावे प्रकल्पाच्या खर्चाचे विभाजन कसे करावे, केंद्रसरकारची भूमिका कशी असेल इ. प्रश्न निर्माण होतात. या प्रश्नांची सोडवणूक करण्याकरिता व पाण्याचा विविध कार्याकरिता उपयोग करण्याकरिता मध्यवर्ती यंत्रणा हवी यासाठी इ.स. १९४४ मध्ये 'सेंट्रल इरिगेशन वॉटरवेज अँडव्हायझरी बोर्ड' ला मान्यता दिली. याच बोर्डाचे इ.स. १९४५ मध्ये 'सेंट्रल वॉटरवेज नेव्हीगेशन कमिशन' असे करण्यात आले. पुन्हा इ.स. १९५१ मध्ये 'सेंट्रल वॉटर अँड पॉवर कमिशन' असे नामांतर झाले तर १९७४ मध्ये सिंचन व विद्युत विभाग वेगळे झाल्याने सेंट्रल अँथॅरिटी स्थापन झाले व सध्या हे दोन्ही मध्यवर्ती आयोग कार्यरत आहेत. थोडक्यात आंबेडकरांनी आवश्यक मानून स्थापन केलेले मध्यवर्ती जल आयोग आजही कार्यरत आहे.

ड) सोन नदी प्रकल्प :-

हि नदी मध्यप्रदेशात उगम पावून पुढे वाहत जाऊन गंगा नदिला मिळते. संयुक्त प्रांताच्या सरकारने सोन नदी खोरे प्रकल्प विकासाची मागणी डॉ. बाबासाहेबांकडे केली. म्हणून १० मार्च १९४५ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध राज्याचे प्रतिनिधी व तज्ञ यांच्या सोबत प्रकल्प परिषद घेतली या परिषदेच्या उदघाटनामध्येच त्यांनी उत्तर प्रदेश, बिहार व मध्य भारत या राज्यांना आर्थिक विकासात सोन नदी प्रकल्प कसा महत्वाचा आहे याचे विश्लेषण पण केले. या परिषदेत सहभागी झालेल्या सर्व राज्यांनी प्रकल्प प्रादेशिक प्राधिकरण स्थापन करणे व सर्वेची संकल्पना सर्वांना मान्य झाली पण नंतर डॉ. आंबेडकरांनी हा विभाग सोडल्यामुळे काम काही दिवस

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

Principal
Bharatiya Mahavidyalaya
Morshi

(२६)

डॉ. बाबा

णावर राज्याचे नुकसान कल्प बांधण्याची मागणी रूड परिषद घेतली. या रेयासारख्या रोगांपासून यांची काम करण्याच्या पासाठी जलसिंचन व विधा उपलब्ध करणेही मागण करणे, त्याकरिता क्त केले. व १५ मार्च त झाली.

३) या प्रकल्पाच्या आंबेडकरांनी अमेरिकन कल्पाची व्यूहचरणा व योजन करणे, त्याचा मितीची आवश्यकता प्रकल्पामुळे कोणत्या प्रकल्पाच्या खर्चाचे वगणूक करण्याकरिता १९४४ मध्ये 'सेंट्रल वॉटरवेज नेव्हीगेशन से नामांतर झाले तर हे दोन्ही मध्यवर्ती ल आयोग आजही

या सरकारने सोन जी डॉ. बाबासाहेब उदघाटनामध्येच सा महत्वाचा आहे रण स्थापन करणे काम काहि दिवस

(२६)

सिंचने व नंतर १९६८ मध्ये याच प्रकल्पाची बांधणी सुरु झाली.

सिंचनाशिवाय पर्याय नाही. शेती व उद्योगाच्या विकास जलसिंचनाशिवाय अशक्य आहे. भारतात पाण्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा साधारण स्वरूपाचा आहे. म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी इ.स.१९४२ ते १९४६ या काळात उपलब्ध असणारे पाणी त्यांचे संवर्धन नियोजन वितरण संरक्षण इ.चा बारकाईने अभ्यास केला योजना आरब्धता व त्यावर कारवाई केली भाक्रा नांगल प्रकल्प, सोननदी प्रकल्प, दामोदर खोरे प्रकल्प, हिराकूंड प्रकल्प या प्रकल्पामुळे जनतेचे आर्थिक नुकसान थांबून शेतीकरिता बारमाही सिंचनाकरिता पाणी उपलब्ध झाले. तसेच जनतात विद्युतनिर्मिती होउन जलवाहतूकीला चालना मिळाली. आजही भारतासारख्या कृषीप्रधान समजल्या जाणाऱ्या देशात शेतकऱ्यांच्या स्थितीचा आढावा घेतला तर समृद्धीसाठी त्यांना आजही आंदोलने करावी लागत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या जलव्यवस्थापनाचा विचार आजही अंमलात आणल्या गेला जर शेतकऱ्यांची शेतीची दुरावस्था कमी झाल्याशिवाय राहणार नाही जे राज्य प्रगत राज्यामध्ये गणले जाते त्याचे सर्व काम हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दिले जाते. त्याच्या जलव्यवस्थापनामुळे आज बंगाल, बिहार, ओरिसा हि राज्ये समृद्ध दिसतात म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतीय जलव्यवस्थापनाचे उदगाता असे म्हणतात.

संदर्भ सूची

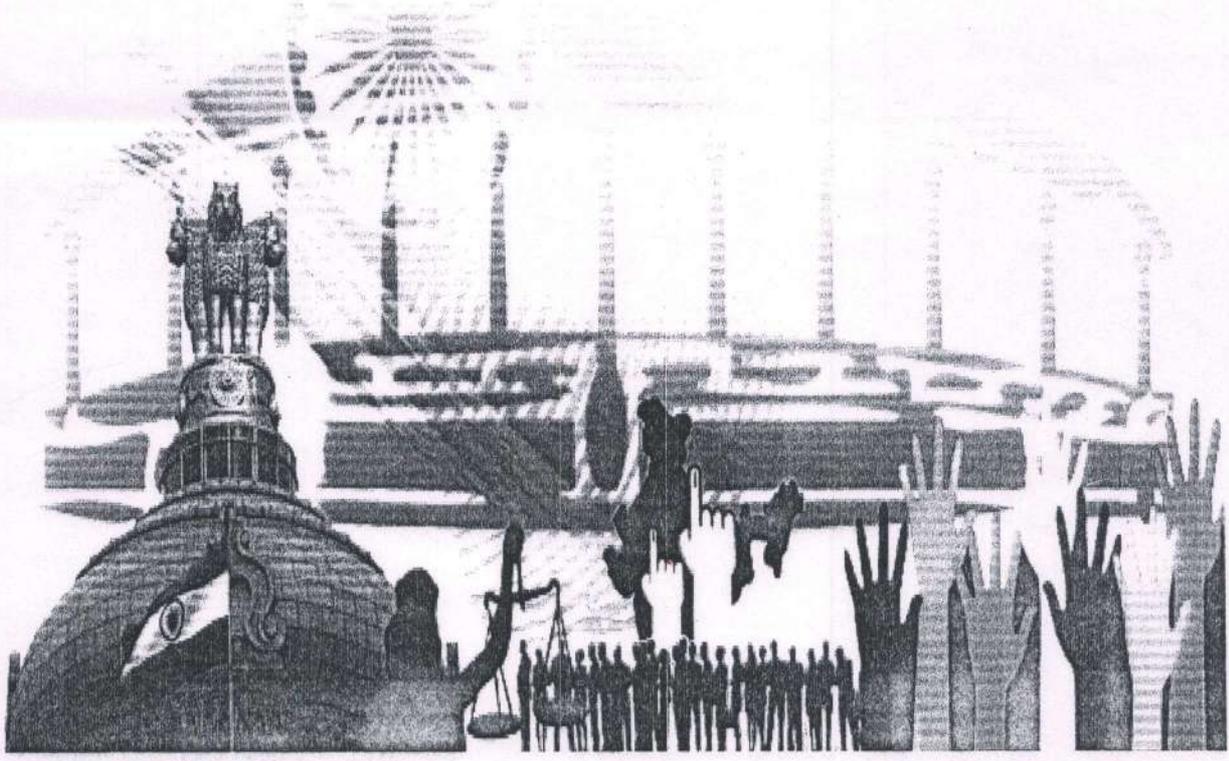
- १) शीरात सुखदेव, 'जल विद्युत विकास भूमिका व योगदान', सुगावा प्रकाशन पुणे २००५
- २) नांबळे जी.एस. 'डॉ.आंबेडकर कॉन्टीब्युशन इन फॉरम्युलेशन ऑफ वॉटर पॉलीसी रिसर्च जय ह्यारेशन व्हॉल्युम' २, इश्यू ०१, सोलापूर
- ३) डॉ. जाधव नरेंद्र 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान' सुगावा प्रकाशन पुणे १९९२
- ४) शीरात सुखदेव, 'डॉ. आंबेडकर रोलिंग इकॉनॉमीक प्लॅनींग अँड वॉटर पॉलीसी' जे.एन.यू.दिल्ली, १९९८
- ५) 'अर्थसंवाद' मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक एप्रिल जून २०१६ खंड ४० अंक १

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

(२७)

Political Institutions in India

Dr. Kuwarlal Hiralal Wasnik
Dr. Rajnish Gowardhan Bambole

S. S. Sawant
Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Political Institutions in India

© Reserved

First Edition : 2020

ISBN : 978-81-949224-0-7

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, with out prior written permission of the publishers]

Published by

INTERNATIONAL PUBLICATIONS

Publishers and Distributers

6A/540, Avas Vikas, Hanspuram

Kanpur-208021

E-mail: internationalpub09@yahoo.com

Website: www.internationalpublication.in

PRINTED IN INDIA

by, "Aryan Digital Press", New Delhi

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

"The study of biochemical, hematological and physiological responses to sprint swimming and long-distance swimming and variations in these responses during different training seasons"

Swimming

A Scientific Investigation

Dr. Shirish V. Topare

Swimming

A Scientific Investigation

- Author -

Dr. Shirish V. Topare
M.P.Ed., D.Y.Ed., SET, NET, Ph.D.

DNYANPATH
PUBLICATION

- C O N T E N T -

1. Introduction	
• Statement of Problem	
• Significance of the Study	1 - 46
• Purpose of the Study	
• Hypothesis of the Study	
• Delimitations of the Study	
• Limitations of the Study	
• Definitions of Operational Terms	
2. Review of Related Literature	47 - 48
3. Design of the Study	49 - 107
• Procedure of Experiment	
• Experimental Design	
• Data Collection	
• Sampling Procedure	
• Daily Exercise Program	
• Selection of Parameters	
• Selection of Tests	
• Description of Test Instruments	
4. Analysis and Interpretation of Data	108 - 216
5. Summary, Conclusions and Recommendations	217 - 239
6. Bibliography	241 - 248

About the Author

Dr. Shirish V. Topare

The author has participated All India Inter-university Tournaments during educational life. He has passed American Swimming Coaches Association's Level 3 Course. He has served as Chairman and Member of Swimming Selection Committee of Sant Gadge Baba Amravati University. He also has accompanied the swimming team of Sant Gadge Baba Amravati University during several All India Inter-university Tournaments and was awarded as best team coach and manager by the university. He has served as Member of Organizing Committee of Inter-university, National and State Level tournaments.

He has published several papers in National and International Research Journals and presented papers at National and International Conferences.

Email id: tvshirish@rediffmail.com

DnyanPath[®]
Publication
Whose path - Whose way
ISO 9001 : 2015

₹ : 350/-

ISBN 978-81-9477

Maharashtra : Amravati - Delhi - Gujrat - Chhattisgarh - Hyderabad - Patna

2020-21 PP

Shri Vinayaka Bahuuddeshiya Gramin Vikas Sanstha, Digras (Reg. No. 2568)

Shivramji Moghe Arts, Commerce & Science College

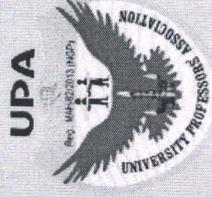
Kelapur (Pandharkawada), Dist. Yavatmal (M.S.)

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)
Organizes

One Day Online Interdisciplinary National Conference on
'Covid-19 Pandemic : Transforming Challenges into Opportunities'

In Collaboration with
University Professors' Association

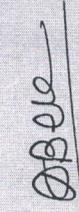
CERTIFICATE

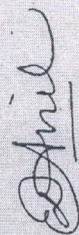
THIS IS TO CERTIFY THAT Dr. Bhagwan Jalamsing Sable OF

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. - Amravati

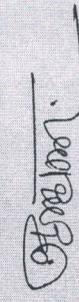
HAS PARTICIPATED IN ONLINE INTERDISCIPLINARY NATIONAL CONFERENCE ON COVID-19 PANDEMIC : TRANSFORMING CHALLENGES INTO OPPORTUNITIES' ON 7TH JUNE 2020. HE / SHE HAS CONTRIBUTED / PRESENTED A PAPER ON

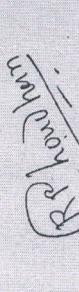
कोरोनीचर सदृस्थितीचे लोकजीवनातील बदलते संदर्भ : एक दृष्टक्षेप

Prof. Akash Bele
Editor

Dr. Anil Dodekar
Chief-Editor

Prof. Suyog Mankar
Faculty of Science
Organizing Secretary

Prof. Naresh K. Mahajan
Faculty of Arts
Organizing Secretary

Dr. Radhesham Choudhari
Faculty of Commerce
Organizing Secretary

Dr. Shankar R. Warhate
Principal
Organizer

कोरोनोत्तर सद्यस्थितीचे लोकजीवनातील बदलते संदर्भ : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. भगवान जालमसिंग साबळे

मराठी विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती
bhagwan.j.sable@gmail.com भ्रमणभाष ९५४५६४३१५३

प्रास्ताविक :-

जगात सद्यस्थितीत कोरोना-१९ विषाणूच्या प्रादुर्भावाने थैमान घातले आहे. कोरोनाचा हा कहर मानवी जीवनावर अधिराज्य गाजवित आहे. 'कोरोनामय वावटळी'ने आज जगातील विकसित देशही हतबल होताना दिसत आहे. अशा या कोरोनामय काळात मानवी जनजीवन अक्षरशः ढवळून निघाले. 'कोरोना-१९' या विषाणूचा उगम, प्रादुर्भाव, लक्षणे व त्यावरील उपाययोजना यासंदर्भात प्रसारमाध्यमांसह सर्वत्र चर्चा होत असून लोकांमध्ये भितीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. आज जगासमोर एक यक्ष प्रश्न निर्माण झाला तो 'कोरोना-१९' या विषाणूवर कशी मात करायची? कोरोनाच्या प्रादुर्भावाला कसे रोखायचे? याच कोरोनात्तर सद्यस्थितीतील मानवी जनजीवन, भावजीवनाची होणारी घुसमट तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे बदलते संदर्भ, शैक्षणिक क्षेत्रातील आवाहन, आर्थिक क्षेत्रात निर्माण होऊ पाहणारे जागतिक मंदीचे सावट व कोरोना एक आवाहन की, संधी अशा एक नव्हे, तर अनेक घटकांवर तज्ज्ञांकडून, विचारवंत, संशोधक अभ्यासकांकडून व प्राध्यापकांकडून मत-मतांतरे, भाकिते व उपायांबाबत चर्चा घडून येत आहे. याचाच एक भाग म्हणून महाविद्यालयीन स्तरावर ई-परिषद (वेबिनार) चे आयोजन करून तज्ज्ञ प्राध्यापकांकडून व विचारवंतांकडून वैचारिक चर्चा घडत आहे. कोरोनात्तर सद्यस्थिती व भविष्याची भाकितेही वर्तविल्या जात आहे. कोरोनात्तर सद्यस्थितीचा नेमक्या ह्याच प्रश्नाची उकल करण्याच्या हेतूनेच 'कोरोनोत्तर सद्यस्थितीचे लोकजीवनातील बदलते संदर्भ : एक दृष्टिक्षेप' या विषयावरील शोधनिबंधाचे लेखन करण्याचा मानस आहे.

'कोरोना-१९' विषाणूचा प्रादुर्भाव : एक नवा पेच -

चीन देशाच्या वूहान शहरातून उदयाला आलेल्या 'कोरोना-१९' विषाणूचा प्रादुर्भाव आज जगभर पसरलाय. अन ध्यानीमनी नसणाऱ्या या महामारीच्या आजाराने जगासमोर एक नवा

पेच निर्माण केलाय. सद्यस्थितीस विज्ञानालाही या विषाणूवर प्रतिबंधीत लस शोधता आलेली नाही. त्यामुळे विकसनशिल देशही हतबल होतना दिसत आहे. भारतातील पुणे येथील 'सीरम इन्स्टिट्युट ऑफ इंडिया' ने ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयासमवेत कोरोनावर प्रतिबंधित लस बनविण्याच्या कार्यास प्रारंभ केलेला आहे. शिवाय आयुर्वेदिक औषधांचा पर्यायही शोधल्या जातोय. परंतु या कार्यास पूर्तता लाभण्यास बराच अवकाश आहे. गुणाकार पद्धतीने वाढत्या प्रादुर्भावास रोखणे एक आवाहन आज जगासमोर निर्माण झाले आहे. कित्येकांनी तर याला 'वैश्विक महामारी'ही संबोधले आहे. साहजिकच 'कोरोना-१९' या विषाणूने अनेक प्रश्न निर्माण केले. यात महत्त्वाचा यक्ष प्रश्न हा की, 'सर्वसामान्य मानवाची जगण्यासाठीची केविलवाणी धडपड होय'. लोकजीवन एकप्रकारे विस्कळीत झाले असून मजुरांचे स्थलांतर, उपासमार, जगण्याच्या संदर्भातील निर्माण झालेली अस्थिरता यामुळे निर्माण झालेला नवा पेच. याच सद्यस्थितीसंदर्भात दि. २७ मे २०२० रोजी मराठी विभाग, अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे आयोजित 'राष्ट्रीय वेबिनार'प्रसंगी विचार व्यक्त करताना डॉ. पृथ्वीराज तौर (मराठी विभाग, स्वा. रा. ती. मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड) असे म्हणाले की, 'मी उभा आहे महाभयंकाराच्या दारात. काय आहे हा भयानक वारा, ज्याने समष्ट मानव जीवनालाच हादरून टाकले. माणसं परिस्थितीने गांगरून गेलीत. एकूणच हा संकटाचा काळ. अशा काळात माणसं आपल्या माणसाचा आश्रय शोधत असतो'. म्हणूनच शहरात कामाच्या शोधात गेलेले मजुरांचे जत्थेच्या जत्थेच खेड्याकडे स्थलांतर होत आहे. यातच शासनास विलगीकरणाची करावी लागणारी व्यवस्था, प्रशासनाचा वाढलेला ताण, लघुउद्योगांचे अचानक कोलमडणे, तळहातावर पोट असणाऱ्यांचा भूकेचा प्रश्न असे सामान्य वाटणारे प्रश्न परंतु यामुळे गंभीर समस्या उद्भवल्याने शासनही कोंडीत सापडले. तसेच मोठ-मोठे उद्योगधंदे, कंपन्यांना ताळेबंदीची सोसावी लागणारी झळ, आयात-निर्यात बंदी, ठप्प झालेली वाहतूक व्यवस्था', शासनास प्राप्त होणारा महसूल व वेगवेगळ्या वस्तुंवरील प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे मिळणारा कर, सेवा शुल्क याचा परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर झाला. अन आज जागतिक मंदिचे सावट निर्माण झाले. असा हा संकटमय पेच देशालाच नव्हे तर जगालाही भेडसावतोय.

मानवी जीवनाचा विस्कटलेपणा-

जगात आज 'कोरोना-१९' या विषाणूच्या प्रादुर्भावाने कोट्यवधी रुग्ण बाधित झालेले आहे. कोरोना ही एक 'वैश्विक वावटळ' आहे. यापूर्वी अशा संकटांचा देशाला सामना करावा लागला पण विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या युगात मानवाचे बऱ्याच अंशी भौतिक सुखसुविधेवर असलेले अवलंबित्व, कृषी व्यवस्थेवर आधारित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात कृषीशिवाय मानवी जीवनाला वळण देण्याचा प्रयत्न, पर्यावरणाला कवेत घेण्याचा मानवाचा दुर्देवी प्रयत्न परंतु वेळोवेळी निसर्गाने मानवाला चकविले आणि याचाच परिणाम आज देशातील सामान्य जनता सामना करतेय. उद्योगधंद्यावर झालेले परिणाम त्यामुळे अनेक उद्योगधंदे व कंपन्या बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे कोट्यावधी मजुरांवर व नोकरदार वर्गावर उपासमारीचा प्रसंग व जनजीवन विस्कळीत होण्याची वेळ आली आहे. मानवाचे जगणे कठीण झाले असून जीवनात विस्कळीतपणा निर्माण झाला. यासंदर्भात दि. २५ मे २०२० रोजी मराठी विभाग, कर्मवीर के. ह. आबड कला, श्रीमान लोढा वाणिज्य व श्रीमान पी. एच. जैन विज्ञान महाविद्यालय, चांदवड, जिल्हा नाशिक आयोजित 'राष्ट्रीय वेबिनार' प्रसंगी विचार व्यक्त करताना मराठी साहित्याचे अभ्यासक मा. डॉ. केशव तुपे (सहसंचालक, उच्च शिक्षण, अमरावती विभाग, अमरावती) असे म्हणाले की, 'प्रथमतः आरोग्याशी निगडित असणाऱ्या कोरोना या महामारी समस्येने आज जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्राला प्रभावित केले आहे.' म्हणूनच आरोग्याचा, शिक्षणाचा, मानवी भाव-भावनेचा झालेला कोंडमारा, जगण्याचे बदललेले संदर्भ, नात्यातील आटलेला ओलावा यामुळे एकंदरीत मानवी जनजीवनच आज विस्कळीत झालेले आहे.

कोरोनोत्तर मानवी आरोग्य- एक आवाहान-

कोरोनाने मानवाच्या आरोग्याबाबत नव्याने विचार करायला भाग पाडले. सत्ता, संपत्ती व यंत्रसामुग्री यापेक्षाही आरोग्य महत्त्वाचे अन् याकरिताच्या सुविधा निर्माण करणे, अत्याधुनिक सुविधेने युक्त अशी इस्पितळांची संख्या वाढविणे याची नव्याने जाणीव करून दिली. आरोग्याच्या सुविधेत अग्रगण्य गणल्या गेलेल्या इटली सारखा देशही कोरोनाने हतबल झालेला आहे. 'कोराना-१९' हा विषाणू अदृश्य असून या रोगाची लक्षणे १ ते १४ दिवसापार्यंत आढळून येतात. तोपर्यंत गुणाकार पद्धतीने कोरोनाचा प्रादुर्भाव वाढतो. याकरिता कोरोनाची प्राथमिक

लक्षणे आढळताच संशयीत रुग्णास विलगीकरण केल्या जाते. कोरोना विषाणूच्या संसर्गाच्या भीतीनेच मानवाचा थरकाप उडतो. यावरील जुजबी औषधोपचार उपलब्ध नसल्याने वैद्यकांसमोर न सुटणारे कोडे निर्माण झाले. याकरिता 'कोरोना' विषाणूचा संसर्ग होऊ नये याकरिता शर्तीचे प्रयत्न प्रशासनामार्फत केल्या जात आहे. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री मा. उद्धव ठाकरे यांनी वेळोवेळी प्रसार माध्यमांमार्फत लोकांशी संवाद साधित 'कोरोना-१९' या विषाणूशी करावा लागणारा सामना व संघर्षमय परिस्थितीत धैर्यान लढा देण्याचे केलेले आवाहन. आरोग्य मंत्रालयाकडून 'कोरोना-१९' या विषाणूच्या संदर्भात करण्यात येणारी जनजागृती शिवाय रोगप्रतिकारशक्ती वाढविण्याकरिताच्या उपाययोजना सुचविणे हे कार्य जोमाने केल्या जात आहे. 'कोरोना योद्धे' म्हणून प्रशासन, वैद्यक, परिचारिका, पोलीस अधिकारी व सफाई कर्मचारी यांचे समाजपातळीवर सन्मान केल्या जात आहे. कारण हे 'कोरोना योद्धे'च अहोरात्र लढा देत रुग्णांची सेवा करीत आहेत. यात कित्येकांना या रोगाची लागण झाल्याने जीव गमाऊन बलिदानही द्यावे लागेल. अशा 'कोरोना योद्ध्यांना' मानाचा मुजरा.

'आरोग्य सेतू' या ॲपद्वारे कोरोनाचा प्रादुर्भाव रोखण्यास झालेली मदत असो अथवा सदर आजाराची लागण होऊ नये म्हणून या ॲपच्या सहाय्याने धोक्याची घंटीद्वारे सूचित करणे याकरिता या ॲपचे सहाय्य होत असून सदर ॲप ॲण्ड्रॉइड फोनमध्ये डाऊनलोड करण्यासंदर्भात मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी आवाहन केले आहे. तसेच डब्ल्यु.एच.ओ. या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मार्गदर्शक सूचनांचे पालन करण्याचे निर्देशही दिल्या जात आहे. रोगप्रतिकार क्षमता वाढविण्याकरिता आयुष विभाग, मध्यप्रदेश यांनी 'जीवन अमृत योजना' अंतर्गत 'त्रिकुट चूर्ण' (काढा) प्राशन करण्याकरिता सुचविले आहे. याचा लाभही होताना दिसत आहे.

सद्यस्थितीत तरी भारतात 'कोरोना-१९' चा प्रादुर्भाव रोखण्याकरिताच्या मुबलक सुविधा निर्माण करण्यात आलेल्या असून कोरोनाबाधित रुग्णांमध्ये सुधारणा होण्याचे प्रमाणही वाढीत आहे. तरी पण एक वर्षापर्यंत कोरोनाचा प्रादुर्भाव होऊ नये याकरिता नागरिकांना काळजी घेणे हिताचे ठरणार आहे. बाहेर पडताना नाक-तोंड झाकण्याकरिता तोंडावर रुमाल बांधणे, व्यक्ति-व्यक्तिमध्ये किमान दोन फुटाचे अंतर राखणे, गर्दीच्या ठिकाणी जाण्याचे टाळणे, बाहेरून

आल्यावर साबनाने हात धुणे व रोग जंतुनाशक द्रव्याने हात निर्जंतुकीकरण करणे तसेच बाहेर पडणे अत्यावश्यक नसेल तर घरातच थांबणे हिताचे ठरणार आहे. या उपाययोजना केल्यास निश्चितच कोरोनाच्या प्रादुर्भावापासून स्वतःचे, कुटुंबाचे रक्षण करू शकतो. कोरोना प्रतिबंधित लस निर्माण होईपर्यंत उपरोक्त उपाययोजनाच उपयुक्त ठरणार आहे. म्हणूनच 'कोरोनोत्तर मानवी आरोग्य एक आवाहन आहे.' यावर तूर्तास तरी स्वतःच स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेणे उत्तम पर्याय आहे.

कोरोनोत्तर समाजजीवनाचे बदलते संदर्भ-

कोरोनामय काळात समाजजीवनात बदल घडल्याचे चित्र दिसत असून लोकांमध्ये आरोग्याबाबत अधिकच जागृतता निर्माण झाली. शिवाय जगण्याचे संदर्भही बदललेत. अचानक उद्भवलेल्या कोरोना आजाराने जीवनातील अत्यावश्यक गोष्टींची नव्याने उकल झाली. शासनानेही सर्वसामान्यांकरिता अत्यावश्यक मदत करण्याचे धोरण अवलंबिले जात आहे. त्यामुळे समाजजीवनात स्थिरता निर्माण होत आहे. कारण शहरी भागातील लोक गावाकडे आल्यामुळे कोरोनाची लागत होऊ नये याकरिता तणावसदृश्य परिस्थिती निर्माण होऊ पाहत असताना शासनाच्या यथायोग्य धोरणाने समाजजीवनातील उद्भवणाऱ्या समस्यांचे निराकरण होत आहे.

परंतु कोरोनाने प्रादेशिक ओळख पुसून टाकल्या अन् कोरोना रुग्णांच्या संख्येनुसार आज हरित, केशरी व लाल रंगाचे क्षेत्र उदयाला आले. जात, धर्म, पंथ व गरीब-श्रीमंत यातील भेद कोरोना विषाणूला नाही. नव्याने 'सोशीयल डिस्टिंग' ही संकल्पना उदयास येत असून आरोग्यासोबतच समाजआरोग्या ही संकल्पना फायदेशीर ठरणार आहे. बालकांचे भावविश्व, स्त्रियांचे प्रश्न अशा समस्यांसोबतच महामारीचे समाजशास्त्र, कौटुंबिक हिंसाचार, मानसिक स्वास्थ्य संदर्भातले प्रश्न असे एक नव्हे, तर अनेक समस्यांनी जनजीवन ढवळून निघाले. अन् आज मानवाचे जगण्याचे, समाजजीवनाचे संदर्भच तर बदलले नाही ना असा प्रश्न निर्माण झाला.

साहित्यिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील आवाहने-

कोरोनाच्या प्रादुर्भावाने मानवी जनजीवन व समाजजीवन ढवळून निघाले त्याचप्रमाणे साहित्यिक व सांस्कृतिक क्षेत्रही प्रभावित झाले. साहित्यिकांना कोरोनाोत्तर काळाची साहित्यात नव्याने दखल घ्यावी लागणार आहे. साहित्यात लोकजीवन, समाजजीवनाचे व मानवी भावविश्वाचे प्रतिबिंब पडणार. कोरोनाोत्तर काळाची साहित्यात नोंद करताना साहित्यिकांसमोर आवाहानात्मक परिस्थिती निर्माण होईल असे असले तरी कोरोनाोत्तर जगताची नव्याने उकल करताना निश्चितच साहित्यिकांच्या कल्पकतेस बहर येईल, प्रतिभेस स्फुरण चढेल यात दुमत असण्याचे कारण नाही.

कोरोनाोत्तर काळाने मनोरंजन क्षेत्रातही आवाहन निर्माण केले असून सांस्कृतिक चळवळीस बसलेली खिळ, लोककलावंतांची होत असलेली उपेक्षा, सार्वजनिक वाचनालये बंद असल्यामुळे वाचन संस्कृतीला आळा बसलाय. तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने ध्वनिफित वा पी.डी.एफ. स्वरूपातील वृत्तपत्र, मासिके व पुस्तके यामुळे वाचन होत असले तरी काही अंशी का होईना वाचन संस्कृती प्रभावित झाली आहे असे दिसते. कोरोना लवकर आटोक्यात येणार नसल्याचे सद्यस्थितीत तरी निदर्शनास येत आहे. त्यामुळे वर्षभर तरी तज्ज्ञ विचारवंतांच्या व्याख्यानांचे आयोजन वा साहित्यसंमेलनांचे आयोजनास खीळ बसली. शिवाय सांस्कृतिक महोत्सवाचे आयोजनही केल्या जाणार नाही. शाळा, महाविद्यालयातही वार्षिक स्नेहसंमेलन व आंतरमहाविद्यालयीन युवक-महोत्सवाचे आयोजन केल्या जाणार नाही. त्यामुळे साजहिकच विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांना वाव मिळणार नाही. रसिक प्रेक्षकांनाही अभिरूची जपता येणार नाही. अशाप्रकारे कोरोनामुळे सांस्कृतिक क्षेत्रात आवाहन निर्माण झाले. असे असले तरी आरोग्याच्या कारणाने उद्भवलेल्या या समस्येवर मात करित भविष्यात सर्वकाही पूर्ववत होईल अशी अपेक्षा बाळगूयात.

शैक्षणिक क्षेत्रातील आवाहने-

कोरोनाोत्तर काळात मानवी जीवनातील वा समाज जीवनातील प्रत्येक क्षेत्र ढवळून निघाले. त्यात शैक्षणिक क्षेत्रातही बरीच उलथापालथ झाली. जेव्हापासून देशात ताळेबंदी घोषित झाली तेव्हापासून शाळा व महाविद्यालये बंद आहेत. विद्यार्थ्यांच्या मानिसक स्वास्थ्यावरही कमी-अधिक प्रमाणात परिणाम जाणवतोय. ई-लर्निंगच्या मार्फत अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेस

गतिशील करण्याचा प्रयत्न होतना दिसतोय परंतु यासही मर्यादा आहेत. यासंदर्भात दि. ३ जून २०२० रोजी मराठी विभाग, श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर, जि. औरंगाबाद आयोजित 'आंतरराष्ट्रीय वेबिनार' प्रसंगी विचार व्यक्त करताना डॉ. संजयकुमार करंदीकर (मराठी विभाग, महाराजा सयाजीराव विद्यापीठ, बडोदा, गुजरात) असे म्हणले की, 'अध्ययन-अध्यापनात नवतंत्रज्ञानाचा वापर पारंपरिक शिक्षण पद्धतीपेक्षा सरस नाही. कारण अध्ययन-अध्यापनात शिक्षक-विद्यार्थी यांच्यातील जीवंत संवाद महत्त्वाचा असून हा संवाद पारंपरिक शिक्षण पद्धतीतच अधिक आहे'. तरीही सद्यस्थिती बघता शिक्षण प्रक्रिया खंडीत होऊ नये, विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये याकरिता अध्ययन-अध्यापनात नवतंत्रज्ञानाचा वापर करणे हिताचे ठरणार आहेत. शिवाय भविष्याकाळातही या नवतंत्रज्ञानाचा वापर करित शिक्षण क्षेत्रात भरारी घेणे औचित्याचे ठरणार आहे.

आज कोरोनोत्तर काळात 'कोरोना-१९' या विषाणूच्या संसर्गाने विद्यार्थी बाधित होऊ नये याकरिता परीक्षाही रद्द करण्यात आल्यात. २०२०-२१ या शैक्षणिक सत्र प्रारंभास विलंब होणार अशी सद्यस्थिती आहे. नवतंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने शिक्षण प्रक्रिया गतीमानही केल्या जाईल. परंतु सततच्या संगणक व इतर तंत्रज्ञानाच्या वापराने विद्यार्थ्यांच्या मनोस्वास्थ्यावर विपरीत परिणाम होत आहे. यातून अनुचित प्रकारही घडताना दिसत आहे. एकंदरीतच सद्यस्थितीने विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक भवितव्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झालाय. अन् ही शिक्षण क्षेत्रातील हानी देशाच्या विकसनशिलतेला पोषक ठरणार नाही. म्हणूनच हे कोरोना कहराचे संकट लवकर आटोक्यात येऊन शिक्षण प्रक्रिया सुळीत होवो अशी अपेक्षा बाळगुया.

निष्कर्ष-

'कोरोनोत्तर सद्यस्थितीचे लोकजीवनातील बदलते संदर्भ : एक दृष्टिक्षेप' या विषयावरील शोधनिबंधाचे लेखन करताना 'कोरोना-१९' या विषाणूच्या प्रादुर्भावाने मानवी लोकजीवन वा समाजजीवनातील तसेच सांस्कृतिक, शैक्षणिक व औद्योगिक क्षेत्रातील सद्यस्थितीचे बदलते संदर्भ नमूद करण्यात आले. 'कोरोनामय जागतिक वावटळी'ने देशासमोरच नव्हे, तर जगासमोर समस्यांचे जटील समीकरण निर्माण केले. शिवाय आरोग्यविषयक, आर्थिक व सुरळीत जगण्यासाठीची धडपड यात खोळंबा निर्माण केला.

कोरोनाच्या कहराने जगात जीवित हानीसह वित्तीय हानीही झाली. अन् मानवी जनजीवनाचे, मानवी भावविश्वाचे व समाजजीवनाचे संदर्भच बदलले. सत्ता, संपत्ती व भौतिक सुख-सुविधेपेक्षाही आरोग्य महत्त्वाचे आहे अन् हे आरोग्य सुदृढ राहण्याकरिता अथवा 'कोरोना-१९' या विषाणूच्या प्रादुर्भावापासून संरक्षण करण्याकरिताची केविलवाणी धडपड भविष्यातील समस्यांसदर्भात खूप काही निर्देश करते. मग या कोरोनाोत्तर काळाच्या आघाताने आम्ही मानवी जीवनाची नव्याने उकल करणार का? हा यक्ष प्रश्न विचारवंताना चिंतन करण्यास भाग पाडणारा आहे.

कोरोनोत्तर सद्यस्थितीने अनेक क्षेत्रातील संकल्पनेचे संदर्भच बदलले. विज्ञानाची हतबलता असो की, उद्योगजगताची कोंडी, मानवी भावविश्वाचा कोंडमारा असो की, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्राला बसलेली खिळ. शिक्षण क्षेत्रातील नवा पेच वा प्रशासनासमोरील आवाहन असे एक नव्हे, तर अनेक बाबतीत आज तरी मानवी जीवनाची ससेहोलपट होताना दिसत आहे. ताळेबंदीच्या काळातील मजुरांचे, गोर-गरीब जनतेचे तसेच लघु उद्योजकांचे झालेले हाल खूप काही निर्देश करते. कोरोनाोत्तर सद्यस्थितीने जो मुळ प्रश्न निर्माण केला तो आरोग्यविषयक. कोरोनाचा कहर रोखण्याकरिता प्रतिबंधित लस तयार करणे, आर्थिक क्षेत्रातील अस्थिरतेला सुरळीत करणे व शिक्षण क्षेत्राचा गाडा सुरळीतपणे हाताळणे ह्या प्रमुख समस्यांचे निराकरण केंद्र व राज्य शासनास करावा लागणार. जागतिक आरोग्य संघटना, सामाजिक संस्था शिवाय तज्ज्ञांचा आरोग्यविषयक सल्ला उपयुक्त ठरणार आहे. कोरोनाोत्तर मानवी आरोग्य एक आवाहन आहे. यावर तूर्तास तरी स्वतःच स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेणे उत्तम पर्याय आहे. शिवाय आपल्याला कोरोनासोबत जगायला शिकावे लागणार आहे. कोरोनाोत्तर सद्यस्थितीत निर्माण झालेल्या ह्या जागतिक वावटळीतही भविष्यकाळात सुधारणा घडेल व मानवी जनजीवन सुरळीत होईल अशी अपेक्षा बाळगूया.

संदर्भ सूची-

१. जागतिक आरोग्य संघटनेचे कोरोना विषाणू संदर्भातील माहिती व दाखले.
२. प्रसारमाध्यमांद्वारे प्रसारित होणाऱ्या कोरोना विषाणूसंदर्भातील बातम्या.
३. केंद्र व राज्य शासनाने वेळोवेळी जाहीर केलेली कोरोना विषाणू संदर्भातील माहिती.
४. तज्ज्ञ विचारवंतांची प्रसारमाध्यमांद्वारे प्रकाशित झालेली कोरोना विषाणू संदर्भातील लेख.

AP8-20-21

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या
१२९ व्या जयंती वर्षा निमित्त
संपादित गौरव ग्रंथ

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य व चळवळ

मानद संपादक

प्रा. प्रकाश जंजाळ

(आंबेडकरी चळवळीचे अभ्यासक व लेखक)

मुख्य संपादक

प्रा. प्रशांत शामराव शिरसाट

एम. लिब्र.,एम.एडव्ही, नेट (ग्रंथालय व माहितीशास्त्र)
ग्रंथाल

श्री. वि. न. गोयनका कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
यवतळा (व्याड), जि.वाशिम.

लोटस् अँड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस
नागपूर-17

Gauravgranth - Dr. Babasaheb Ambedkar Sahitya Va Chalval
गौरवग्रन्थ - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य व चळवळ

मानद संपादक : प्रा. प्रकाश अजाळ

मुख्य संपादक : प्रा. प्रशांत शामराव शिरगाव

सहसंपादक : सौ. रूजाना प्रशांत शिरगाव

सल्लागार मंडळ : अॅड. प्रकाश आंबेडकर,

राष्ट्रीय अध्यक्ष

भा.मि.प. व यॅंयत बहुजन आघाडी

डॉ. हर्षदीप कांबळे (I.A.S.),

सचिव

(लघु व मध्यम इंडस्ट्रीज) आणि

विकास आयुक्त (उद्योग) महाराष्ट्र शासन

डॉ. शशांक सोनवणे,

सहयोगी प्राध्यापक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रा. अश्वतीर फाजिरे,

संचालक

लॉटस अॅड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस

नागपूर

प्रकाशक

Lotus & Cobra Publishing House

C/o. Ashwajit Patil, 425, New Khadan, Lashkaribagh, Nagpur-17

M : 9096924808 / 9405238458

e-mail : lotusandcobrapub@gmail.com

प्रथम आवृत्ती - एप्रिल 2020

ISBN - 978-93-87250-42-0

Author(s) is responsible for contents and corrections.

Layout, Cover Design, Printed at :

Akanksha Tankalekhan And Publication

Near Ram Mandir, Pethi Pura, Hivarkhed, Tq. Telham Dist. Akola

Maharashtra 444103

M - 9096593842 Email : akankshajournal@gmail.com

(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य व चळवळ या संघटनेत गौरव ग्रन्थातील लेखकांना विचारलेली मानद संपादक, मुख्य संपादक, सल्लागार मंडळ, प्रकाशक व मुद्रण सल्लागार जबाबदार असलेली नाही. हे लेखकांचे स्वतंत्र विचार आहेत.)

Printed
Akanksha Tankalekhan
And Publication

॥ अ नु क्र म णि का ॥

७

१) आधु. अखिल संभाजी पाडवारे -
आधुनिक युगातील शिक्षणतज्ञ-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.	१-७
२) डॉ. सुदर्शन दिवसे-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख	८-१९
३) डॉ. डोंगे सतीश बाबुराव-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातिव्यवस्थेचे अर्थशास्त्र	२०-२५
४) डॉ. वि. आर. कोडपे-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाहीसंबंधी विचार	२६-३१
५) प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची युगप्रवर्तक पत्रकारिता	३२-३८
६) प्रा. डॉ. शाम रा. दुतोंडे-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील सामाजिक क्रांती	३९-४४
७) प्रा. डॉ. नीलम छंगणी-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	४५-५०
८) प्रा. डॉ. राजेश चौपगा-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची महाड चवदार तळे क्रांती	५१-५७
९) प्रा. फकिर भगवान राजगुरू-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार: एक मूल्यमापन	५८-६६
१०) प्रा. विलास शालिग्रामजी गांजरे-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय विचार	६७-७२
११) प्रा. अरुण सदाशिव घायळ-
डॉ. आंबेडकरांचे स्त्री शोषण विषयक विचार	७३-७८
१२) प्रा. डॉ. गजानन भोंगटे-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री शिक्षण विषयीचे धोरण व कार्य	७९-८२
१३) डॉ. प्रकाश श्रीराम कोल्हे-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मपरिवर्तनासंबंधी विचार	८३-८९
१४) डॉ. मदन दत्तराव झाडे-
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्य व विचार	९०-९३

१९५६

री १९५०

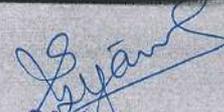
१९५१

५६

यटी
३ ट्रस्ट

नावित)

. दिल्ली

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

आधुनिक युगातील शिक्षणतज्ञ — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

आयु. अरविंद संभाजी पाझरे

ग्रंथपाल, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

E-mail : aspazare@gmail.com

ज्ञान म्हणजे जीवनाचा पाया आहे. आणि म्हणून प्रत्येक विद्यार्थ्याने बुद्धीचा विकास करण्यासाठी, हाल अपेष्टा सहन करून ज्ञान मिळविले पाहिजे आणि त्या ज्ञानाच्या बळावर स्वतंत्रपणे विचार करावयास शिकले पाहिजे.

—डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रस्तावना : आजच्या सर्व सामाजिक दुखण्यांवर शिक्षण हीच उपाययोजना आहे, असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच उपेक्षितांच्या शिक्षणासाठी विलक्षण असे करण्याचे त्यांनी स्वप्न उरी बाळगले होते. आपल्या कार्याद्वारे त्यांनी ते साकार करण्याचा प्रयत्न केला. या कार्यात त्यांना बुद्ध, फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार आदर्श होते. 'माणसांच्या सर्व प्रश्नांचे मुळ त्यांच्या अज्ञानात आहेत,' असे परखडपणे सांगणारा बुद्ध त्यांचा आदर्श होता. 'विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले,' असा काव्यात्मक विचार सांगणारा फुले त्यांचा आदर्श होता. शिक्षणाशिवाय माणूस म्हणजे निव्वळ धोंडा' असा शिक्षण तज्ज्ञासारखा विचार मांडणारा गाडगेबाबा त्यांना आदर्श होता. तसेच 'शूद्रांना सांगण्या जोगा आहे, एकच मार्ग हा। शिक्षणाने मनुष्यत्व, पशुत्व हटते पहा।' हा सावित्रीबाई फुले यांचा विचारही त्यांना आदर्श होता. शिक्षणाच्या अभावामुळे भारतात जातीसंस्था मजबूत झाल्यात याची कारणमीमांसा करताना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, 'भारतात जातीभेद राहण्याची दोन कारणे आहेत. एकतर सर्वांना शस्त्रे वापरण्याची परवानगी नव्हती आणि दूसरी गोष्ट म्हणजे अज्ञान.' या अज्ञानाला संपुष्टात आणण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीमध्ये स्वाभिमान, स्वावलंबन आणि आत्मोद्धार निर्माण करण्याची क्षमता शिक्षणात असावयास पाहिजे. व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घ्यायला लावणारे बीजारोपण शिक्षणात असावे, अश्याप्रकारचे परखड आणि स्पष्ट विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते. त्यातूनच त्यांना आदर्शवत वाटणा-या विचारांची त्यांनी पूजा केली. त्यांचे एकंदरीत शिक्षणविषयक विचार आधुनिक शिक्षणतज्ञ म्हणून पाहत असताना त्यांनी केलेल्या मर्मभेदी लिखाण आणि घणाघाती भाषणे या माध्यमातून तपासणे तसेच जिवन जगत असताना त्यांना होणा-या मानसिक व सामाजिक अवहेलना शिक्षणातून स्वाभिमान, स्वातंत्र्य, समता, बंधूता आणि न्यायाची संकल्पना तळगाळात रूजावी याकरिता शिक्षणाचे महत्व सतत ग्रंथाच्या माध्यमातून सतत ग्रंथाच्या सानिध्यात राहून ओळखले होते. मानवाच्या उन्नतीचा व प्रगतीचा परिसंस्पर्श म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणानेच खालच्या स्तरातील वर्गांची उन्नती होवू शकेल व

मोर्शी
महाविद्यालय

विद्या पहिले दैवत : डॉ. आंबेडकरांनी विद्येला आपले पहिले दैवत मानले. विद्येशिवाय मानवाला शांतता नाही, ती महासागरासारखी आहे. ती सर्वांना अवगत झाली पाहिजे, असा डॉ. आंबेडकरांचा विचार होता. 'मी विद्येची पूजा २४ तास करीत असतो,' असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात, विद्येची पूजा करण्याची शिकवण डॉ. आंबेडकरांना लहानपणीच त्यांच्या वडिलांकडून मिळाली. त्यांचे वडील हे विद्येचे भक्त असल्यामुळे त्यांनी लहानपणापासून बाल भिवाच्या मनात विद्येबद्दल अपार अशी निष्ठा निर्माण केली

प्राथमिक शिक्षण : डॉ. आंबेडकरांना प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न राष्ट्रीय दृष्टिने अत्यंत मूलभूत आणि मौल्यवान वाटतो. डॉ. आंबेडकरांनी प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न अतिशय आप्रही भूमिकेतून मांडला. त्यांच्या मते, ज्यांनी आधीच शिक्षणाचा लाभ घेतला त्यांना सक्ती करण्याची गरज नाही, परंतु ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही त्यांना सक्तीच्या शिक्षणाची आवश्यकता असते. डॉ. आंबेडकर आपली भूमिका स्पष्ट करताना म्हणतात— "प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. सध्याच्या युगात ज्या देशामधील बहुजन समाज निरक्षर आहे, अशा देशाच्या जिवनकलहात त्यांचा टिकाव लागायचा नाही, हे सांगावयास नकोच. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुरीवर हा प्रश्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास कैक शतके लागतील; म्हणून शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा कायदा लागतो. आम्हाडीस आलेल्या जगातील सर्व देशांनी सक्तीचा कायदा करूनच लोकांची निरक्षरता हद्दपार केली, हे आपणास दिसून येते."

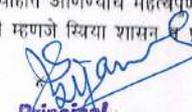
प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे का असावे ह्याची दोन कारणे डॉ. आंबेडकरांनी दिली— १. शिक्षणावरील ताबा, आणि २. सक्तीचे तत्त्व अंमलात आणण्याची जबाबदारी. या दोन्ही गोष्टींच्या परिपूर्तीसाठी शिक्षणक्षेत्र ख-या अर्थाने स्वतंत्र व स्वायत्त हवे असेल तर या क्षेत्रावर व्यक्ती सत्ता असणे धोक्याचे आहे, असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. शिक्षणक्षेत्राची स्वतंत्रता, स्वायत्तता आणि प्रतिष्ठा अबाधित ठेवण्यासाठी शिक्षणावर प्राक्तिक सरकारचाच ताबा असावा, असेही डॉ. आंबेडकर सुचवितात. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करून सर्व स्तरात शिक्षणाचा उत्साह तयार व्हावा हा उद्देश त्यातून दिसून येतो.

उच्च शिक्षण : दलितांच्या सर्व सामाजिक दुखण्यांवर उच्च शिक्षण हे एकमेव औपम्य आहे, अशी डॉ. आंबेडकरांची धारणा होती. समाजोन्नती याच मागने होईल यावर त्यांचा मनोभावे विश्वास होता. 'एक मुलगा बी.ए. झाल्याने आपल्या अस्मृश्य समाजास जो आधार होईल तो एक हजार मुले चौथी शिकून पास झाली तरी होणार

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

नाही.' सध्याची परिस्थिती लक्षात घेता उच्च शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून मा-यांच्या जागा आपल्या हातात येतील आणि शासनकर्ती जमात बनण्याच्या दिशेने समाजाची प्रगती करता येईल, शासन आणि प्रशासनावर सर्वसामान्य वर्गाचा ताबा होईल. असाही विचार त्यांनी व्यक्त केला. याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणप्रसारासाठी एक विशेष कार्यक्रम हाती घेतला होता, तो म्हणजे उच्च शिक्षणासाठी गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना परदेशी पाठविणे. त्याकरिता इ.स. १९४५ साली त्यांनी २० विद्यार्थ्यांची पहिली तुकडी अमेरिका, इंग्लंडला पाठविली होती. उच्च शिक्षण विशिष्ट वर्गाची मिरासदारी न राहता सर्वस्वरात उच्च शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करण्याची सर्वस्वी जबाबदारी सरकारने उचलावी. असे त्यांना वाटत असले तरी १९२७ साली डॉ. आंबेडकरांनी सरकारच्या शैक्षणिक अर्थसंकल्पावर आपले विचार व्यक्त करताना म्हटले, "शिक्षणप्रसाराची गती पाहता असे दिसून येईल की, शिक्षणाच्या बाबतीत सरकार फार उदासीन दिसते. शिक्षण हे प्रत्येक व्यक्त पर्यंत पोहोचविण्याचे नैतिक कर्तव्य आहे. म्हणून शिक्षणपद्धती अवलंबताना शिक्षण महंगडे न बनवता समाजातील तळागाळाच्या गरीबपर्यंत ते पोहोचेल, याची सरकारने दखल घेतली पाहिजे! "यासाठी सरकारने दलिताना विशेष सवलती घाव्यात व त्यांना इतरांच्या बरोबरीने आणून 'शैक्षणिक समता' प्रस्थापित करावी, असाही विचार डॉ. आंबेडकर व्यक्त करतात.

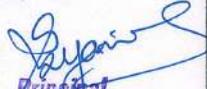
सहशिक्षण : ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरूषांसाठीच नाहीत, त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत, असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. आपली पुढील पिढी जर तुम्हास सुभारावयाची असेल तर, तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय गद्दू नका, असाही ते हितोपदेश देतात. कुलाबा जिल्हा बहिष्कृत परिषदेच्या बैठकित (दि. १९ मार्च, १९२७) असा ठराव पारित करण्यात आला की, 'ज्या ठिकाणी शाळा असेल तेथील लोकांनी मुला-मुलीस शिक्षण दिलेच पाहिजे, अशी पंचांनी ताकीद घावी. मोडल्यास दोशास पात्र व्हावे लागेल असा नियम करावा.' अशाप्रकारे मुला-मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे, असे डॉ. आंबेडकरांचे आग्रही प्रतिपादन होते. शिक्षणाची संधी प्रत्येकाने साधावी, असा सल्ला डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या सर्व कार्यकर्त्यांना दिला होता. दैव, नशांब यांवर जोरदार हल्ला चढवून डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "आईबाप मुलांना जन्म देतात, कर्म देत नाहीत हे म्हणणे ठीक नाही. आईबाप मुलांच्या आयुष्याला वळण लावू शकतात, ही गोष्ट आपल्या लोकांच्या मनावर बिंबवून जर आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच मुलींच्याही शिक्षणासाठी धडपड केली तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल." असे प्रतिपादन डॉ. आंबेडकर करतात व भारतीय सविधानात तरतुद करून स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केलेले दिसून येते. त्यांच्या संघर्षाची परिणती म्हणजे स्त्रिया शासन व प्रशासनामध्ये देशसेवा

Principal
Martiya Mahavidyalaya
Morshi

करताना आढळून येत आहे. सोबतच स्त्री -पुरूषांना एकच व एकत्र शिक्षण दिले पाहिजे. स्त्री-पुरूषांच्या नीतिमत्तेचे बुजगावणे पुढे करून सहशिक्षणाला विरोध करणा-यांवर डॉ. आंबेडकर वैचारिक हल्ला करताना म्हणतात, "स्त्री -पुरूषांना वेगवेगळे ठेवल्याने त्यांची नीतिमत्ता शाबूत राहते, हा निव्वळ भ्रम आहे. एखादा तरुण निर्जन वनात राहून ब्रम्हचारी राहू शकेल किंवा एखादी स्त्री तुरुंगात डांबल्यास व तिला कोणाचा संसर्ग लागू न दिल्यास ती साध्वी राहू शकेल. मग नीतिमत्तेचे कवडी इतकेही महत्त्व देण्याचे त्यांना प्रयोजन वाटत नाही. उलट स्त्रियांच्या सहवासात राहून जो पुरूष आपले मन ताब्यात ठेवू शकतो व पुरूषांच्या सहवासात राहून जी स्त्री आपले पाऊल वाकडे पडणार नाही, याची खबरदारी घेते, त्यांना नीतिमान म्हटले पाहिजे." स्त्री -पुरूषांनी परस्परांच्या सहवासात राहून नीतिमान पद्धतीने सहशिक्षण घेण्याची डॉ. आंबेडकर दिशा देतात, ती अत्यंत महत्वाची आहे.

मूल्याधिष्ठित शिक्षण : डॉ. आंबेडकरांच्या मते, शिक्षणाच्या माध्यमातून माणसाला घडविता येते. जे माणूस घडविते तेच खरे शिक्षण होय. शिक्षणामध्ये ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम असतो. केवळ ज्ञान उपयोगाचे नाही, तर जे उपयोगी येते तेच खरे ज्ञान, अशी त्यांची धारणा होती. शिक्षण हे मूल्याधिष्ठित म्हणजेच उच्चतम नैतिक आचरण निर्माण करणारे असावे, ग्रंथ हे त्या शक्तितेचे साधन आहे, असे त्यांचे मत होते. "बायकोपेक्षा, पोरपेक्षा ज्याचे विद्येवर प्रेम आहे त्यालाच विद्येची गोडी लागली, असे मी म्हणून," हे सांगत असताना त्यांनी शिक्षणाचा शिस्त, विकास आणि समाजनियंत्रणाशी असलेला संबंध स्पष्ट केला. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "लोकशाही यशस्वी करावयाची असेल तर जनता, समाज नैतिक मूल्याधिष्ठित शिक्षणाद्वारे संस्कारित असावा. लोकशाहीसाठी सुशिक्षित समाजाची अत्यंत गरज आहे. शिक्षित नैतिक मूल्याधिष्ठित समाजाची लोकशाही ही सर्वाधिक यशस्वी किंवा हमखास यशस्वी ठरू शकेल." अर्थात मूल्याधिष्ठित समाजाची लोकशाही प्रस्थापित करावयाची असेल तर नैतिक शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूतेची मूल्य समाजात रूजविण्याकरिता मूल्याधिष्ठित शिक्षण आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन डॉ. आंबेडकर करतात.

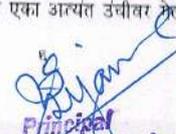
ध्येयवादी प्राध्यापक : डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षक व प्राध्यापक हे विद्यार्थीरूपी मुर्ती साकार करणारे शिल्पकार असतात. अरया स्वरूपांचे त्यांचे विचार होते. प्राध्यापकासंबंधी त्यांच्या काही अपेक्षा होत्या. मुलांमध्ये किंवा विद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह उत्पन्न करणे, त्यांच्यामध्ये स्फूर्ती उत्पन्न करणे, हे उत्तम प्राध्यापकावर अवलंबून असते. प्राध्यापक नूसता विव्दान असून चालत नाही तर तो सर्वश्रुतही असला पाहिजे. आपला विषय मनोरंजक करण्याची त्याच्यात कला असली पाहिजे. प्राध्यापकाविषयी डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "प्रोफेसरांनी अध्ययन आणि अध्यापनाच्या कामी स्वतःला

Printed
Bhartiya Mahavidyalaya
Mumbai

इतके वाढून घ्यावे की आपल्या घराकडे बघायला सवडच मिळता कामा नये. ते काम संपूर्णपणे आपल्या पत्नीवरच सोपविण्यात आले पाहिजे. प्रोफेसर लोकांनी भलती कामे अंगावर घेवून आपल्या जबाबदा—यांचे क्षेत्र उगाच वाढवीत जावे ही गोष्ट मला मान्य नाही. अध्यापन व अध्ययन यामध्ये संशोधनही आलेच. या तीन गोष्टींखेरीज प्रोफेसरांनी दुसरे कोणतेही काम करता कामा नये. वरील विचार त्यांच्या स्वानुभवातून हे विचार साकार झाल्यामुळे त्याला विशेष मूल्य आहे.

ग्रंथारशी मैत्री: 'ग्रंथ हेच गुरू', 'वाचाल तर वाचाल' हे डॉ. आंबेडकरांनी फार अल्पवयातच जाणले होते. शैक्षणिक जीवनापासून ग्रंथाबद्दल त्यांना प्रेम वाटू लागले. वाढत्या वयाबरोबरच ग्रंथप्रेम वाढतच गेले. ग्रंथप्रेम हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे एक वैशिष्ट्य होऊन बसले. ग्रंथ हे त्यांचे सर्वस्व व वाचन हे त्यांचे व्यसन होते. आपल्या समाजाला शिक्षणाने, वाचनाने, ग्रंथप्रेमाने काय चमत्कार होतो हे त्यांनी स्वयंसिद्ध करून दाखविले. या ग्रंथसंग्रहाच्या प्रेमापोटी त्यांनी कर्ज काढून भव्य राजगृह बांधले आणि आपल्या अभ्यासिकेची उत्तम व आकर्षक रचना करून घेऊन ग्रंथांचे सतत दर्शन व सहवास लाभू शकेल अशी व्यवस्था केली. ते दिल्लीला मंत्रीमंडळात जाईपर्यंत त्यांच्या या ग्रंथ राजगृहात बावीस हजार उत्तमोत्तम आणि दुर्मिळ ग्रंथ जमवले होते. पंडीत मदनमोहन मालवीय यांनी हिंदु विद्यापीठासाठी आणि बिरला शेटजींनी पिलानी विद्यापीठासाठी हे ग्रंथ दोन लक्ष व सहा लक्ष रूपयांनी मागणी केली होती. परंतु डॉ. आंबेडकरांनी त्यास संमती दिली नाही. 'त्यांची विक्री करणे म्हणजे गुलामांचा व्यापार करण्यापेक्षाही अधिक दुष्ट कृत्य आहे,' असे त्यांचे मत होते. दि. २८ मार्च १९१६ च्या बॉम्बे क्राॅनिकलच्या अंकात ग्रंथालयाचे, ज्ञानसंपादनाचे महत्त्व सांगताना ते म्हणतात, 'We have not as yet realised the value of library as an institution in the growth and advancement of society.'

समारोप : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आधुनिक शिक्षण पध्दतीचे शिक्षणतज्ञ म्हणून मांडणी करताना शिक्षण हे सर्व सामाजिक दुखणे नष्ट करण्याचे सर्वसमावेशक उपाय आहे. त्यामुळे संविधानिक स्वातंत्र्य, समता, बंधूता आणि न्यायाचे तत्व भारता देशात सर्व स्तरात विकसित व्हावी, त्याकरिता समाजातील दबलेल्या, खिंतपत पडलेल्या, माणसाने माणूसपण नाकारलेल्या घटकाच्या उन्नतीकरिता व पर्यायाने देशाच्या विकासाकरिता त्यांनी मांडलेले प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत व्यक्त झालेले विचार उन्नती व प्रगतीकरिता अत्यावश्यक असले तरी आजच्या शिक्षण व्यवस्थेत ज्याप्रमाणात परीपूर्ण विचार आत्मसाद किये अमलात यायला पाहिजे त्याप्रमाणात आढळून येत नाही. शिक्षण व्यवस्थेतील शिक्षण पध्दती, विद्यार्थी आणि अध्यापक यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार अमलात आल्यास व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र एका अत्यंत उंचीवर गेल्याशिवाय राहणार नाही.

Principal
Martiya Mahavidyalaya

संदर्भसुची :

१. आवेडकर, बाबासाहेब, " माझी आत्मकथा ", पुणे, यशेश प्रकाशन.
२. काळे, वि. र., " ज्ञानयोगी डॉ. बाबासाहेब आवेडकर ", मुंबई, अरविंद वेड्डेकर, २००४.
३. किर, भानुजय, " डॉ. बाबासाहेब आवेडकर " आ. चौथी, पुणे, युगात्मा प्रकाशन, २००६.
४. कुबेर, दा. ना., " डॉ. आवेडकर विनोदगंधन ", आ. तिसरी, पुणे, युगात्मा प्रकाशन, २००४.
५. खरात, संकरराव, (संभा.) " डॉ. बाबासाहेब आवेडकरांची पत्रे ", पुणे, मालती माटे, १९९०.
६. खैरमोडे, चांगदेव भगवान, " डॉ. बाबासाहेब आवेडकर यांच्या चळवळीची पार्श्वभूमी ", पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन, १९८८.
७. जाधव, नरेंद्र, " प्रज्ञासूर्य डॉ. आवेडकर, मुंबई, प्रगल्भी प्रकाशन, २०१४.
८. डासट, भनराज, (संभा.) " डॉ. बाबासाहेब आवेडकर भाषणे आणि विचार ", आ. चवथी, खंड २, नागपूर, संकेत प्रकाशन, २०१२.

७

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2020 Special Issue - 223

अर्थभारती

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद ४४ वे वार्षिक अधिवेशन विशेषांक

Guest Editor :

Dr. Suresh B. Bijave

Principal,

Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi

Dist.- Amarawati [M.S.] India.

Executive Editor :

Dr. Lajwanti R. Tembhurne

Head, Dept. of Economics,

Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi

Dist.- Amarawati [M.S.] India

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

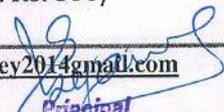
© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

1

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Changing Pattern and Composition of Employment and Unemployment in India	Dr. Sanit Mahore, Dr. Dhiraj Kadam	09
2	Employment Scenario for Forthcoming 5 Years : An Outlook for India	Dr. Gajanan Patil	15
3	Recent Context of Current Employment Scenario in India	Dr. Raju Shrirame	22
4	Recent Employment Trends in India	Dr. Prashant Katole	30
5	विश्व व्यापार संगठन और भारत	डॉ. अर्चना जैन	34
6	वैश्विक मुक्त व्यापार और भारत	डॉ. प्रिती बंडे	39
7	सुधारीत्तर कालखंडात भारतीय श्रमशक्तीचा बदलता आकृतिबंध आणि प्रवृत्ती संदर्भ जनगणनेच्या तथ्यांचा	डॉ. धीरज कदम, डॉ. समित माहोरे	41
8	जागतिक मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	प्रा. दिपक काळे	49
9	नियोजन जिल्ह्याचे अभिन्नरूप विकासाचे - अमरावती जिल्ह्याचे संदर्भात	डॉ. मधुकर ताकतोडे, डॉ. पंकज तायडे	54
10	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. सुनिल शिंदे	62
11	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	डॉ. माणिक ठिकरे, डॉ. करमसिंग राजपुत	68
12	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. जे. व्ही. गायकवाड	74
13	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. माधुरी राखुंडे	79
14	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यश-अपयश	श्री. सुनिल घुगल	85
15	जागतिक व्यापार संघटना व भारत	प्रा. गजानन जाने	93
16	वर्तमान काळात भारतातील रोजगाराच्या स्वरूपातील बदल	डॉ. यु. बी. सांगोळकर	98
17	भारतातील श्रमशक्ती व रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. रवि सोरते	103
18	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. महेंद्र गावंडे	112
19	मुक्त व्यापार आणि जागतिक व्यापार संघटना	डॉ. अविनाश निकम	116
20	भारतातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. राजश्री रायभोग	125
21	जागतिक व्यापार संघटना आणि भारतातील फळ व्यापार	डॉ. निलम छंगाणी	130
22	ग्रामीण भागात सत्रा कलम व्यवसायांमुळे रोजगाराचे बदलते स्वरूप	डॉ. प्रज्ञा निर्भोरकर	133
23	जिल्हा नियोजन समिती : यवतमाळ जिल्हा	डॉ. सिध्दार्थ मेश्राम	138
24	जागतिक व्यापार संघटनेचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. स्वप्निल बोबडे, प्रा. रविंद्र शेंडे	142
25	ग्रामीण भागातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप	प्रा. अरविंद पाझारे	146
26	जागतिक मुक्त व्यापार व WTO चे यशापयश	प्रा. अंकुश तुरखडे	150
27	जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. आर. जी. टाले	155
28	जागतिक व्यापार संघटना आणि भारतीय शेती क्षेत्र	प्रा. दिपाली पडोळे	160
29	वर्तमान काळातील रोजगाराचे स्वरूप व आर्थिक निष्ठांत	डॉ. सुरेश जगताप	162
30	जागतिक व्यापार संघटना : भारताचे यश-अपयश	डॉ. ममता साहू	165
31	जागतिक व्यापार संघटनेचा मुक्त व्यापार व्यवस्थेत यश-अपयश	डॉ. संजय धनवटे	168

च्या सुवर्ण महोत्सवी
निमित्ताने प्रकाशित होणऱ्या

ल आर्थिक पातळीवरील
चितन आणि मनन यास
या विषयावरती विचार
ते मोलाचे योगदान आहे,
त्या कार्यात थोडाफार का
भारतीय विद्यामंदिर
त एकूण तीन विषयावर
आहे. या सर्व लेखांचे
आहे.

वैलयावृद्धल मी ४४ व्या
डॉ. सोलापूर विद्यापिठ,
दर्शन करणारे मा. डॉ.
सर्व माझे सहकारी,
त्यांचीसुध्दा मी ऋणी

सर्व जर्नी चे संपादक
पडला त्यांच्या या

सर्व क्षम्य करणार

नी टेंभूर्णे
संपादक

ग्रंथालयातील रोजगाराचे बदलते स्वरूप

प्रा. अरविंद पाझरे
ग्रंथपाल भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
Email- aspazare@gmail.com

सर :- माहिती तंत्रज्ञानाच्या ज्ञानयुगात ग्रंथालयामध्ये झालेले नवनविन बदल व त्या बदलामुळे ग्रंथालय रोजगाराचे बदलत गेलेले स्वरूप त्या अनुषंगाने ग्रंथालयाला लागू होत असलेले अर्थशास्त्रीय तत्व, नियम आर्थिक समन्वय, आर्थिक संकल्पना या दृष्टीने सदर लेखामध्ये मांडणी करण्यात आली आहे.

प्रस्तावना

आजचे युग हे माहितीचे युग म्हणून ओळखल्या जाते. तसेच माहिती ही क्रय-विक्रय करणा आहे. माहितीला आर्थिक मूल्य प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळे ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभागात ग्रंथालयाकडून माहितीकडे व माहितीकडून ज्ञानाकडे झालेला प्रवास तंत्रज्ञान युगामुळे परिवर्तनमय आपल्याला आढळून येतो. ग्रंथालयामध्ये ज्ञानाचे अनेक स्रोत उपलब्ध असतात. उपलब्ध स्रोतांमध्ये येणा-या सेवांमध्ये पारंपारिक व अपारंपारिक नविनतम कार्य करावे लागतात. त्यामुळे आजचा ग्रंथालय रोजगार अगोदरच्या पारंपारिक रोजगारविषयक जसे वर्गिकरण, तालिकीकरण, निर्देशन, विविध सेवा पध्दती, वाचकांची वाचन अभिरूची बदललेली दिसून येते. यामध्ये एकंदरीत ग्रंथालय व्यवस्थापनामध्येच बदल झालेला आहे. त्यामुळे ग्रंथालयात आजच्या नवनविन संकल्पना राबविता- तंत्रज्ञानाचा वापर वाढल्यामुळे ग्रंथालयातील रोजगाराचे स्वरूपसुद्धा तंत्रज्ञानावर विकसित झालेले आहे या बदललेल्या माहितीच्या गरजा लक्षात घेवून अर्थशास्त्रीय संकल्पना, तत्वे ग्रंथालयातसुद्धा उपयोग आवश्यक झालेले आहे.

व्याख्या :- रोजगार म्हणजे काय?

वैयक्तिक दृष्ट्या व्यक्तीला एखादा कामधंदा वा आर्थिक लाभाचा व्यवसाय मिळणे म्हणजे रोजगार. राष्ट्राच्या दृष्टिकोनातून सक्षम व इच्छुक लोकांना त्या राष्ट्राची अर्थव्यवस्था किती प्रमाणात काम करणे उपलब्ध करून देते याचे निदर्शन करणारी अवस्था, म्हणजे पूर्ण वा एकूण रोजगार होय. अर्थ पातळीवर रोजगार इच्छुकांच्या संख्येपेक्षा रोजगार उपलब्धता कमी असेल, तर बेरोजगारी निर्माण होते.

मनुष्याच्या गरजा अनंत असल्यामुळे त्या गरजा भागविणारी साधने निकामी पडून राहणे असंभव कारण गरजा भागविण्याच्या मानाने ती साधने फारच मर्यादित आहेत, असा ग्रह अर्थशास्त्राच प्रमेयावरून प्रथम होतो. हा ग्रह खरा असेल, तर कामगारवर्गात बेकारी आढळण्याचे कारण नाही. असेल, ती स्वेच्छेची किंवा काही तात्पुरत्या अंदाजनींमुळे निर्माण झालेली असते. पण सक्ती स्वरूपाची व म्हणून गंभीर स्वरूपाची बेकारी अर्थव्यवस्थेत निर्माण होण्याचे मुख्यतः काही कारणे : समजूत सनातन आर्थिक विचारांत आढळते म्हणून सनातनवादाने बेकारीच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले.

ग्रंथालय रोजगार म्हणजे काय?

ग्रंथालय हे ज्ञानाचे उर्जास्रोत असल्यामुळे ज्ञानाला आवश्यक आर्थिक मूल्य प्राप्त झालेले ग्रंथालयात करण्यात येणारे कामकाज वाचक केंद्रबिंदू असणे आवश्यक आहे. याकरिता विविध

ग्रंथालयात विविध प्रशिक्षित व अप्रशिक्षित मनुष्यबळ आवश्यक असते. ग्रंथालय प्रक्रियेमध्ये आवश्यक ते संपूर्ण तांत्रिक व अतांत्रिक कामकाज करण्याकरिता उपलब्ध करून देणा-या रोजगाराला ग्रंथालय रोजगार असे म्हणता येईल.

संशोधनाचा उद्देश :-

सदर संशोधन करित असताना पारंपारिक ग्रंथालयातील रोजगार हा माहिती तंत्रज्ञान व सामाजिक न्यायामुळे त्यामध्ये त्यांचे बदललेले स्वरूप अर्थशास्त्रीय सहसंबंध आणि अर्थशास्त्राचे नियम तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

अर्थशास्त्राचे नियम :-

अर्थशास्त्र हे संपूर्ण शास्त्रामध्ये लागू असणारे शास्त्र आहे. माणवाच्या जन्मापासून तर मरणापर्यंत त्याच्या अर्थाशी संबंध येतो. आर्थिक देवघेवीशिवाय कोणतेही कामकाज व व्यवहार होवू शकत नाही. याला नियम असे काय अपवाद राहू शकेल. ग्रंथालयाचे महत्त्वाचे तीन घटक ग्रंथ, वाचक आणि कर्मचारी हे होय. ग्रंथ व वाचक यामध्ये समन्वय घडवून आल्यामुळे सेवा देण्याचे काम ग्रंथालयीन कर्मचा-यांना करणे आवश्यक असते. त्याकरिता ग्रंथ खरेदी, नियतकालिक खरेदी, संगणक खरेदी, बजेड, अर्थसंकल्प, कॉस्ट अंदाज, कॉस्ट बेनिफिट या अर्थशास्त्रीय संकल्पना ग्रंथालयात राबविल्या जातात. त्यामुळे अर्थशास्त्राचे नियम ग्रंथालयाला उपयोगी पडतात.

1. एक १०० रूपयाची नोट व्यवहारात दहा व्यक्ती वापरित असेल तर त्या एका नोटाचे मूल्य एक हजार होते. हाच नियम ग्रंथ देवघेव मध्ये ग्रंथालयात लागू होतो. ग्रंथालयामध्ये एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे माहितीची देवाण घेवाण होत असते. एखादा ग्रंथ अनेक वाचक अनेक वर्षांपर्यंत वाचन करित असतात व ग्रंथालयीन कर्मचारी ते वाचकांना देत असतात. त्या ग्रंथाचे मूल्य शंभर रूपये असेल आणि ते दहा वाचक वाचन करित असेल तर त्या ग्रंथाचे मूल्य एक हजार रूपये होईल.
2. अर्थशास्त्रीय उपयोगिता सिद्धांतामध्ये एखादी आवडती वस्तू खात असेल तर त्याची उपयोगिता पुढे-पुढे कमी होत जाते व काही वेळानंतर थांबते. हा नियम ग्रंथालयात ग्रंथवाचनाच्या दृष्टीने उलट असल्याचा आढळून येतो. एखादा वाचक ग्रंथ वाचन करित असेल तर त्याला पुन्हा पुन्हा ग्रंथ वाच करावे असे जाणवत असते. म्हणजेच त्या वाचकाची वाचनाची ज्ञानभूक वाढतच जाते.

ग्रंथालयाच्या प्रकारानुसार रोजगाराचे बदलते स्वरूप :-

ग्रंथालयाचे प्रकार

ग्रंथालयाचे शैक्षणिक ग्रंथालय, सार्वजनिक ग्रंथालय, राष्ट्रीय ग्रंथालय व विशेष ग्रंथालय असे चार प्रकारचे विविध कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी आणि व्यक्तिमत्त्व विकास करण्यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालय महत्त्वाचे आहेत.

सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे शिक्षण, संस्कृती, माहिती, आणि शांतता प्रस्थापीत करणारी तसेच ग्रंथालयामध्ये व विविध देशांमध्ये सामंजस्य निर्माण करणारी अत्यावश्यक संस्था होय.

राष्ट्रीय ग्रंथालय हे त्या देशाचे सर्वोच्च ग्रंथालय म्हणून ओळखले जाते. राष्ट्रीय ग्रंथालये त्यांच्या प्रकारानुसार देशांतर्गत प्रकाशित झालेल्या सर्व महत्त्वपूर्ण प्रकाशनाचे संकलन व जतन करणे ही या ग्रंथालयाची प्रमुख जबाबदारी होय. या ग्रंथालयात डीलीव्हरी ऑफ बुक्स कायदानुसार देशातील प्रत्येक

विविध प्रशिक्षित व अप्रशिक्षित मनुष्यबळ आवश्यक असते. ग्रंथालय प्रक्रियेमध्ये आवश्यक ते संपूर्ण अतांत्रिक कामकाज करण्याकरिता उपलब्ध करून देणा-या रोजगाराला ग्रंथालय रोजगार असे म्हणता

उद्देश :-
संशोधन करित असताना पारंपारिक ग्रंथालयातील रोजगार हा माहिती तंत्रज्ञान व सामाजिक त्वांमध्ये त्यांचे बदललेले स्वरूप अर्थशास्त्रीय सहसंबंध आणि अर्थशास्त्राचे नियम तपासण्याचा उद्देश्य राहणे आहे.

नियम :-
अर्थशास्त्र हे संपूर्ण शास्त्रामध्ये लागू असणारे शास्त्र आहे. माणवाच्या जन्मापासून तर मरणापर्यंत अर्थाशी संबंध येतो. आर्थिक देवघेवीशिवाय कोणतेही कामकाज व व्यवहार होवू शकत नाही. याला असे काय अपवाद राहू शकेल. ग्रंथालयाचे महत्त्वाचे तीन घटक ग्रंथ, वाचक आणि कर्मचारी हे होय. वाचक यामध्ये समन्वय घडवून आल्याशिवाय सेवा देण्याचे काम ग्रंथालयीन कर्मचा-यांना करणे असते. त्याकरिता ग्रंथ खरेदी, नियतकालिक खरेदी, संगणक खरेदी, बजेट, अर्थसंकल्प, कॉस्ट कॉस्ट बेनिफिट या अर्थशास्त्रीय संकल्पना ग्रंथालयात राबविल्या जातात. त्यामुळे अर्थशास्त्राचे नियम ग्रंथालयात उपयोगी पडतात.

एक १०० रूपयाची नोट व्यवहारात दहा व्यक्ती वापरित असेल तर त्या एका नोटाचे मूल्य एक हजार होते. हाच नियम ग्रंथ देवघेव मध्ये ग्रंथालयात लागू होतो. ग्रंथालयामध्ये एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे माहितीची देवाण घेवाण होत असते. एखादा ग्रंथ अनेक वाचक अनेक वर्षांपर्यंत वाचन करित असतात व ग्रंथालयीन कर्मचारी ते वाचकांना देत असतात. त्या ग्रंथाचे मूल्य शंभर रूपये असेल आणि ते दहा वाचक वाचन करित असेल तर त्या ग्रंथाचे मूल्य एक हजार रूपये होईल.
अर्थशास्त्रीय उपयोगिता सिद्धांतामध्ये एखादी आवडती वस्तू खत असेल तर त्याची उपयोगिता पुढे-पुढे कमी होत जाते व काही वेळानंतर थांबते. हा नियम ग्रंथालयात ग्रंथवाचनाच्या दृष्टीने उलट असल्याचा आढळून येतो. एखादा वाचक ग्रंथ वाचन करित असेल तर त्याला पुन्हा पुन्हा ग्रंथ वाचन करावे असे जाणवत असते. म्हणजेच त्या वाचकाची वाचनाची ज्ञानभूक वाढतच जाते.

ग्रंथालयाच्या प्रकारानुसार रोजगाराचे बदलते स्वरूप :-

ग्रंथालयाचे प्रकार

ग्रंथालयाचे शैक्षणिक ग्रंथालय, सार्वजनिक ग्रंथालय, राष्ट्रीय ग्रंथालय व विशेष ग्रंथालय असे चार प्रकार आहेत. विविध कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी आणि व्यक्तिमत्व विकास करण्यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालय महत्त्वाचे आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे शिक्षण, संस्कृती, माहिती, आणि शांतता प्रस्थापीत करणारी तसेच नागरिकामध्ये व विविध देशामध्ये सामंजस्य निर्माण करणारी अत्यावश्यक संस्था होय.

राष्ट्रीय ग्रंथालय हे त्या देशाचे सर्वोच्च ग्रंथालय म्हणून ओळखले जाते. राष्ट्रीय ग्रंथालये त्याच्या शीर्षकानुसार देशांतर्गत प्रकाशित झालेल्या सर्व महत्त्वपूर्ण प्रकाशनाचे संकलन व जतन करणे ही या ग्रंथालयाची प्रमुख जबाबदारी होय. या ग्रंथालयात डिलीव्हरी ऑफ बुक्स कायदानुसार देशातील प्रत्येक

प्रकाशकाने आपले प्रकाशनाची ३ प्रती या ग्रंथालयास विनामूल्य पोष्टाने पाठवाव्या लागतात. ग्रंथालय हे कलकत्ता येथे आहे. या ग्रंथालयामध्ये सर्वांना प्रवेश दिला जातो. समाजातील लोकांना यामध्ये विनामूल्य प्रवेश दिला जातो. कोणत्याही प्रकारचा भेदाभेद न करता प्रवेश दिला जातो.

विशेष ग्रंथालये इतर ग्रंथालयापेक्षा वेगळी असून त्यांच्या ग्रंथसंग्रहानुसार, वाचकास सेवा नुसार, आणि वाचकांच्या विविध प्रकारानुसार या ग्रंथालयाचे वाचक वेगळे, वाचन सांगितले जाते. सेवा वेगळ्या असतात.

आजचे युग संगणकीय माहिती व तंत्रज्ञानाचे आहे. त्यामूळे माहिती कांतीची सुप्रगतीमूळे माहितीचे समाजात होणारे उत्सरण किंवा प्रसारण मोठ्या प्रमाणात होवू लागले आहे. उपभोक्त्याकडे माहिती मिळविण्याकरीता वेळ नाही. त्यामूळे नळाची टॅब फिरविली की पाहाता माऊस येताच माहितीचा पाऊस पायला लागतो. त्यामूळे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने माहितीचे तंत्रज्ञान आधारीत ग्रंथालयीन रोजगारात वाढ व्हायला लागली आहे.

ग्रंथालयात पारंपारिक कार्य करताना प्रशिक्षित व अप्रशिक्षित असा कर्मचाऱ्यांमध्यातून वाचकांना ज्ञान आणि संशोधनाकरीता अत्यावश्यक क्रिया किंवा कार्य संगणकाच्या व्हायला लागल्यामूळे माहितीचे स्वरूप बदलले, प्रकाशन व्यवसायात परिवर्तन झालेले आहे. तंत्रज्ञानामूळे माहिती वा ज्ञान समाविष्ट असणा-या विविध साधनांचा चेहरामोहराच अंतर्भाव आहे. मुद्रित ग्रंथाचे स्वरूप आता डीजीटल स्वरूपातील ई-बुक म्हणून उपयोगात आणिले जाऊ लागले आहे. नियतकालिकांचे स्वरूप वृत्तपत्र व बदलून ते डिजिटल ई-नियतकालिके, ई-वृत्तपत्रे स्विकारून घेतले जाऊ लागले आहे. पारंपारिक ग्रंथालयाची जागा आभासीय ग्रंथालयांनी घेतली आहे. भिंती नसलेली ग्रंथालये अस्तित्वात आली आहेत. ग्रंथालय व्यवस्थापनातील एकंदरीत बदल घेता ग्रंथालयातील रोजगारसुद्धा माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारावर विकसित झालेला दिसून येतो. तंत्रज्ञान वापराच्या काळात माहिती तंत्रज्ञान अवगत असलेल्या मनुष्यबळाची आवश्यकता आवश्यक असणारे तंत्रज्ञान कौशल्य हे विशेषतः संकेतस्थळ, डिजिटल ग्रंथालय निर्मिती, संग्रह-विकास, ग्रंथ जतन व संवर्धनाकरीता डिजिटायझेशन, ई-स्रोत वापरून माहिती सेवा सुधारणा करणे हे आजचे ग्रंथालयीन आधुनिक कामकाज आहे. याकरीता अत्याधुनिक तंत्रज्ञान मनुष्यबळाची ग्रंथालयास गरज आहे.

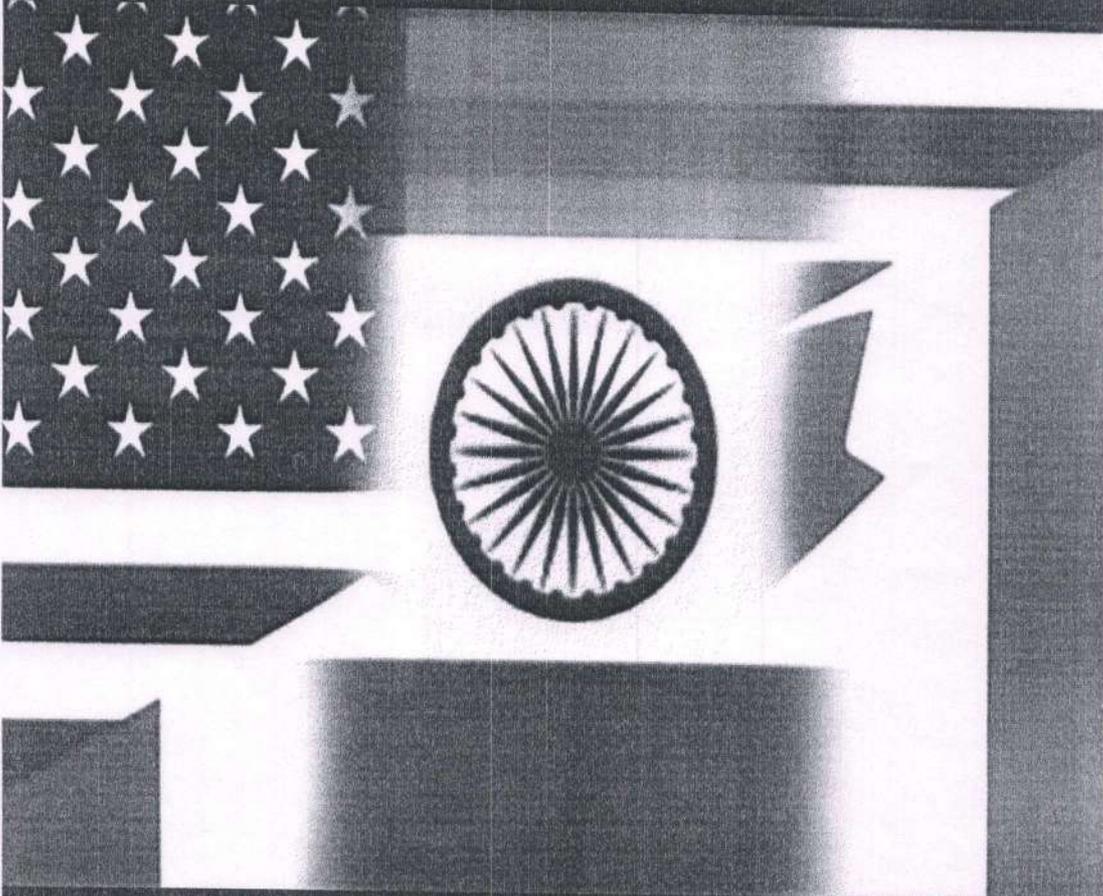
निष्कर्ष :-

भारत हे एक तरुण राष्ट्र म्हणून उदयास येत असून २०२० सालापर्यंत जगातील महान भारताची गणना होवू लागली. स्वाभाविकच तरुणाईला उत्तमातील उत्तम शिस्तसंपन्न रोजगार मिळावा याकरिता ग्रंथालयीन कामकाजामध्ये झालेल्या बदलांचा सिद्धांत कर्मचारी तयार करावा. ग्रंथालयातील ज्ञानसंग्रह विकसित करून ज्ञानाचा प्रचार व प्रसारण करावा. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामूळे अंकीय ग्रंथालय, इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालय, ई-बुक, ई-आधारे ग्रंथालय रोजगार प्राप्त व्हायला लागला आहे.

संदर्भसूची :-

1. फडके, द. ना. (२०१२) ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पूणे, युनिव्हर्सिटी ऑफ मराठावाणी, पुणे.
2. रागावीकर, यशवंत (२०१८), डायमंड अर्थशास्त्र कोश, पूणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.

भारत की विदेश नीति और कूटनीति

डॉ. कुँवरलाल हीरालाल वासनिक
डॉ. रजनीश गोवर्धन बांबोळे

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

प्रकाशक:

इण्टरनेशनल पब्लिकेशन

प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता

6ए/540 आवास विकास, हंसपुरम्, कानपुर.21
करतार नगर, दिल्ली-110053

E-mail: internationalpub09@gmail.com

Website: www.internationalpublication.in

भारत की विदेश नीति और कूटनीति

© सर्वाधिकार लेखकाधीन.

प्रथम संस्करण 2021

आई.एस.बी.एन: 978-93-90775-06-4

भारत में मुद्रित:

इण्टरनेशनल पब्लिकेशन, के लिए प्रकाशित एवं लक्की कम्प्यूटर, दिल्ली-
द्वारा शब्द संयोजन तथा सचिन प्रिंटेर्स, मौजपुर, दिल्ली-53
में मुद्रित।

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

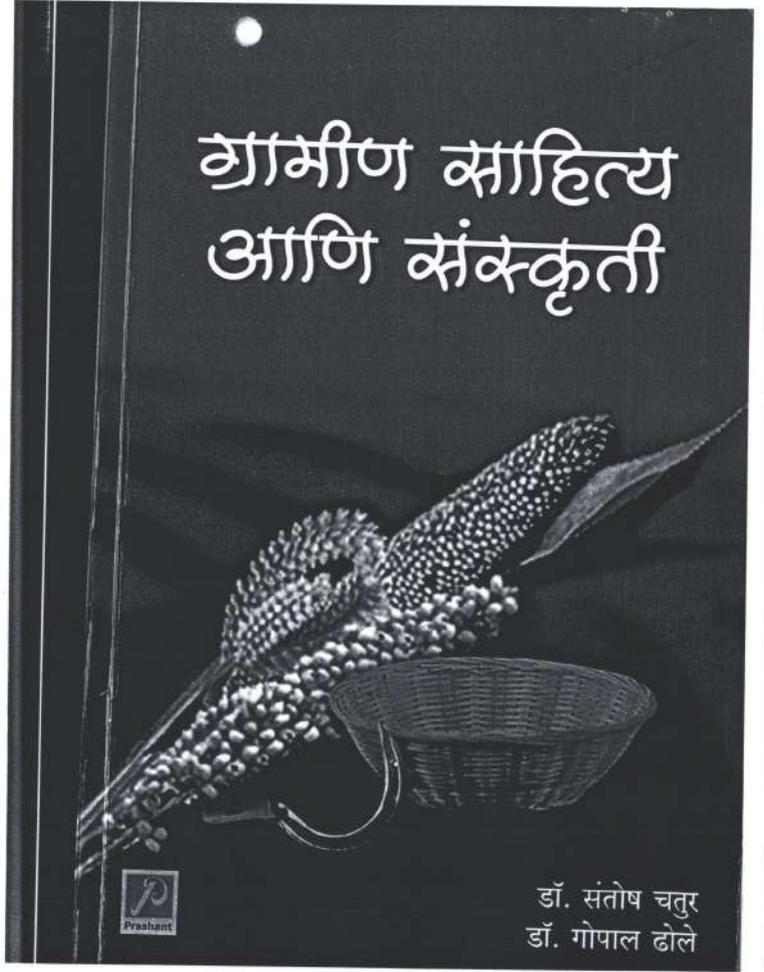
ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती

संपादक
प्रा. डॉ. संतोष चतुर
प्राचार्य डॉ. गोपाल ढोले

प्रशांत पब्लिकेशन्स

Principal
Bhertiya Mahavidyalaya
Morshi

..... १७	■ 'दगडी मक्ता' या ग्रामीण कादंबरीतील पाथरवटांचा जीवनसंघर्ष..... १८०
	डॉ. सुवर्णा गाडगे
..... १०२	■ डॉ. सदानंद देशमुख यांच्या कादंबऱ्यातून व्यक्त होणाऱ्या
	कृषिनिष्ठ ग्रामीण संवेदनांची अभिव्यक्ती..... १९०
	निलेश गायकवाड
..... १०९	■ ग्रामीण कादंबरीतील जननिष्ठ जाणिवांचा ज्वलंत व प्रभावी
	आविष्कार..... १९७
..... ११३	डॉ. पंढरी डोईफोडे
..... ११८	■ बारोमास : जागतिकीकरणाचे परिणाम टिपणारी प्रातिनिधिक
	ग्रामीण कलाकृती..... २०२
	प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत
..... १२४	■ व्यंकटेश माडगूळकर : ग्रामीण विद्यार्थ्यांना संस्कारक्षम बनविणारे
	शिक्षक..... २०९
..... १३०	डॉ. विष्णू नामदेव लांडे
..... १३६	■ कोरोनांतर ग्रामीण साहित्य..... २१३
	नेशा कृ. महाजन
..... १४०	■ ग्रामीण विदर्भातील लोकनायक बापूजी अणे :
	ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व..... २१७
	प्रा. डॉ. संदिप वि. भुरले
..... १४४	■ ग्रामीण सार्वजनिक ग्रंथालयांमध्ये माहिती साक्षरता कार्यक्रम
	काळाची गरज..... २२४
..... १५०	आर. जी. बाहेती
..... १५६	■ तहान कादंबरीतील राघोजी शेवाळे यांचे व्यक्तिचित्र..... २२९
	डॉ. अविनाश श. घोबे
..... १६०	■ फ. म. शहाजिंदे यांच्या 'शेतकरी' दीर्घकाव्यातील
	विकल गावाचे चित्रण..... २३५
	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिंगोळे
..... १६५	■ कृषी जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण करणारी कादंबरी- 'बारोमास'..... २४१
	डॉ. भगवान जे. साबळे
..... १७४	■ ग्रामीण जीवनाचे सामाजिक वास्तव : एक आढावा..... २४६
	प्रा. डॉ. अर्पणा पाटील

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती | १३

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती

© प्रा. डॉ. संतोष चतुर

■ प्रकाशक । मुद्रक
रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
३, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव ४२५००१.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल
०२५७-२२३५५२०, २२३२८००
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत
सप्टेंबर, २०२१
९७८-९३-९१३९१-६९-०
₹ ३९५/-

■ मुखपृष्ठ । अक्षरजुळवणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www.prashantpublications.com

Prashant Publications app for e-Books
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक टोपांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. तसेच मजकुराची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची राहिल. लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मतांची संपादक सहमत असतील असे नाही.

२ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

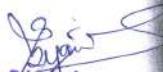
Principal
Mahavidyalaya
Morshi

एक एकर जमीन जरी असली तरी भरमसाठ हुंडा मागतील, परंतु एकमेकांना मदत करा म्हटले की, नाकीनऊ आल्यासारखे वागतील. आमच्या दातातील भाजी आम्हाला निघेना असं म्हणतील. मुला-मुलींना शिक्षण द्या म्हटले की, मोठा आला शहाणा असे म्हणून सांगणाऱ्यालाच वेड्यात काढतील.

अशाप्रकारे ही खेड्यातील माणसे बाई-बाटलीच्या पुढाऱ्यांच्या नादी लागून वाटोळे करून घेतले आहेत. महात्मा फुले यांनी खेड्यातील समाजाला सुधारण्यासाठी खूप प्रयत्न केले आहेत. तरी परंतु शेतकरी आजही वाईट दिवस काढत आहे. कवीला वाटते की, आपले तर आता थोडे दिवस राहिले आहेत. आपण या गावातील समाजासाठी काय करावे आणि कसे करावे हे ठरवता येत नाही. कवी शहाजिंदे यांचे काळीज खेड्यातील गरीब शेतकऱ्यांची व्यथा पाहून कुरतडते. औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण याचा फार मोठा प्रभाव खेड्याबाबत शेतीवर पडला. खेड्यातील हस्तव्यवसाय बंद झाले आहेत खेड्यातील तरुण हाताला काम शोधण्यासाठी शहराकडे धाव घेत आहे. शहरे डुकरासारखे फुगली आणि खेडी ओस पडली. शिकली-सवरलेली ही तरुण पिढी आपल्या गावाला, बापाला, मायला काळ्या आईला, संस्कृतीला, समाजाला विसरून शहरातील बेगडी संस्कृतीला कवटाळू लागली आहेत. त्यामुळे शेतकरी दिवसेंदिवस कंगाल दरिद्री होत आहे. हे दारिद्र्य त्यांच्या पाचवीला पुजलेले आहे. मसणात हरले वाढली तरीही त्याचे दारिद्र्य संपत नाही. याचे कारण सर्व घटकाची गावाकडे, शेतकऱ्याकडे पाहण्याचा उदास दृष्टिकोण, याला भ्रष्ट शासन जबाबदार आहे. अशा विकल गावाचे वास्तव चित्रण फ. म. शहाजिंदे यांनी 'शेतकरी' दीर्घकाव्यात रेखाटलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. फ. म. शहाजिंदे, 'शेतकरी', आंतरभारती प्रकाशन, औराद शहाजिंदी, प्रथमावृत्ती १९८६
२. कैलास सार्वेकर, 'मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९९
३. फ. म. शहाजिंदे, 'इत्थर्थ', दिलिपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९६

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

कृषी जीवनाचे प्रत्ययकारी चित्रण करणारी कादंबरी- 'बारोमास'

डॉ. भगवान जे. साबळे

सहायक प्राध्यापक
भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

साहित्य अकादमी पुरस्कृत 'बारोमास' ही ग्रामीण कादंबरी कृषी जगताचे त्या अनुषंगाने भारतीय शेतकऱ्यांचे प्रातिनिधिक, प्रत्ययकारी चित्रण घडविते. सदानंद देशमुख यांनी या कलाकृतीतून कृषी व्यवस्थेचे कटू सत्य साकारत असतानाच ग्रामीण सुशिक्षित तरुणांच्या बेकारिचा प्रश्न, त्यांची वैफल्यग्रस्त मानसिकता ही आधोरेखित केलेली आहे हे विशेष.

धमधमत्या ग्रामीण समाजाचे भेदक चित्रण साकारणारे नव्या दमाचे कादंबरीकार सदानंद देशमुख यांनी कथा, कादंबरी, काव्य व ललितगद्य आदी वाङ्मय प्रकारातून लेखन केलेले आहेत. लचांड, उठावण, महालुट, रगडा आदी कथासंग्रह तर गावकळा हा कव्यसंग्रह, मेळवण हे ललितगद्य तसेच तहान, बारोमास आदी कादंबरी लेखनामुळे ग्रामीण साहित्यातच नव्हे, तर मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. ग्रामीण साहित्याचे लेखन करणाऱ्या व्यंकटेश मांडगुळकर, द. मा. मिरासदार, शंकर पाटील, रणजित देसाई, ग. ल. ठोकळ, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव व नागनाथ कोत्तापले आदी कथा, कादंबरी व समीक्षा लेखन करणाऱ्या साहित्यिकांमध्ये सदानंद देशमुख हे नाव जोडले गेले.

'बारोमास' ही कलाकृती कशी आकाराला आली याचा उलगडा करताना 'कटू सत्य' यात सदानंद देशमुख म्हणतात, 'शेतकऱ्यांच्या जीवनाला बारोमास वेढून असणाऱ्या जन्मजात वेदनेचा हूंकारातून ही कादंबरी आकाराला आली आहे. माझ्या सभोवतालचा ओला-सूका ग्रामीण परिसर हेच तिचे प्रेरणास्थान आहे' म्हणून तर मातीतून उगवलेल्या या लेखकाची मातीशी, ग्रामीण परिसराशी जी बांधिलकी आहे, निष्ठा आहे, तिच शब्दबद्ध झालेली आहे. तर 'बारोमास' च्या बीज भूमीबद्दल एका मुलाखती दरम्यान खुलासा करताना सदानंद देशमुख म्हणतात की, 'ही कादंबरी लिहण्याआधी, बहुधा नव्वद साली मी याच शिर्षकाची एक कविता लिहली होती. या कादंबरीची पहिली ठणक, पहिली ठिणगी, पहिलं बी हे या कवितेतूनच आले असावे. अमडापूर हे गावच या कादंबरीचा नायक आहे. अभावग्रस्त परिस्थितीमुळे झडून गेलेली माणसं, संकटाच्या दाढेत सापडलेली शेती, जुनी आणि नवी पिढी यांच्यातील वित्तीय आणि भावनिक तणाव, परंपरा आणि नव्या आशा यांच्यातील सांस्कृतिक, भावनिक व कौटुंबिक कलह असे सगळे

एकनाथ मनाने पुरता खचून जातो, त्याला एकटेपणाची जाणीव बोटत असते. 'शेती असून शेतकरी नाही. शिक्षण असून कर्मचारी नाही. घर असून बेघर झालेले. भाऊ असून भाऊ नसल्यासारखे. शिक्षित असून अशिक्षित असल्यासारखे. बायको असून बायको नसल्यासारखे. गाव असून गाव नसल्यासारखे. एकाकी एकटे..... खऱ्या अर्थाने आपण एक-नाथ आहोत.'" अशी जाणीव त्याला सतत होते. अशी ही खंत, व्यथा केवळ एकट्या एकनाथचीच नाही तर ग्रामीण भागातील घरा-घरातील तरुणांची जीवनगाथाच सदानंद देशमुख यांनी या कलाकृतीतून अभिव्यक्त केलेली आहे.

अशाप्रकारे 'बारोमास' या कादंबरीमधून कादंबरीकाराने ग्रामीण भावविश्वाचे यथार्थ चित्रण साकारताना कृषी जगत, कृषी व्यवस्थेतील आधुनिकतेचे वारे परंतु त्यामुळे नव्या-जुन्या पिढीतील तात्विक संघर्ष, यंत्रयुगाने कृषी जगतात काय साध्य केले? हा प्रश्नही उपस्थित होतो. शिवाय ग्रामीण तरुण शिक्षण घेतो परंतु पुढे काय? हा निरुत्तरीत राहणारा प्रश्न. नोकरी लागेल या आशेने अलका एकनाथच्या जीवनात प्रवेश तर करते परंतु निराशेच्या गर्तेत ती घुटमळते. याची बोचरी जाणीव एकनाथाला त्रस्त करते. यातूनही मार्ग शोधणारा एकनाथ शेतीकडे वळतो. कृषी ज्ञानाची माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्याचा, आपल्या न्याय हक्कासाठी संघर्ष करताना दिसतो परंतु पदरी निराशाच पडते. कुठेच आशेचा किरण दिसत नाही त्यामुळे हताश होतो. अशी अवस्था नेमकी का निर्माण झाली ह्याला दोषी कोण? असे एक नाही तर अनेक प्रश्न या कादंबरीतून उपस्थित होतात.

एकंदरीत हे ग्रामविश्व साकारताना सदानंद देशमुख यांनी वैदर्भिय ग्रामीण भागातील म्हणी, वाक्प्रचार यांचा आपल्या लेखनात समावेश केल्याने यातनामय ग्रामीण जीवनाचे वास्तव तेवढेच कलापूर्ण चित्रण कादंबरीतून अभिव्यक्त होते. त्यामुळे ग्रामीण जीवनातील अस्सलपणा, ग्रामीण परिसर, तिथला निसर्ग, ग्रामीण जीवनातील समस्या व त्यावरील उपाय याची डोळस जाण लेखकाने जपली हे या कलाकृतीचे वैशिष्ट्य होय. ग्रामीण भावविश्व साकारताना ग्रामीण बोलीतील शब्द, संवाद, म्हणी व वाक्प्रचाराने मुळ कथानकाला कुठे बाधा पोहचत नाही. 'मातीशी नाते असणाऱ्या या लेखकाची जीवननीष्टा, कृषी जीवनाशी एकत्र झालेली आहे. मातीचीच भाषा ते वापरत असल्याने या प्रखर ग्रामीण वास्तव दर्शनाने या कलाकृतीस एक आगळे-वेगळे रूप प्राप्त होते.' हे सदानंद देशमुख यांच्या लेखनशैलीचे वैशिष्ट्य होय.

कृषी जगताचे भिषण वास्तव व ग्रामीण भावविश्व उलगडणारी 'बारोमास' ही कादंबरी रसिक वाचकांच्या हृदयाला पाझर फोडणारी, समाज व्यवस्थेवर, शासकीय

यंत्रणेवर चिड, संताप व्यक्त करणारी तर आहेच शिवाय कृषीप्रधान भारत देशात या बळीराजाला 'बळी' द्यावं लागतं, सुशिक्षित तरुणाला बेरोजगारीचा सामना करावा लागतो हे निदर्शनात आणणारी ही कलाकृती ग्रामीण सुशिक्षित तरुणाची शोकात्म कथाही आहे. शिवाय कृषी जगताच्या भिषणतेला वाचा फोडणारी कलाकृती म्हणूनही अभिव्यक्ती होते. म्हणूनच तर 'बारोमास' ही एक श्रेष्ठ साहित्यकृतीच्या कसोटीला उतरते हे या कादंबरीचे वैशिष्ट्य होय.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. भानू काळे (संपादक), 'अंतर्नाद' दिवाळी अंक २००७, महाराष्ट्र सहकारी मुद्रणालय, पुणे यामधिल 'मातीतून उगवलेला लेखक'- सदानंद देशमुख यांची केशव सखाराम देशमुख यांनी घेतलेली मुलाखत, पृ. ७६-७७.
२. सदानंद देशमुख, 'बारोमास', कान्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे-३०, आवृत्ती २००२, पृ. १.
३. तंत्रेव, पृ. २७५.
४. तंत्रेव, पृ. ३४०-३४१.
५. तंत्रेव, पृ. १२६.
६. डॉ. सुदाम सावरकर (कार्यकारी संपादक), अक्षरवैदर्भी, मार्च २०१०, जनसाहित्य साधना, जनसाहित्य भवन, अमरावती यामधील शोधनिबंध 'साहित्य अकादमी पुरस्कृत मराठी कादंबऱ्या', डॉ. काशिनाथ बऱ्हाटे, पृ. ४५.

Bhartiya Mahavidyalaya
Mumbai

2021-22

CB - R

महात्मा फुले - व्यक्ती आणि कार्य

"Caste, Discrimination and Countering the Narratives of Purity and Impurity in the Post Modern Age"

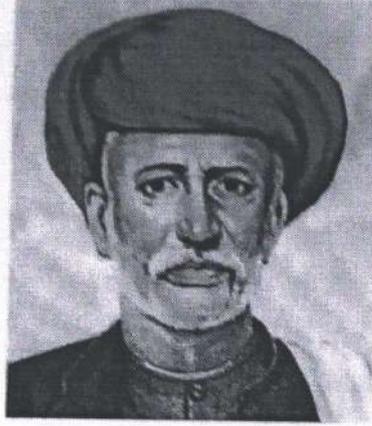

S. R. P. PUBLICATION

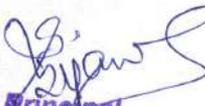
[Signature]
Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

महात्मा फुले - व्यक्ती आणि कार्य

"Caste, Discrimination and Countering the Narratives of Purity and Impurity in the Post Modern Age "

November 2021, Maharashtra, India.

Principal
Shriya Mahavidyalaya
Morshi

ISBN No.: 978-93-91199-09-8

Edited & published by

Editor:

S. R. P. PUBLICATION

E-mail ID: srppublication@gmail.com

Publisher:

Ms. Pramila Thokle

Aarhat Publication & Aarhat Journals

महात्मा फुले - व्यक्ती आणि कार्य

*"Caste, Discrimination and Countering the Narratives of
Purity and Impurity in the Post Modern Age"*

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Mershi

10	शेतकरी वर्तमानाची फुलेवावाच्या दृष्टीकोनातून चिकित्सा	53
	डॉ. श्याम प्रकाश देवकर	
11	“छत्रपती शिवाजी महाराज आणि महात्मा फुले”	61
	दशरथ प्रल्हाद लोडे	
12	महात्मा फुले यांच्या विचारधारेचे सद्यस्थितीतील कृषी विकासात योगदान	66
	सुकेशिनी संजय जोगदंड	
13	महात्मा जोतिराव फुले यांचे स्त्रीमुक्ती विषयी विचार	74
	प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	
14	Cultural Mutiny, Mahatma Phule and the Indian History	78
	डॉ. सतिश खरात	
15	महात्मा फुले यांचे स्त्रि विषयक कार्य	85
	डॉ. संदिप म. राऊत	
16	महात्मा फुले यांचे शेती व शेतकरी विषयक विचार	91
	प्रा. पितांबर व्ही. पिसे	
17	महात्मा जोतिराव फुले यांचे स्त्रीचळवळ व स्त्री उद्धारकरिता केलेले कार्य	97
	प्रा.डॉ.वर्षा दिगंबर गायकवाड	
18	महात्मा जोतीराव फुले आणि सत्यशोधक समाज	102
	प्रा. गोपाल विश्वनाथ चौधरी	
19	महात्मा फुले यांचा सामाजिक क्रांतिवाद वर्तमानकाळाच्या संदर्भात	107
	प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे	

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Mumbai

महात्मा फुले यांचे स्त्रि विषयक कार्य

डॉ. संदिप म. राऊत

इतिहास विभाग प्रमुख,
भारतीय महाविद्यालय, मोशी
ता. मोशी, जि. अमरावती.

मानवी हक्क, मानवी स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय व समता या मुल्यांचा उद्घोष करून नव्या समाजजिवनाची उभारणी करणारे पहिले भारतीय व्यक्ती म्हणून जोतीरावांना ओळखले जाते. जोतीरावांनी भारतीय समाजातील अंधकार दूर करून त्याला प्रकाशमान करण्यासाठी संपूर्ण आयुष्य शुद्र, अतिशुद्र स्त्रीया यांना आपल्या कार्याचा केंद्रबिंदु करून समाजपरिवर्तन घडून आणले.

महात्मा फुले हे नुसते बोलेके समाजसुधारक नसून कर्ते समाजसुधारक होते. त्यांनी आपल्या कृतीतुन लेखनातुन व प्रत्यक्ष सेवाकार्यातुन समाजातील वाईट प्रथांवर आघात केला बहुजन समाज व स्त्रियांच्या विकासाकरीता व शिक्षणाकरीता अविरत संघर्ष करणारे ते थोर महापुरुष होते. महात्मा जोतीराव फुले यांनी स्त्रियांच्या उन्नतीचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले ते पुढील प्रमाणे-

1. महात्मा फुले यांचे स्त्रि स्वातंत्र्यविषयक विचार

महात्मा फुलेना राजकीय गुलामगिरी पेक्षा सामाजिक गुलामगिरी फार जाचक वाटत होती. ती नष्ट करण्याचा त्यांनी चंग बांधला स्त्रिया व शुद्रांना त्यांनी ज्ञानाचे दरवाजे खुले केली सर्व जातीची बंधने तोडून टाकली प्रत्यक्षपणे जोतीरावांनी विचारपूर्वक - व - कृतीद्वारा - समाजपरिवर्तनाचे - कार्य - ते - कर - लागले. समाजपरिवर्तनामध्ये त्यांनी स्त्रि शिक्षण, स्त्रि सुधारणा व स्त्री स्वातंत्र्याला महत्त्व दिले. कारण त्यांना स्त्री-पुरुष विषमतेची जाणीव झाली होती. स्त्री ही धर्मवचनांनी शुद्र मानली गेली होती. तिचे सर्व स्वातंत्र्यपूर्णपणे हिरावून घेतले होते. हे सगळे दास्य धर्माच्या आधारे लादले होते. अशी महात्मा फुले यांचे ठाम समजुत होती म्हणून त्यांनी धार्मिक रुढी प्रथांवर व धर्म व्यवस्थेवर घणाघाती प्रहार केला.

समाजातील स्त्री-पुरुष संबंधात स्त्रियांवर कसा अन्याय होतो याबद्दल त्यांनी लेखन केले. स्त्रीयांवर प्रतिद्राव्य बंधने आहे पण तसे बंधने पुरुषांवर नाही पुरुषांना कितीही लग्न करण्याची परवानगी आहे. स्त्रीयांनी मात्र एक प्रतिद्राव्य पाळावे या विरोधामासास त्यांनी कडाडून विरोध केला.

जोतीराव सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तकात लिहीतात. "काही लोभी पुरुष आपल्याला जास्ती सुखी व्हावे अथवा आपल्या मनोकामना जास्तपूर्ण व्हाव्यात यासाठी एका घरात दोन-दोन, तीन-तीन लग्नाच्या बायका करून नांदतात व त्याविषयी आपण काही हेकड पुरुषांनी केलेल्या धर्मग्रथाचा आधारही दाखवितात. त्याचप्रमाणे

महात्मा फुले - व्यक्ति आणि कार्य

जर काही स्त्रीयांची आपल्या मनोकामना तृप्त करण्याकरिता दोन-दोन, तीन-तीन नवरे करून एका घरात नांदू लागल्यास आपणा सर्व पुरुषास याविषयी काही किधी निषेध वाटणार नाही काय? असे महात्मा फुले यांचे विचार कांतीकारी होते. त्यांनी पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांना सुध्दा जगण्याचा समान हक्क आहे, याची जाणीव त्यांनी करून दिली.

पुरुष जर मरण पावला तर स्त्रिये सती जावे जर पत्नी मरण पावली तर आजपर्यंत कोणी पुरुष सत्ता घेला काय? अशाप्रकारे प्रश्न उपस्थित करून त्यांनी स्त्रीयांच्या गुलामगीरी विषयी आवाज उठविला सर्वाना समान जगण्याचा हक्क आहे, अशी महात्मा फुले यांनी कांतीकारी विचारसरणी होती.

2. सावित्रीबाईंचा शैक्षणिक व सामाजिक कार्यातील पुढाकार :

जोतीबांनी आपल्या शैक्षणिक कार्याची सुरुवात ही स्त्री शिक्षणापासून केली स्त्रीयांना शिकवायचे म्हणजे त्यांना शिकविण्यासाठी स्त्री शिक्षिकाच लागेल हे त्यांनी हेरले होते. कारण एक स्त्रीच ही दुसऱ्या स्त्रीला अधिक चांगल्या भाषेत शिकवू शकते. या काळात स्त्रि शिक्षिका मिळणे अशक्य होते. अशा बिकट परिस्थितीत जोतीरावांनी सावित्रीबाईंना घरी शिकवून तयार केले. सावित्रीबाईंना पहिली स्त्री शिक्षिका आणि पहिली स्त्री मुख्याध्यापीका म्हणून जगापुढे उभे केले.

सावित्रीबाईंनी जोतीरावांकडून शिक्षण घेतल्यावर जोतीरावांच्या प्रत्येक समाजपयोगी कार्यामध्ये सिंहाचा वाटा उचलला. शाळेत शिकविण्याचे कार्य असो अगर बालहत्या प्रतिबंधक गृहात परिचारीकेचे कार्य करणे असो सावित्रीबाई कुठेही मागे हटल्या नाहीत. एवढेच नाही, तर जोतीराव गेल्यावर देखिल त्यांनी सामाजिक कार्य पुढे नेटाने चालूच ठेवले. प्लेगच्या साथीत रोग्यांची अविरत सेवा केली. या सेवेतच त्यांचा मृत्यू झाला.

3. स्त्रि-शिक्षण :

महात्मा जोतीरावांचे सामाजिक कार्यातील पहिले पाऊल म्हणजे मुलींसाठी शाळा होय. इ.स. 1848 मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत भिडे यांच्या वाड्यात त्यांनी मुलींसाठी शाळा काढली. भारतीयांनी मुलींसाठी काढलेली ही पहिली शाळा होय. तसेच भारतात मुलींची शाळा काढणारे महात्मा फुले हे पहिले भारतीय होय. या शाळेत शुद्राती शुद्रातील स्त्रियांना शिक्षण देण्यात येऊन लागले. 3 जुलै 1851 रोजी जोतीरावांनी बुधवार पेठेत अण्णासाहेब विपळूणकरांच्या वाड्यात मुलांची दुसरी शाळा काढली. तर 15 मार्च 1852 ला वेताळपेठेत मुलींची तिसरी शाळा काढली.

महात्मा जोतीरावांनी स्त्रियांसाठी शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांच्यात चेतना निर्माण करण्याचे कार्य केले. त्यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचे मुख्यतत्त्व म्हणजे स्त्रियांना शिक्षण देणे हे होते 1852

Principal
Bhambha Mahavidyalaya
Morshi

महात्मा फुले - व्यक्ती आणि कार्य

मध्ये हटर आयोगासमोर सादर केलेल्या निवेदनात महात्मा फुले म्हणतात सरते शैवटी मला शिक्षण आयोगाला एक विनंती करावयाची आहे की, त्यांनी स्त्रीयांमध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल अशाप्रकारच्या उपाययोजना संमती द्यावी. स्त्रियांच्या विकासासाठी शिक्षण महत्वाचे आहे. हे त्यांनी समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला. व त्या दृष्टीने प्रयत्न केले.

4. विधवा पूर्णविवाह :

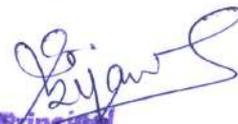
हिंदु समाजामध्ये बालविवाह, जठरविवाह, सतीप्रथा व केशवपन यांसारख्या अनिष्ट प्रथा होत्या बाल-जठर विवाहाने विधवांची संख्या वाढत होती. विधवांना पूर्णविवाह करता येत नव्हता. त्यामुळे विधवा स्त्रियांचे जीवन अत्यंत वाईट होते. त्यांच्यावर समाजात अनेक निर्बंध लादले गेले होते.

पतीच्या निधनानंतर विधवेने मरेपर्यंत सन्यस्तवृत्तीने राहावे व पुरुषाने मात्र एकाचवेळी किंवा एकामागुन एक किंवा अनेक बायका कराव्यात तसेच म्हाताऱ्याने तरुण मुलीशी विवाह करावा. या अन्यायाची महात्मा फुले यांना फार धिड होती. हा हिंदु धर्मास मोठा कलंक आहे. असे त्यांना वाटत होते. स्त्रियांवरील अन्याय दुर होण्यासाठी समाजात पूर्णविवाहाची प्रथरुढ झाली पाहिजे. यासाठी त्यांनी चळवळ सुरु केली. 8 मार्च 1864 रोजी त्यांच्या प्रयत्नाने पुण्यात गोखल्यांच्या बागेत एका शेंणवी जातीतील अठरावर्षाच्या विधवेचा पूर्णविवाह त्याच जातीतील विधूरा बरोबर करण्यात आला. हा पहिला पूर्णविवाह होय. एवढे करुनच महात्मा फुले थांबले नाही तर त्यांनी समाजातील नेत्यांशी चर्चा करुन सभा व सम्मेलने आयोजित केली आणि समाजापुढे भाषणे देऊन विधवा विवाहाची आवश्यकता प्रतिपादत केला.

5. बालहत्या प्रतिबंधक गृह :

महात्मा फुले यांनी विधवा विवाहाची चळवळच उभारली होती पण त्यात त्यांना फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही. समाजात बालविवाहाची प्रथा प्रचलित असल्यामुळे मुलीचे बालपणीच विवाह होत त्यामुळेला अल्पवयातच त्यांच्या वैधव्याची कुन्हाड कोसळत असे. त्यामुळे समाजात कुमारी व तरुण विधवांचे प्रमाण प्रचंड होते. त्यामुळे अशा महीला तरुणपणात आल्यावर त्या नैसर्गिक भावनेला बळी पडत असत. त्या अनैतिक संबंघातुन संतती जन्माला येत असे. अशा अनैतिक संबंघातुन विधवा गरोदर राहिली तर तिच्या समोर आत्महत्या किंवा भ्रूणहत्या याशिवाय दुसरा पर्याय राहत नसे. स्त्रियांना त्यांच्यावर आलेल्या या संकटातुन मुक्ती मिळविण्यासाठी महात्मा फुले यांनी 1863 मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली.

अनैतिक मार्गाकडे जाऊन गरोदर राहिलेल्या विधवांना गुप्तपणे येऊन सुरक्षित बाळत होऊन होण्यासाठी आणि आपली मुले तेथेच ठेवण्यासाठी जोतीरावांनी आपल्या घराशेजारी स्वताच्या खर्चाने एक वाडा बांधला.

Principal
Shriya Mahavidyalaya
Morshi

महात्मा फुले - व्यक्ती आणि कार्य

त्याची माहिती देणारी भिती पत्रके पुणे शहरात घराघरावर लावण्यात आली. या विधवा महीलेपासून जन्माला येणारे मुलांच्या पालपोषणाची जबाबदारी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाने घेतली. अशा सर्व मुलांची सेवा करण्याचे काम महात्मा फुले आणि सावित्रीबाईंनी केली.

काशीबाई नावाची ब्राम्हण विधवा अनैतिक संबंधामुळे गरोदर राहिली. त्यामुळे तिने आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला. तिला महात्मा फुले यांनी आत्महत्या करण्यापासून परावृत्त केले. त्या दित्रला बालहत्या प्रतिबंध गृहामध्ये 1865 मध्ये प्रसुत होऊन एका मुलाला जन्म दिला. याच मुलाला 1873 मध्ये महात्मा फुले यांनी दत्तक घेतले. जोतीरावांनी अनेक स्त्रियांना आत्महत्या तसेच कौटुंबिक छळापासून मुक्त केले. या त्यांच्या कार्यास अनेकांनी पाठींबा दिला व अनेकांवर त्याचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

6. देवदासी चालीविरुद्ध लढा :

महात्मा फुलेच्या काळात समाजात अनेक अनिष्ट प्रथांचे स्तोम माजले होते. त्यातीलच एक प्रथा म्हणजे देवदासी प्रथा होय. काही लोक हे ग्राम देवतेला नवस करित असत. हे नवस फेडण्यासाठी प्रथम प्राप्त पुत्र किंवा पुत्री देवाला अर्पण करित असत. अर्पण केलेल्या मुलाला 'वाहया' तर मुलीला 'मुरळ' म्हणत असत. देवाला अर्पण केल्यामुळे त्या मुलीला 'देवदासी' म्हणत. मुरळीचे जीवन फार कठीण असे, घरच्यांनी त्याच लग्न देवाशी लावलेले असल्यामुळे त्यांना विवाह करण्याची परवानगी नव्हती मात्र गावातील वतनदार पाटील, कुळकणी श्रीमंत लोक, पुजारी हे मात्र त्याचा शारीरिक उपभोगसाठी उपयोग करित असत.

महात्मा फुले यांनी या मुरळी प्रथेला प्रचंड विरोध केला ही प्रथा सरकारने बंद करावी व लोकांमध्ये जागृती निर्माण व्हावी याकरीता त्यांनी दिनबंधू या वृत्तपत्रातून आपले विचार मांडले व जनतेपर्यंत पोहलविण्याचे कार्य केले.

7. सती प्रथा :

भारतात फार पूर्वी पासून सतीप्रथा अस्तित्वात होती. या प्रथेला धर्माने महत्वाचे स्थान होते. पतीच्या निधनानंतर पतीच्या चित्तेत उडी घेवून जीव देणाऱ्या पत्नीस सती म्हटले जात असे. सती जाणारी स्त्री ही इच्छा असोवा नसो तीला त्या शिवाय पर्याय नव्हता महात्मा फुले यांना विधवा स्त्रियांवर होणारा अन्याय सहन झाला नाही. त्यांनी या प्रथेला खुप विरोध केला. पत्नीच्या चित्तो सोबत जर स्त्री सती जात असेल तर पत्नीच्या चित्तो सोबत पुरुषाने सता जावे? अशाप्रकारचा प्रश्न विचारून या प्रथे विरोधात आवाज उठविला.

8. बहुपत्नीवाला विरोध :

Principal
Shriya Mahavidyalaya
Morshi

महात्मा फुले - व्यक्ती आणि कार्य

महात्मा फुलेच्या काळांमध्ये एकापेक्षा जास्त बायका करण्याची प्रथा प्रचलित होती स्त्री व पुरुष ही संसाररुपी स्थायी दोन घाके असल्याने विसर्ग दृष्ट्या दोन्ही समान आहेत त्यामुळे पुरुषाने अनेक बायका करणे हे अन्यायकारक आहे असे वाटत होते. महात्मा माणसे 10-12 वर्षांच्या मुली सोबत बाल-जडर विवाह करीत असत. पहिली पत्नी जीवत असतांना दुसरी पत्नी करणे ही प्रथा जोतीरावांना निदोषीय वाटत होते स्त्रीयांनी जर 3-4 नवरे घरात आणले तर पुरुषांना सहन होणार काय ? मग स्त्रीयांनी तरी 3-4 बायका का सहन कराव्यात हा महात्मा फुले यांचा मुळ प्रश्न होता. तेव्हा पुरुषांसाठी वेगळा नियम व स्त्रीयांसाठी वेगळा नियम असणे हे अन्यायकारक आहेत. म्हणून महात्मा फुले यांनी बहुपत्नीयाला विरोध केला.

9. केशवपन :

विधवा स्त्रियांना केशवपन हा मिळालेला श्राप होता. पती निधनानंतर लगेच केशवपन केले जात असे. विधवेचे केशवपन केल्यामुळे तिचे सौंदर्य नष्ट होऊन ती विद्रुप दिसते. त्यामुळे एखाद्या विधवेचे केशवपन करणे हे बरोबर नाही असा महात्मा फुले यांचा विचार होते. हा विचार त्यांनी आपल्या न्हावी बांधवांना पटवून दिले.

महात्मा फुले यांच्या लेखांनी न्हावी लोकांना विचार करण्यास भाग पाडले. त्यांच्या विचारात परिवर्तन होऊन मुंबई मध्ये न्हावी लोकांच्या तीन सभा भरल्या या सभेमध्ये सर्वसंमतीने स्त्रियांचे केशवपन न करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. कारण स्त्रियांचा सुंदर दागीणा हा केस आहे. ते काढण्याचे पाप आपण पूर्वीपासून करत आहो. त्या निष्पाप विधवाचा श्राप आणखी आपणास नको असे सर्व न्हाव्यांना वाटू लागले. त्यांनी स्त्रियांचे केशवपन करण्यास विरोध दर्शविला.

10. बालविवाह :

पुर्वकाळापासून समाजामध्ये स्त्रीयांवर लादल्या अनिष्ट रुढी परंपरेमध्ये सर्व समस्यांचे मुळ म्हणजे बालविवाह प्रथा होय. बाल विवाहामुळे सतिप्रथा, केशवपन, भ्रूणहत्या अशा सारख्या प्रथा निर्माण झाल्या एखादा 70 वर्षांचा व्यक्ति देखिल 9-10 वर्षांच्या बालीकेसोबत लग्न करीत असे. त्या काळात असे लग्न करणे हा श्रीमंताचा छंद झाला होता. या बालिका लवकरच विधवा होत या बालिकेचे पुढील जीवन हे अत्यंत वाईट जात असे. महात्मा फुले नी बालविवाहाच्या या प्रथेला विरोध केला. त्या विरोधात जनमत जागृत करून समाजाची प्रवृत्ती सुधारण्याचा प्रयत्न केला.

• संदर्भग्रंथ :

1. कटारे, अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विधाबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2015

महात्मा फुले - व्यक्ति आणि कार्य

2. सोनटक्के, कुसुमेंद्र, महात्मा फुल्यांच्या विचारातील नवसमाज, देवयानी प्रकाशन, नवी मुंबई, 2010
3. भोरजार, अशोक, सामाजिक कांतीमध्ये जोतीबा फुलेचे योगदान, आधार पब्लीकेशन, अमरावती, 2013
4. औग्हेट, गेल, जोतीबा फुले आणि स्त्रि मुक्तीचा विचार लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, 2012
5. गव्हाणे, किशोरकुमार, शिंदे एस. पी., महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनर्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2014
6. सोनटक्के, कुसुमेंद्र, महात्मा फुलेची स्त्रिमुक्ती चळवळ, देवयानी प्रकाशन, मुंबई, 2009

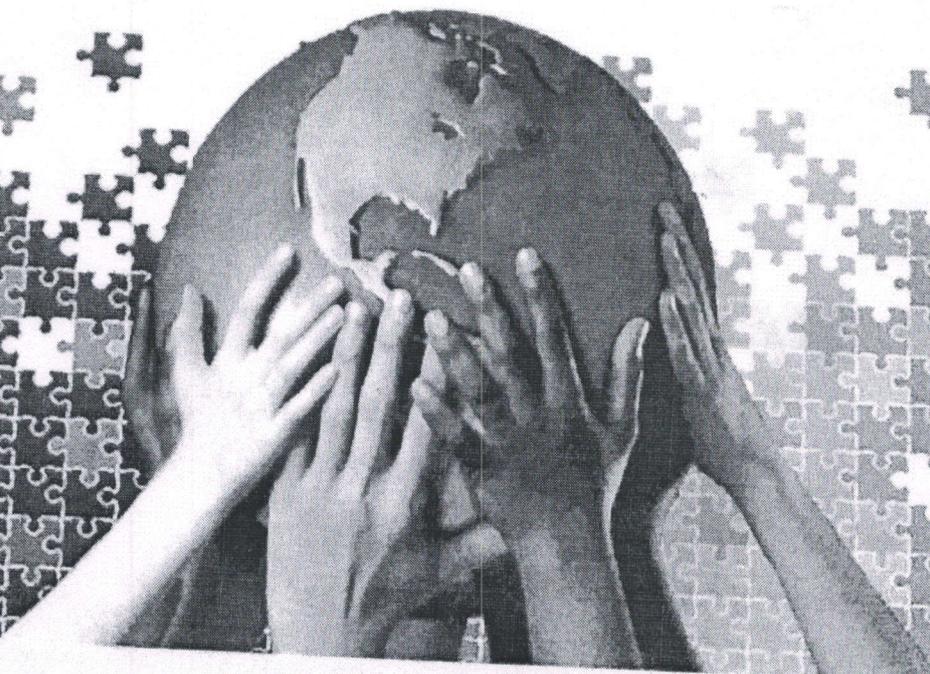
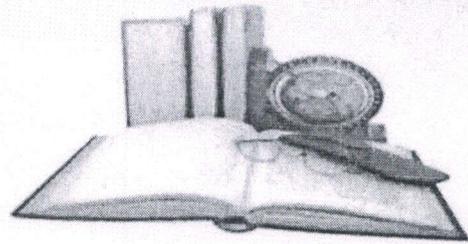
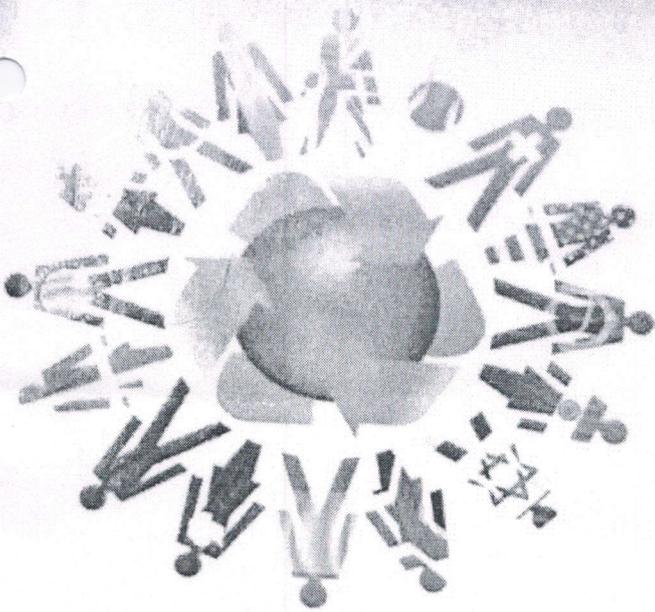

Principal
Bhamburda Mahavidyalaya
Morshi

ISBN - 978-81-951099-0-6

Current Trends in Humanities & Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Chief Editor : Prof. Virag.S.Gawande
Editor : Dr.Dinesh W.Nichit

Virag S. Gawande

Principal

Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Index

1	Banking Regulation (Amendment) Bill, 2020:Features and Impact Principal Dr. V.A.Mane	1
2	Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact Growth of Indian Economy Dr. Ajaykumar M. Palwe	13
3	Importance of Stress Management Dr. Amey Vinayak Kale	20
4	Wellness – A Need Of Hour Dr. Shirish V. Topare	26
5	A Study of financial Crises of the Punjab and Maharashtra Cooperative Bank,Mumbai Dr.Sunita Hansraj Ambawade	29
6	Study of various streams of Indian Historiography Dr.Y.M.Salunke	41
7	Constitutional Prospective of women's property Rights in India: An overview Mrs. Jyosna Bhausahab Dighe	52
8	“Role of lic in economic development of rajapur taluka” Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena,	64
9	Mobile Banking: Hurdles And Remedies Mrs. Mugdha Atul Kamat	76
10	Savitribai Phule's contribution to nation building Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan	90
11	E-Resources: A Revolution for Libraries Prof. Guldagad Kiran Dhondiram	95
12	A Historical Impact of Pandemic in Past and Present Dr.Pramod Rameshwar Chavan	101

Wellness – A Need Of Hour

Dr. Shirish V. Topare

Wellness defined:

It is the act of practicing healthy habits on a daily basis to attain better physical and mental health outcomes, so that instead of just surviving, you're thriving.

The Global Wellness Institute defines wellness as the active pursuit of activities, choices and lifestyles that lead to a state of holistic health.

Wellness is holistic concept comprising all aspects of life. All these aspects are interconnected with each other and every aspect affects all other aspects. Wellness cannot be achieved in parts, it has to be achieved by adopting collective approach. Wellness is not only about feeling better, freedom from illness, having proper health; it is about thriving in life at optimum level. It is an active process that leads to awareness and making choices leading to optimal holistic health and wellbeing

Nowadays, a great importance is being given to wellness by the society. In today's modern life everyone is facing new challenges on daily basis. This is leading not only to physical stress but mental stress also. This is creating imbalance in all aspects of everyone's life. This is creating negative effects on health of the person. Most of the people are suffering from heart related problems and diabetes which has its origin in stress. This is also creating social problems such as stressful relationship in family members, other members of society. This

has resulted in increased rate of crime and social instability. Thus, wellness has a great importance in everyone's life.

There are several dimensions of wellness which can be categorized as

The Seven Dimensions of Wellness

- **Physical:** This is prominent dimension of wellness. It is related to having excellent physiological condition, freedom from illness, having excessive energy for facing emergency situations. This can be achieved through proper nutrition, exercise, sleep and regular daily routine. The physical wellness leads to better quality of life that allows you to get the best out of your daily activities without undue tiredness or stress.
- **Mental:** It is about having sound mind which is able to learn and explore new things. It is about having proper and rational thinking process. It helps us for engaging in creative and mentally-stimulating activities. It is about lifelong learning and curiosity. It can be developed through academic pursuits, participation in cultural events, community participations and having hobbies leading to exploration of new skills and habits.
- **Emotional:** It is about managing emotions. Having well balanced emotional state is very important for excellence in life. It is related to your behavior with others. It helps in developing an awareness of your feelings and your reactions to everyday interactions. Emotional wellness helps you in better understanding about why you are feeling in some or the other way and can actively respond to your feelings.

- **Spiritual:** Having purpose in life is very important. A person with purpose can lead life very effectively.
- **Social:** A man is social animal. It is very important to have connection and interaction with members of community. It mainly focuses on creation and nurture of meaningful and healthy relationships with other individuals, groups and communities. It helps in having better communication, mutual trust and divergence management. It is about respecting other's values and cultures.
- **Environmental:** It is also an important aspect of wellness. A healthy environment can lead to wellness in all aspects of life.

By adopting healthy way of life as prescribe in ancient literature of India and Yoga sutras, one can achieve wellness; have healthy life, freedom from illness, nice relations with others, purposeful life.

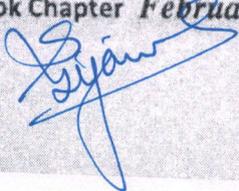
References:

<https://shcs.ucdavis.edu/>

<https://www.grcc.edu>

<https://www.pfizer.com>

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2021

ISSUE No - CCXLIV (274)

Impact of COVID-19 on Higher Education

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Executive Editors

Dr. Amol Bhuyar / Dr. Dinesh Deore

G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Editor

Dr. Mahendra Raghuvanshi

G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February- 2021

ISSUE No – CCXLIV (274)

Impact of COVID-19 on Higher Education

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Mahendra Raghuwanshi

Editor

G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Dr. Amol Bhuyar

Dr. Dinesh Deore

Executive Editors

G. T. Patil College Nandurbar (M.S.)

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	A Critical Study of Formal and Online Education in India Dr. Rajendra C. Bedse /Dr. Madhav S. Waghmare		1
2	Challenges in Online Teaching and Learning Process Dr. Dinesh Barku Deore		4
3	Covid-19 impact: Major challenges in online teaching faced by students of rural India. Dr. Milind Kashinath Patel		7
4	Impact of Covid-19 in Teaching and Learning Process in Higher Education Sahebrao U. Ahire		13
5	Online Teaching-Learning Challenges And Issues Of Education In Covid-19 Pandemicperiod Dr. Uttam V. Nile / Prof. Rupesh R. Deore / Prof. Fula R.Khandekar / Dr. Sandip S. Bhavsar		19
6	Role of Social Media regarding the online Educational Process Prof. Sharmin Shaukat Ghare		25
7	Online Teaching: A New Avenue for Indian Higher Education Dr. Vinod Zalte		33
8	An Analysis of Containment Zone and Affected Household in Aurangabad District Dr. Wasnik Jayendra C.		38
9	Effects of COVID-19 on College Students' Mental Health Mrs. Laxmi Vedu Patel		41
10	Psychological Impact of COVID-19 Pandemic on Students in India Dr. Sateesh Ramkisanrao Surye		44
11	Use Of Modern Techology In Teaching- Learning Process Dr. Jayashri Baliram Patil		47
12	Role of Social Media Regarding the Online Education Process Dr. Shabana A.R. Khatik		53
13	Online Teaching and Learning: Threat or Opporurtity Dr. Raviprakash. D. Thombre		56
14	Impact Of COVID-19 On Education Dr. Amol Rameshwarrao Bhuyar		62
15	Professional Training for Online Teaching and Learning Process Post COVID-19 Pandemic Dr. Pavan Chudaman Patil		66
16	Role of Teachers during COVID – 19 Dr. Kiran S. Marathe		70
17	Merits and Demerits of Online and Offline Teaching Learning – Micro Observation Dr. B. S. Patil		74
18	Distribution Of Villages And Educational Institutions In Osmanabad District A Geographical Survey Dr. Tatipamul R. V		76
19	Importanceand Aspects of Creative Teaching in the current situation of Impact of covid-19 on teaching –Learning process Dr.Baviskar Kunda Vitthal		82
20	Impacts of Covid-19 on higher education in Jalgaon district of Maharashtra Prof. Devendra Anantramji Maski /Prof. Dr. Sanjay Devidas Bhaise		85

21	Effect Of Covid-19 Virus On College Level Cultural And Social Event Dr. Sawan M Deshmukh	89
22	Challenges Faced In Online Teaching Process Especially Teachers in Higher Education Institutions Dr. Baviskar Kunda Vitthal	92
23	कोविड महामारीचे भारतीय उच्च शिक्षण पध्दतीस आव्हान: ऑनलाईन शिक्षण सहा. प्रा. उपेंद्र धगधगे / डॉ. तारक दास	96
24	शाळा किंवा वर्गखोली आणि ऑनलाईन अध्ययन-अध्यापन यांचा तुलनात्मक अभ्यास डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ	98
25	कोविड-१९ या महामारीच्या लॉकडाऊनकाळात वातावरणात झालेल्या बदलांचा भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ. दिलीप नि. लांजेवार	105
26	आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अध्ययन - अध्यापन पद्धतीत उपयोग डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे	110
27	ऑनलाईन शिक्षण : अध्यापन-अध्ययनापुढील संभाव्य धोके आणि संधी प्रा.डॉ.वासुदेव भिका माळी	117
28	कोविड - १९ च्या काळात राष्ट्रीय सेवा योजनेची भूमिका अश्विन सुरेश खांडेकर	121
29	कोविड - १९ चा पर्यावरणावरिल झालेला परिणाम - एक अभ्यास प्रा. डॉ. राहुल देविदास इंगळे	126
30	उच्च शिक्षणातील ऑनलाईन शिक्षण व अध्ययन संदर्भातील भारत सरकारचे कार्यक्रम आणि धोरणे : ऐतिहासिक विश्लेषण प्रा.डॉ. निशांत भिमरावजी शेंडे	130
31	ऑनलाईन अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेतील आव्हाने डॉ. संदीप भास्करराव गरुड / प्रा. मोहन अर्जुन वसावे	133
32	बी.एड्.च्या छात्र अध्यापकांच्या दृष्टीकोनातून वर्गअध्यापन व ऑनलाईन अध्यापन यांचा तुलनात्मक अभ्यास प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाविस्कर	140
33	कोरोना काळातील उच्चशिक्षणाचे स्वरूप व संधी प्रा. डॉ. अरुणा विजयकुमार नेरे	143
34	कोरोना महामारीचा प्रकोपरू महाराष्ट्र शासनाचे प्रभावी आपत्ती व्यवस्थापन शरद बाबुराव सोनवणे	145
35	कोरोना (कोव्हीड-१९) काळातील ऑनलाईन अध्यापन आणि विद्यार्थ्यांचा प्रतिसाद डॉ.सतिश हरलाल पारधी	151
36	कोविड-१९ चा पर्यावरणावरील प्रभाव प्रा. डॉ. विजय पु. गोरडे/ प्रा. पराग श्री. मेश्राम	155
37	कोरोना संकट तसेच लॉकडाऊनचा ऐतिहासिक अभ्यास प्रा.डॉ. ए.एम. काळबांडे	159
38	ऑनलाईन अध्ययन मध्ये समूह संपर्क साधनांची भूमिका डॉ. दीपा अनिल पाटील	163
39	ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली : फायदे आणि तोटे व्ही. एस. पाटील / एस. जे. नांदे	167
40	कोविड -१९ चा उच्च शिक्षणावरील प्रभाव डॉ. महेंद्र रघुवंशी	171
41	कोविड-१९ का प्रकृति पर प्रभाव वीरेन्द्र कुमार अहिरवार	174
42	ई-लर्निंग : आधुनिक भविष्यवादी शिक्षा प्रणाली डॉ. वसीम मक्त्रानी	178

Effect Of Covid-19 Virus On College Level Cultural And Social Event

Dr. Sawan M Deshmukh

Head, Department of Geography

Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)

Abstract

Today, Covid-19 has made the entire world economy, social system, education system, etc. awkward. The virus appears to affect all components. It has also had a huge impact on the education system, which has led to the development of some new methods of education. However, college gatherings, educational trips, anniversaries, festivals, etc., have come to a complete halt. Although it has been closed for some time, it has hurt the students of that academic year.

The present paper briefly discusses the impact of Covid-19 on the cultural and social activities of the college.

Keywords

Covid-19, college, students, social, cultural

Introduction

Due to covid-19, the education system of the entire country has deteriorated. Today all the colleges, schools, pre-schools, universities are feeling down without students. All education is started online. If the colleges were closed for some reason, the online education system spread during this period, but the actual demonstrations stopped.

In almost every college in every university, co-curricular activities are implemented throughout the year. In this various social as well as cultural programs are implemented by the students. However, these programs are closed at this time. In this paper, the effect of covid-19 on these factors has been briefly explained.

Objectives

The main objective of the present research paper is to discuss the impact of covid-19 virus on the social and cultural programs at colleges.

Data Source & Methodology

The information presented in this paper is based on the secondary as well as the information obtained through study and self-experience. The paper is based on daily newspapers, magazines, TV news, information on the Internet and personal experiences.

Study Region

No such specific region has been selected for the preparation of the presented research paper. It also discusses how the year-round college co-curricular activities have been affected. This situation is found in almost all colleges in Maharashtra. Therefore there is no limit to the research area in the presented paper.

Effect of Covid-19 on Annual Gatherings

Every year an annual get-together is organized in every college. Under this, various programs are organized, among which one-act plays, dances, speech competitions, rangoli competitions, song singing programs etc. are organized. This gives scope to other artistic talents of the students and also gives some relief from the stress of studying throughout the

year. In the same way, the teacher gets to know the other qualities of the students and the teacher and the students get closer.

Although online learning methods are currently in place, such programs are completely closed. Students who are in their final year of graduation have suffered more as such cultural events have closed.

The Effect of Covid-19 On Celebrating the Anniversaries of Great Personalities

Every year in the college, under the co-curricular activities, polite greetings are given to the great men on the occasion of their anniversaries. Students share their thoughts under that program. Such events increase the stage daring of the students and also make the students aware of their social work by reminding them of great men. As a result, a sense of social commitment grows in the minds of many students.

Currently such programs are taking place in colleges but not students. Only teachers are present. Students need such programs to be aware of social work, but at present the effect of covid-19 is found to be adverse.

Effect of Covid-19 on Educational Trips and Field Survey

Courses include trips and field survey in a practical subject. In a subject like geography, one has to visit different geographical places. Both undergraduate and postgraduate sessions include a trip. The educational trip and field surveys help to understand the cultural, social and geographical conditions of the place away from the place of residence. Students also learn how to do adjustment when they are away from home.

But at present such educational trips are completely closed. This is because such trips are prohibited during the Covid-19 epidemic and are very risky. Therefore, the effect of covid-19 is felt on this component with intensity.

Effect on NSS and NCC Programs

Each college has activities like NSS and NCC for the social, cultural and physical development of the students. If students participate in this activity, they also get extra marks. NSS has a ten day camp every year in which one village is adopted. After staying in this village for 10 days, cleaning the village, explaining the importance of cleanliness to the people of the village, completing a stalled work in the village through the students' own labor, taking out morning walks in the village etc. are done. Also, lectures by experts in various fields are conducted every day during these ten days. Also, cultural programs are organized every night as entertainment.

The main role of NCC is to develop character, comradeship, discipline, secular outlook, and spirit of adventure and the ideals of selfless service among the youth. To create a human resource of organized, trained and motivated youth, to provide leadership in all walks of life and be available for service of the nation.

At present, the student camps of NSS and NCC are closed and students are deprived of many social and cultural exchanges due to lack of students in the college.

Effect of Covid-19 on Various Sport Events

Every year various inter-collegiate games are organized so that the students participate in their favorite sport. This allows students from different colleges to get to know each other and understand both their own strengths and weaknesses while playing. This helps in fulfilling the requirement of outdoor sports for the physical development of the students.

At present, some colleges allow solo sports but group sports like kabaddi, cricket and khokho are still not allowed. Therefore, covid-19 seems to have had an effect on college level sports as well.

Effect of Covid-19 on College Level and University Level Cultural Programs Every university has arranged special youth festival event for students every year. It has various programs like inter-collegiate one-act play competition, imitation competition, singing competition, dance competition, debate competition, speech competition, English quiz, essay competition, rangoli competition, etc. These programs run for three days in a row and each participating student gets extra marks in their degree exams. In the same way, it benefits the students later in life.

Due to the epidemic of covid-19, such programs are completely closed, so the students and colleges who had previously prepared for such programs have suffered a great loss. The impact of the epidemic is evident in the programs at the college level.

Conclusion and Suggestions

The effect of the covid-19 epidemic is found on college studies as well as on every other co-curricular activity. Given the nature of the epidemic, it is not safe to say that such a program should not be taken at present, nor should it be taken forcibly. In this, there is a problem of every element from administration to student.

At present, it is advisable not to do such activities collectively, even though it is the first duty of the students to take care of the health of the students.

However, some elements can be implemented online to a small extent, such as videos of students acting alone, videos of speeches; videos of a model's presentation, etc. are without edited by shooting in a row. Students should also send videos of their help to someone in need, give their previous year's book to poor students, etc., so social events will also be to some extent from the students.

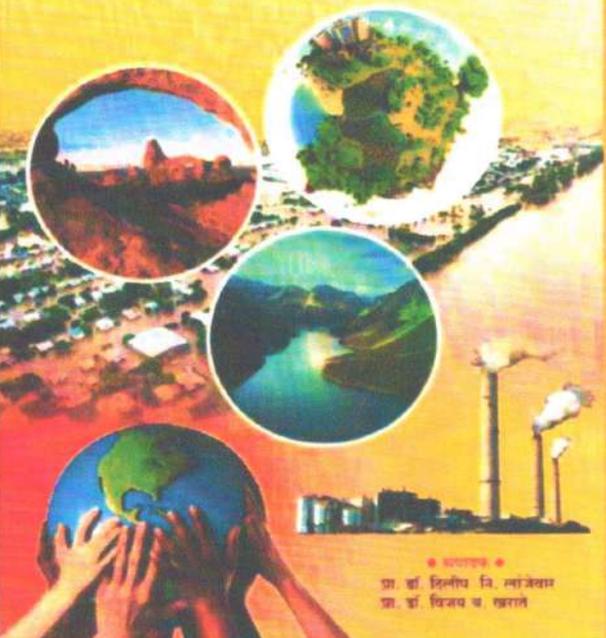
References

- ❖ "COVID-19, higher education and the impact on society: what we know so far and what could happen" Article Published in World Economic Forum, (<https://www.weforum.org>)
- ❖ Daily News Paper Lokmat Date 1st July 2020 to 10th January 2021.
- ❖ <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/culture-shock-covid-19-and-the-cultural-and-creative-sectors-08da9e0e/>
- ❖ <https://usiofindia.org>

<p>नाम : डॉ. दिलीप नि. म्हात्रेवार</p> <p>शिक्षण : एम. ए. (भूगोल) वि. एच. एम. फिन. गिरध डी. सेट</p> <p>संस्थान : मातोश्री शांताबाई गोटे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, बरलिंग (महाराष्ट्र राज्य)</p> <p>संघ प्रबंध अधिकारी : गीरध डी. (२०१८)</p> <p>मार्गदर्शक : मन माडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाने गीरध डी. मार्गदर्शक म्हणून मान्यता</p> <p>प्रकाशन : १) प्राकृतिक भूगोल (२०१८), २) वसाहती (२०१९)</p> <p>संशोधन क्षेत्र : आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय स्तरावर २० संशोधन पत्रे प्रकाशित.</p>	
<p>नाम : डॉ. विजय च. खराले</p> <p>शिक्षण : एम. ए. (भूगोल), एम. पी. एड., एम. फिन., गीरध डी., सेट., टी. वाय. एड.</p> <p>संस्थान : कला व विज्ञान महाविद्यालय, कवठ्यास, ता. काशी (नांदे), जि. बारिसी</p> <p>संघ प्रबंध अधिकारी : गीरध डी. (२०१९)</p> <p>मार्गदर्शक : Pattern of Rural Settlements in the Painganga Valley of the Vidarbha Region (A Geographical Analysis) एम. फिन. (२०१८)</p> <p>पुस्तक प्रकाशन : १) प्राकृतिक भूगोल (२०१९) २) Pattern of Rural Settlements (2018) ३) Study of Noise Pollution and its Effects on human beings (2019)</p> <p>संशोधन क्षेत्र : १) मन माडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती २) अमरावती विद्यापीठ, अमरावती ३) आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय स्तरावर २० संशोधन पत्रे प्रकाशित.</p>	

Recent Trends in Geography

(भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

● अग्रकाव्य ●
 डॉ. दिलीप नि. म्हात्रेवार
 डॉ. डॉ. विजय च. खराले

Dayadnan Publishers Group
 101/102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

ISBN 978-93-91097-44-8

www.dayadnanpublication.com

 भारतीय नृसंशोधन संस्थान
 अमरावती, जि. अमरावती

Recent Trends in Geography

(भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

संपादक

प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार

एम. ए. (भूगोल) बि.एड, एम. फिल, पिएच.डी, सेट
मातोश्री शांताबाई गोटे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वाशिम

प्रा. डॉ. विजय ब. खराते

एम. ए. (भूगोल), एम.पी.एड, एम. फिल, पिएच.डी, नेट व डी. वाय. एड.
कला व विज्ञान महाविद्यालय कामरगाव ता. कारंजा (लाड), जि. वाशिम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप

(Handwritten signature)

प्रकाशक
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अहमदाबाद

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

Recent Trends in Geography (भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

संपादक

प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार

प्रा. डॉ. विजय ब. खराते

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - <http://www.dayadhanpublication.com>

मुद्रक

श्रेया प्रिंटेर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 19/02/2022

ISBN 978-93-91097-44-8

किंमत 550/-

टीप:- प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत.

लेखन संपन्नित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील.

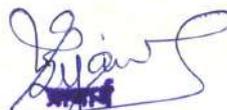
ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादक, प्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

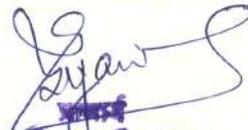

अनंता दयाराम
अनंता दयाराम
अनंता दयाराम

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्र.
१	Founders of Modern Geography - Humboldt and Ritter	Dr. Ajay J. Solanke	१-४
२	Remote sensing & GIS: Harbinger of Holistic Geographical Development	Miss Pradnaya V. Dseshpande	५-११
३	Trends and Evolution of Modern Geographical Thought in India	Dr. Mahesh Prabhakar Ratnaprkhi	१२-१७
४	To Analysis Changes in Crop Combination at Major Dam Area of Vidharbh Region Year 1999 and 2011	Dr Jayendra C. Wasnik	१८-२६
५	Agro-Tourism in Rural Tourism of Maharashtra - An Overview	Dr. Rajesh Pandurang Meshram	२७-३१
६	Recent Trends in Geography	Dr. Kailas V. Nikhade	३२-३४
७	Study The Consequence of Coral Reefs and The Solutions of Their Possible Destruction	Asst. Prof. Ramesh G. Shinde.	३५-३९
८	Impact on Agricultural Productivity due to climate change in Yavatmal District	Dr. Chandrashekhar Thakare	४०-४२
९	Amravati District: Physical Factors and Location of the Industries	Dr. Anilkumar Gopi Prasad	४३-५०
१०	Water quality and health prediction in Sakri Taluka of Dhule District	Dr. Pankaj Yuvraj Shinde	५१-५६

 भारतीय शिक्षाविज्ञान
 मॉडेल, वि. अमरावती

अ.क्रं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्रं.
२५	भारतात कृषी विकासासाठी कृषीमधील आधुनिक तंत्राचा वापर करणे	डॉ. एल.झेड. पाटील	१३६-१३९
२६	बुलढाणा जिल्ह्यातील शहरी केंद्रांचा पदानुक्रम	प्रा. डॉ. अमोल आर. भुयार	१४०-१४८
२७	नंदुरबार जिल्ह्यातील बदलत्या पीक विविधतेचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. उत्तम वेडू निळे प्रा. रुपेश रमेश देवरे डॉ. पराग विष्णुपंत तट्टे डॉ. संदीप सुभाष भावसार	१४९-१५६
२८	पर्यावरणीय बदलांमधील मानवाच्या भूमिकेचे भौगोलिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. दत्तात्रय शिंदे	१५७-१६२
२९	मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पातील जैवविविधता	डॉ. प्रमोद म. बावणे	१६३-१७१
३०	आपत्ती व्यवस्थापन	प्रा. संजय बा. नवले	१७२-१७६
३१	सातपुडा पर्वतीय क्षेत्रातील सिकलसेल आजार व उपाययोजना : वैद्यकीय भूगोल दृष्टीकोन	डॉ. संजय नारायणराव कपले	१७७-१८५
३२	नंदुरबार जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष गुणवत्ता : भौगोलिक अध्ययन	डॉ. संजय एन. कपले, प्रा. एफ. आर. खांडेकर, प्रा. डॉ. सावन देशमुख	१८६-१९२
३३	उर्जा संवर्धनामध्ये श्री गजानन महाराज संस्थान शेगावची भूमिका	अश्विनी बद्रीप्रसाद कायंदे	१९३-१९७
३४	भारतातील पर्यावरणीय बचाव चळवळी एक भौगोलिक आढावा	डॉ. राहुल देविदास इंगळे	१९८-२०१
३५	नागपूर जिल्ह्यातील ड्रॅगन पॅलेस पर्यटन स्थळाचे विकासात्मक विश्लेषण	डॉ. मनोज बी. गाथे	२०२-२०६
३६	नंदुरबार जिल्ह्यातील पर्यटन आणि धार्मिक स्थळे : भौगोलिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. हेमंतकुमार रत्नाकर रत्नपारखी	२०७-२१३
३७	बुलढाणा जिल्ह्यातील जंगलाखालील क्षेत्रातील बदल (२००३ ते २०१७)	प्रा. दिपक उ. अंबोरे	२१४-२२१
३८	हवामान बदल व कृषी क्षेत्रातील समस्या	प्रा. डॉ. नागनाथ माधवराव फड	२२२-२२६
३९	वाढते शहरवाढ हे पर्यावरणीय संकट	प्रा.डॉ. उमेशचंद्र बा. मडावी	२२७-२३०
४०	कृषी पर्यटन आणि ग्रामिण विकास एक दृष्टीक्षेप	डॉ. वासुदेव जे. उईके	२३१-२३८

 डॉ. अनुराग
 अतिरिक्त प्राध्यापक
 भौशा, जि. अमरावती

३२. नंदुरबार जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष गुणवत्ता : भौगोलिक अध्ययन

डॉ. संजय एन. कपले, प्रा. एफ. आर. खांडेकर, प्रा. डॉ. सावन देशमुख
जी. टी. पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार जी. टी. पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी, जि. अमरावती

प्रस्तावना :

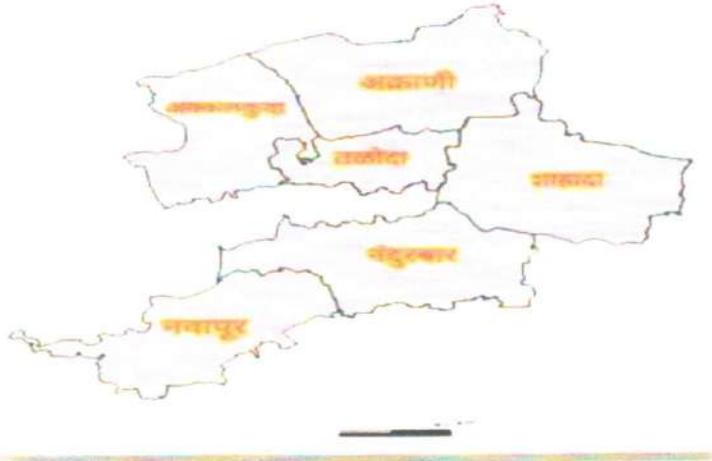
मानव एक संसाधन ही भूगोल विषयांमधील एक संकल्पना आहे. त्यामुळे एखाद्या प्रदेशातील लोकसंख्या ही त्या प्रदेशाची संपदा म्हणून ओळखली जाते. परंतु या संपदेचा दर्जा हा त्या प्रदेशाच्या विकासाला नव-चेतना व नव दिशा देण्याचे काम करते. वर्तमान काळातील औद्योगिक व तांत्रिक विकासाच्या टप्प्यावर तर सूक्ष्म स्तरावरील अनेक घटक या मानवी संपदेचा दर्जात्मक स्तर ठरविण्यास कारणीभूत ठरलेला दिसतो. मानवी संपदा हा एखाद्या प्रदेशासाठी जेवढा उपयुक्त आहे. त्याच प्रमाणात तेथील संसाधनांवर त्यांचा तेवढाच प्रभावही दिसून पडतो.

मानव एक संसाधन असले तरी स्त्री-पुरुष या घटकाचा प्रभाव एखाद्या प्रदेशाच्या विकासात मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्री ही गृहिणी असली तरी आधुनिक काळात ती पुरुषाच्या समान वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये आपले वर्चस्व प्रस्थापित करत असताना दिसून येते. त्यामुळे एखाद्या प्रदेशाचे विकासात पुरुष जातीचा जेवढा प्रभाव असतो त्याच समान तेथील स्त्री या घटकाचा सुद्धा प्रभाव आपल्याला मान्य करावाच लागेल. परंतु हा प्रभाव तेथील साक्षर, रोजगार, व्यवसायिक सहभाग इत्यादी घटकावर अवलंबून असतो. त्यामुळे खालील घटकांचा स्त्री-पुरुष गुणवत्तेवर काय प्रभाव पडतो ते जाणून घेणे सुद्धा आवश्यक आहे.

नंदुरबार जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष गुणवत्ता :

स्पष्टीकरण : स्थान व विस्तार आणि भौगोलिक माहिती :

नंदुरबार जिल्हा

महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जिल्ह्यांमधील एक आदिवासी जिल्हा म्हणून नंदुरबारला ओळखले जाते. नंदुरबार जिल्हा हा १ जुलै १९९८ ला धुळे जिल्हा मधून विभक्त होऊन सहा तालुक्यांचा समावेश असलेला नंदुरबार जिल्हा म्हणून त्याला दर्जा प्राप्त झाला. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण १.६२ टक्के क्षेत्र म्हणजे ५०३४.२८ चौ.कि.मी क्षेत्रफळ नंदुरबार जिल्याने व्यापले आहे. या जिल्ह्याच्या अक्षवृत्तीय विस्तार २१°००' ते २२°०३' उतर आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७३°३१' ते ७४°३२' पुर्व रेखांश आहे. तर जिल्ह्याची एकूण १६,४८,२९५ लोकसंख्या आहे.

गुणवत्ता अर्थ व व्याप्ती :

गुणवत्ता हा शब्द लॅटिनमधून आला आहे क्वालिटास किंवा क्वालिटीस असून ज्याचा इंग्रजी मध्ये अर्थ Quality असा होतो. "परिपूर्ण किंवा सुस्पष्ट गरजा पूर्ण करण्यासाठी ऑब्जेक्टच्या क्षमतेचा संदर्भ म्हणजे गुणवत्ता होय" "गुणवत्ता म्हणजे मालाच्या संदर्भात बनविलेल्या वस्तूचे मोजमाप तर मानव एक संसाधनांच्या संदर्भात व्यक्तीच्या कार्याचे किंवा सेवेचे मोजमाप होय".

गुणवत्तेची व्याप्ती :

गुणवत्ता संदर्भ घेऊ शकता जीवन गुणवत्ता विशिष्ट मुलभूत वस्तू आणि सेवांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी आवश्यक स्रोतांची तुलना म्हणून परिभाषित केलेल्या देशातील लोकांची. गुणवत्ता ही एक संकल्पना आहे व्यक्तिनिष्ठ. गुणवत्तेचा संबंध एका व्यक्तीस समान प्रजातीसह कोणत्याही गोष्टीशी तुलना करण्यासाठी असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या समजुतीशी आणि संस्कृती, उत्पादन किंवा सेवा, गरजा आणि अपेक्षांसारख्या विविध घटकांशी या परिभाषावर थेट परिणाम होतो.

स्त्री-पुरुष गुणवत्ता खालील घटकांवर अवलंबून असते.

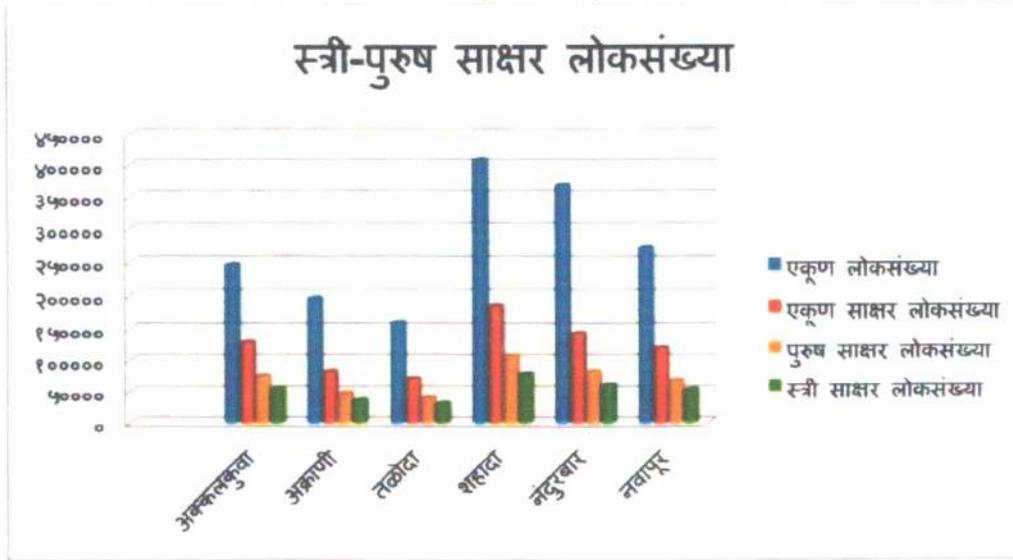
साक्षरता :

साक्षरतेचा सर्वसाधारण अर्थ एखाद्या व्यक्तीला लिहितात किंवा वाचता येणे होय. प्रत्येक देशात साक्षरतेचे मानक हे भिन्न असलेले दिसून येतात. जसे भारतामध्ये राष्ट्रीय साक्षरता मिशन अनुसार एखादा व्यक्ती लिहिण्याची व वाचण्याची क्षमता अंतर्भूत करणे होय. त्याचप्रमाणे ज्या व्यक्तीला आपली स्वाक्षरी करता येते त्या व्यक्तीला सुद्धा भारतीय नियमानुसार साक्षर मानल्या जाते. परंतु काही देशांमध्ये साक्षरतेला राष्ट्राच्या किंवा राज्याच्या विकास अनुसरून घेतलेले ज्ञान म्हणजेच साक्षरता होय असे समजले जाते उदा. जापान चीन कोरिया या देशांमध्ये मुलांमध्ये तांत्रिक ज्ञान प्राप्त करून त्या ज्ञानाचा उपयोग देशातील आर्थिक आणि तांत्रिक प्रगती साध्य करण्यास उपयुक्त असणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात साक्षरता म्हणजे लिहिणे किंवा वाचणे ही व्याख्या संकुचित असून साक्षरतेमध्ये एखाद्या देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या आर्थिक सांस्कृतिक व सामाजिक घटकांमध्ये तेथील व्यक्तीच्या साक्षरतेचा उपयोग होणे अपेक्षित आहे.

तहसील	एकूण लोकसंख्या	एकूण साक्षर लोकसंख्या	एकूण साक्षर लोकसंख्या टक्केवारी	पुरुष साक्षर लोकसंख्या	पुरुष साक्षर लोकसंख्या टक्केवारी	स्त्री साक्षर लोकसंख्या	स्त्री साक्षर लोकसंख्या टक्केवारी
अक्कलकुवा	२४५८६१	१२८८४४	७.८१	७५१०६	४.५६	५३७३८	३.२६
अक्राणी	१९५७५४	८२७१६	५.०२	४६४७४	२.८२	३६२४२	२.२०
तळोदा	१५९६५४	७११६६	४.३२	४००१३	२.४३	३११५३	१.८९
शहादा	४०७७२८	१८४४२३	११.१९	१०६०५१	६.४३	७८३७२	४.७५
नंदुरबार	३६७४४६	१४२७४५	८.६६	८२०५२	४.९८	६०६९३	३.६८
नवापूर	२७१८५२	११९५१८	७.२५	६७४५१	४.०९	५२०६७	३.१६
एकूण	१६४८२९५	७२९४१२	४४.२५	४१७१४७	२५.३०	३१२२६५	१८.९४

स्रोत : जिल्हा जनगणना पुस्तिका, नंदुरबार जिल्हा २०११

सारणी चे विश्लेषण केल्यास असे दिसून येते की नंदुरबार जिल्ह्यातील शहादा तालुक्यामध्ये सर्वाधिक साक्षर लोकसंख्या असून सर्वाधिक पुरुष साक्षर लोकसंख्या (६.४३ टक्के) सुद्धा याच तालुक्यामध्ये आहे. याउलट सर्वाधिक कमी लोकसंख्या तळोदा तालुक्यांमध्ये असून सर्वाधिक कमी पुरुष साक्षर लोकसंख्या (२.४३ टक्के) तळोदा तालुक्यांमध्ये दिसून येते. तर स्त्री साक्षर लोकसंख्येमध्ये सुद्धा सर्वाधिक संख्या शहादा तालुक्यात (४.७५ टक्के) आहे. सर्वाधिक कमी स्त्री साक्षर लोकसंख्या ही सुद्धा तळोदा तालुक्यांमध्ये (१.८९ टक्के) दिसून येते.

स्त्री-पुरुष प्रमाण :

स्त्री-पुरुष प्रमाण म्हणजेच एखाद्या प्रदेशातील पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीचे गुणोत्तर होय. लोकसंख्या शास्त्रानुसार दर हजारी पुरुषांमागे असणाऱ्या स्त्रियांची संख्या म्हणजेच त्या प्रदेशातील स्त्री-पुरुष प्रमाण होय. स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी जास्त असणे म्हणजेच त्या प्रदेशांमध्ये व्यक्ती लिंगांमध्ये

असमतोल असणे होय. पूर्वी स्त्रियांना घराव्यतिरिक्त नौकरी करणे वर्ज्य होते. परंतु आधुनिक युगात आज स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून आपले महत्त्व जगाला पटवून देत आहे. परिणामी प्रदेशाच्या मानवी संपदेत स्त्रियांची संख्या सुद्धा अधिक असणे फायद्याचे ठरते.

तहसील	वसाहती प्रकार	एकूण लोकसंख्या	स्त्री-पुरुष प्रमाण
अक्कलकुवा	ग्रामीण	२१५९७४	९९५
	नागरी	२९८८७	५४२
अक्राणी	ग्रामीण	१८९६६१	१००३
	नागरी	६०९३	८९७
तळोदा	ग्रामीण	१३३२९१	१००५
	नागरी	२६३६३	९८२
शहादा	ग्रामीण	३४६३५२	९८५
	नागरी	६१३७६	९५४
नंदुरबार	ग्रामीण	२५६४०९	९८४
	नागरी	१११०३७	९३४
नवापूर	ग्रामीण	२३११३४	१०१९
	नागरी	४०७१८	९६०
एकूण		१६४८२९५	९७८

स्रोत : जिल्हा जनगणना पुस्तिका, नंदुरबार जिल्हा २०११

वरील सारणीचे विश्लेषण केल्यास असे स्पष्ट दिसून येते की, नंदुरबार जिल्ह्यामध्ये स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी असून दर हजार व्यक्तीमागे ९७८ स्त्रिया आहे. याचा अर्थ नंदुरबार जिल्ह्यामध्ये दर हजार पुरुषांमागे ३२ स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. तसेच ग्रामीण आणि नागरी यांच्या तुलनेत ग्रामीण क्षेत्रात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण नागरी क्षेत्रापेक्षा अधिक असल्याचे दिसून येते. तळोदा, अक्राणी आणि नवापूर या तालुक्यांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत ग्रामीण क्षेत्रात स्त्रियांचे प्रमाण अधिक आहे.

नंदुरबार जिल्ह्यातील नवापुर तालुक्यामध्ये ग्रामीण क्षेत्रात सर्वाधिक स्त्री-पुरुष प्रमाण १०१९ आहे तर याउलट सर्वात कमी स्त्री-पुरुष प्रमाण हे अक्कलकुवा तालुक्यात नागरी क्षेत्रात ५४२ एवढे अत्यल्प असलेले दिसून येते. त्यामुळे नंदुरबार जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा परिणाम स्त्री-पुरुष गुणवत्तेत नक्कीच होताना दिसून येतो.

रोजगार :

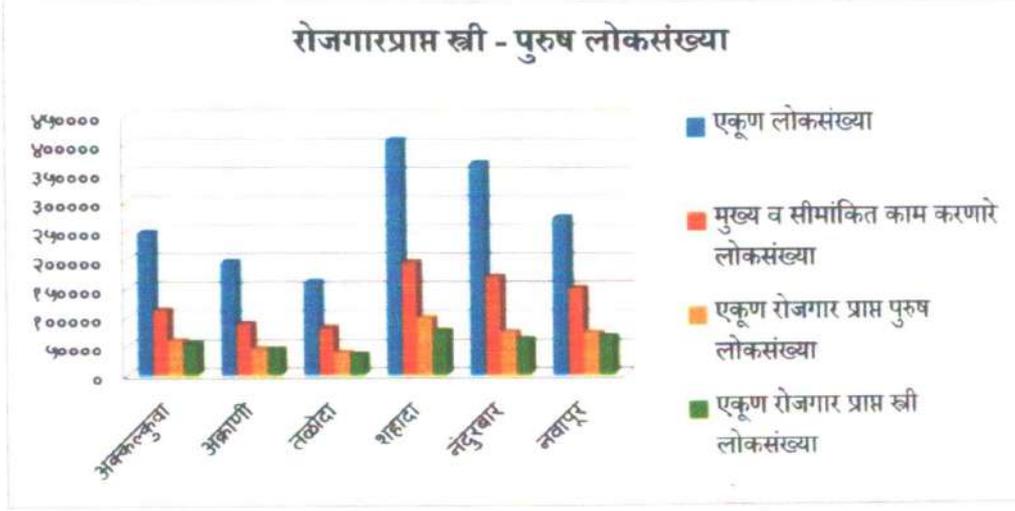
रोजगार याची परिभाषा साधारणतः व्यक्तीला त्याचे कुटुंब योग्यरीत्या चालविता यावी याची क्षमता म्हणजेच रोजगार होय, अशी केल्या जाते परंतु ही संज्ञा संकुचित असून रोजगार म्हणजे व्यक्ती स्वतःचा व कुटुंबाचा सर्वांगीण विकास साधून त्याच विकासाबरोबर देशाच्या व प्रदेशाच्या विकासामध्ये आपले योगदान देतो असे होते. म्हणजेच एखाद्या प्रदेशातील गुणवत्तापूर्ण रोजगारामध्ये अशा रोजगार संधीचा समावेश होतो ज्याद्वारे देशाचे किंवा प्रदेशाच्या विकासामध्ये प्रत्येक व्यक्तीचे मूल्य असते.

तहसील	एकूण लोकसंख्या	मुख्य व सीमांकित काम करणारे लोकसंख्या	काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	एकूण रोजगार प्राप्त पुरुष लोकसंख्या	टक्केवारी	एकूण रोजगार प्राप्त स्त्री लोकसंख्या	टक्केवारी
अक्कलकुवा	२४५८६१	१११३६४	६.७६	५८६१८	३.५५	५२७४६	३.२०
अक्राणी	१९५७५४	८७५५७	५.३१	४४२४९	२.६८	४३३०८	२.६३
तळोदा	१५९६५४	८०४९०	४.८८	३६७३६	२.२३	३३४६४	२.०३
शहादा	४०७७२८	१९४४२६	११.८०	९७७३५	५.९२	७५३०६	४.५७
नंदुरबार	३६७४४६	१६८८३६	१०.२४	७३१२३	४.४३	६०४९०	३.६६
नवापूर	२७१८५२	१४९३९२	९.०६	७१५५७	४.३४	६५२४९	३.९५
एकूण	१६४८२९५	७९२०६५	४८.०५	३८२०१८	१९.५३	३३०५६३	२०.०५

स्रोत : जिल्हा जनगणना पुस्तिका, नंदुरबार जिल्हा २०११

नंदुरबार जिल्ह्यातील मुख्य व सीमांकित काम करणारे लोकसंख्येमध्ये एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत ४८.०५ टक्के लोकसंख्या ही व्यस्त आहे. याचा अर्थ ५० टक्क्यांपेक्षाही कमी लोकसंख्या ही रोजगार प्राप्त असलेली दिसून येते. या लोकसंख्येमध्ये अठरा वर्ष पेक्षा कमी तसेच ६० वर्षापेक्षा अधिक लोकसंख्येची आकडेवारी ही अत्यल्प परिणाम काम करणाऱ्या एकूण लोकसंख्येमध्ये टक्केवारीही ५० टक्के पेक्षा कमी दिसून असा अंदाज आहे. मुख्य व सीमांकित काम करणाऱ्या लोकसंख्येमध्ये सर्वाधिक प्रमाण हे शहादा

तालुक्यात असून येथील ११.८० टक्के लोकसंख्या ही रोजगार प्राप्त आहे तर सर्वात कमी रोजगार प्राप्त लोकसंख्या ही तळोदा तालुक्यामध्ये ४.८८ टक्के इतके दिसून येते.

सर्वाधिक कमी काम करणाऱ्या पुरुषांची संख्या ही या तालुक्याची नंदुरबार जिल्ह्यातील मुख्य आणि सिमांकित काम करणाऱ्या लोकसंख्येमध्ये पुरुषांची टक्केवारी ही स्त्रियांच्या टक्केवारी पेक्षा कमी दिसून येते. नंदुरबार जिल्ह्यामध्ये काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण टक्के असून सर्वाधिक रोजगार प्राप्त लोकसंख्या ही या तालुक्याची आहे या वूलर आहे तर रोजगार प्राप्त स्त्रियांचे प्रमाण एवढे असून सर्वाधिक टक्केवारी या तालुक्याची आहे तर सर्वात कमी रोजगार प्राप्त महिलांमध्ये या तहसील क्षेत्राचा समावेश आहे.

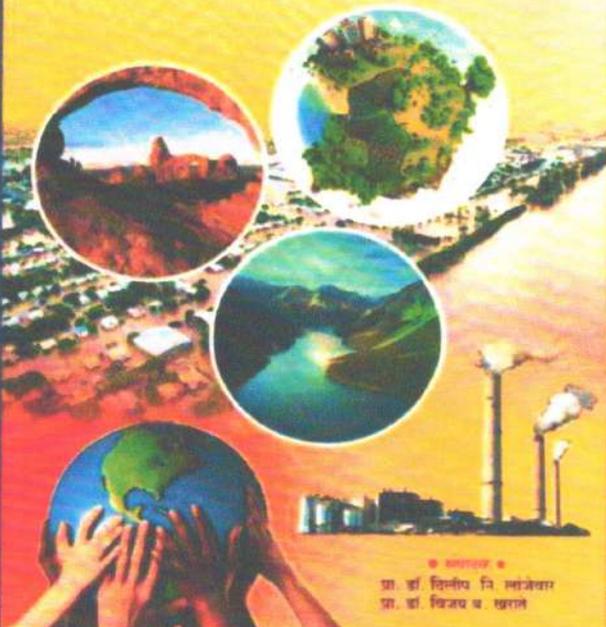
सारांश.

थोडक्यात नंदुरबार जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष गुणवत्ता मोजण्याकरिता तेथील लोकसंख्या साक्षरता, स्त्री-पुरुष प्रमाण, रोजगार प्राप्त स्त्री-पुरुष लोकसंख्या या प्रमुख तीन घटकांचा समावेश केलेला आहे. याद्वारे नंदुरबार जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष गुणवत्तेचा परिणाम नंदुरबार जिल्ह्याच्या विकासावर कसा होतो त्याचे विश्लेषण करता येते. नंदुरबार जिल्ह्यातील लोकसंख्या साक्षरता चे विश्लेषणवरून असे स्पष्ट होते की एकूण साक्षर लोकसंख्येची संख्या ५० टक्के पेक्षा कमी आहे. ज्यामुळे सेवाक्षेत्रात या जिल्ह्यातील साक्षरतेचा ऋणात्मक परिणाम पडलेला आहे असे दिसून येते. तर या जिल्ह्यामध्ये असणाऱ्या स्त्री-पुरुष समानतेचा सुद्धा परिणाम प्रदेशाच्या विकासात्मक गुणवत्तेवर नक्कीच पडला असावा. ग्रामीण क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची संख्या अधिक आहे परंतु नागरी क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची संख्या ही कमी दिसून येते. म्हणजेच प्रदेशाच्या गुणवत्तेमध्ये वाढ करण्यास स्त्री-पुरुष

प्रमाणाचा प्रभाव पडलेला आहे त्याचप्रमाणे नंदुरबार जिल्ह्यातील रोजगार प्राप्त लोकसंख्येचा विचार केल्यास येथील ५० टक्के पेक्षा कमी लोकसंख्या ही कार्ये श्रम व रोजगार प्राप्त दिसून येते. त्यामुळे या जिल्ह्यांमध्ये काम न करणाऱ्यांच्या संख्या अधिक असल्याने यांचा नंदुरबार जिल्ह्यातील विकासामध्ये तोटा होत असलेला स्पष्ट जाणवते. परिणामी वरील तीनही घटकांचा मध्ये बदल घडणे अपेक्षित असून या बदलांमध्ये नंदुरबार जिल्ह्याचा औद्योगिक विकास करून रोजगार प्राप्त स्त्री-पुरुष लोकसंख्येचे प्रमाण वाढविण्यासाठी हातभार लागू शकतो.

संदर्भ सूची

1. अग्रवाल ए. एन. : "पॉप्युलेशन" नॅशनल बुक ट्रस्ट, दिल्ली.
2. माजित हुसेन. : "मानव भूगोल"
3. प्रसाद डॉ. गायत्री. : "सांस्कृतिक भूगोल"
4. पंडित-बापट डॉ. सुरेखा. : "भारताचा भौगोलिक अभ्यास"
5. मौर्य एस. डी. : "मानव भूगोल"
6. डॉ. एच. एस. मर्ग : "जनसंख्या भूगोल"
7. प्रा. ए. बी. सवदी : "महाराष्ट्राचा भूगोल"
8. डॉ. सविता कुलकर्णी : "लोकसंख्या भूगोल"
9. जिल्हा जनगणना पुस्तिका, नंदुरबार जिल्हा २०११
10. नंदुरबार जिल्ह्याचे 'जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन' २०२०
11. संचालक अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

<p>नाम : डॉ. विनीय नि. लानेकार</p> <p>शिक्षण : एम. ए. (भूगोल), वि. एड., एम. फिल., पीएच.डी., सेट</p> <p>रोकडी : मातामो प्रांताबाई पोटे कला, कलात्मक व विज्ञान महाविद्यालय, नासिक (महाराष्ट्र राज्य).</p> <p>सोप प्रबंध शीर्षक : पीएच.डी., (२०१८)</p> <p>पारिदर्शक : बुलडाणा पठारावरील सर्वेक्षक स्थळांचे भौगोलिक विश्लेषण</p> <p>प्रकाशन : सन साठो बारा अशांकी विद्यापीठाने पीएच.डी. पारिदर्शक म्हणून मान्यता</p> <p>संशोधन पेपर : १) प्राकृतिक भूगोल (२०१०), २) वसुंधरा (२०१३)</p> <p>अंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय स्तरावर २० संशोधन पेपर प्रकाशित</p>		<h2 style="text-align: center;">Recent Trends in Geography</h2> <p style="text-align: center;">(भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)</p>
<p>नाम : डॉ. विजय व. खराने</p> <p>शिक्षण : एम. ए. (भूगोल), एम. पी. एड., एम. फिल., पीएच.डी., सेट, डी.आय.एड.</p> <p>रोकडी : कला व विज्ञान महाविद्यालय, कावरागाव, ता. कावरा (नांदे), जि. नांदे</p> <p>सोप प्रबंध शीर्षक : पीएच.डी. (२०१५)</p> <p>पारिदर्शक : Pattern of Rural Settlements in the Punganga Valley of the Vidarbha Region (A Geographical Analysis) एम. फिल. (२०१८)</p> <p>प्रकाशन : राष्ट्रीय सांस्कृतिक आयोग व नांदे जिल्हा अशांचे प्रादेशिक विकास - भौगोलिक, विज्ञान</p> <p>संशोधन पेपर : पीएच.डी. व - विद्यार्थी कसेल</p> <p>एम. फिल. व - विद्यार्थी कसेल</p> <p>प्रकाशन : १) प्राकृतिक भूगोल २०१०</p> <p>२) Pattern of Rural Settlements (2015)</p> <p>३) Study of Noise Pollution and its Effects on Human Beings (2017)</p> <p>संशोधन पेपर : १) सन साठो बारा अशांकी विद्यार्थी, अशांकी विद्यापीठाने पारिदर्शक म्हणून मान्यता दिली</p> <p>२) पारिदर्शक, विद्यार्थी कसेल म्हणून मान्यता</p>		

Recent Trends in Geography - एकाग्रता आणि प्रगती - अंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व प्रादेशिक स्तरावर प्रकाशित

Dayadhan Publishers Group
 201, Anandji Maharaj, New Road, Pimpri, Pune
 Maharashtra - 411 004, India
 Phone: 98220 99999
www.dayadhanpublication.com

ISBN - 978-93-91097-44-8

● संपादन ●
 डॉ. डॉ. विनीय नि. लानेकार
 डॉ. डॉ. विजय व. खराने

 डॉ. विनीय नि. लानेकार
 अश्लीय महाविद्यालय
 मोशी, जि. अश्लीय

Recent Trends in Geography

(भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

संपादक

प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार

एम. ए. (भूगोल) बि.एड, एम. फिल, पिएच.डी, सेट
मातोश्री शांताबाई गोटे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वाशिम

प्रा. डॉ. विजय ब. खराते

एम. ए. (भूगोल), एम.पी.एड, एम. फिल, पिएच.डी, नेट व डी. वाय. एड.
कला व विज्ञान महाविद्यालय कामरगाव ता. कारंजा (लाड), जि. वाशिम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप

अरती ब. महाविद्यालय
ओशी, जि. अहमदाबाद

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

Recent Trends in Geography (भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

संपादक

प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार

प्रा. डॉ. विजय ब. खराते

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत
कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - <http://www.dayadhanpublication.com>

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ,
बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 19/02/2022

ISBN 978-93-91097-44-8

किंमत 550/-

टीप:- प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत.
लेखन संप्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील.
ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादक, प्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.
न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

प्रकाशक
भारतीय भूगोलशास्त्र
मोर्शी, जि. अकोला

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्र.
११	Disaster Management in India	Miss.Megha M. Kulkarni Assit. prof. Balaji R. Gurude	५७-६०
१२	Indian Women Environmentalists Contribution for the Society	Dr.Prachi Sharad Patharkar,	६१-६५
१३	Traditional Fairs in 'India' Geographical Perspectives	Mr. V.B. Dange	६६-६९
१४	Solar Energy is a Great Alternative for Sustainable Development	Dr. Sagar Prabhakar Rao Padole	७०-७४
१५	Status of Cotton Crop in Crop Combination in Amravati District (2014-15)	Dr. Vijay Purushottam Gorde	७५-८६
१६	आपत्ती व्यवस्थापन	प्रा. डॉ. फिरोज खान	८७-९०
१७	आपदा प्रबंधन में सरकारी तथा गैर सरकारी संगठनों के कार्य का भौगोलिक अध्ययन	डॉ. संदीप रूपरावजी मसराम	९१-९५
१८	अक्षय ऊर्जा विकल्प या आवश्यकता	स्वाति रमेश भोवते	९६-१००
१९	नंदूरबार जिल्ह्यातील प्रमुख पिकांचा भौगोलिक अभ्यास	श्री. राजेंद्र के. पवार	१०१-१०५
२०	भूराजनीतक समस्या व भारत	विरेन्द्र बा. खंडारे डॉ. सावन एम. देशमुख	१०६-११०
२१	भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) व सुदूर संवेदन (RS) तंत्राचे भूगोल विषयाच्या विकासातील महत्त्व	प्रा. डॉ. मुकेश जयकुमार कुलकर्णी	१११-११६
२२	आपत्ती व्यवस्थापन-अर्थ, उद्दिष्ट्ये, आवश्यकता व आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा	प्रा. डॉ. विलास आबा गायकवाड	११७-१२२
२३	अमरावती जिल्ह्यातील वाढत्या लोकसंख्येचे भौगोलिक विश्लेषण	सचिन रा. राऊत	१२३-१२९
२४	पारंपारिक पाणी साठवण संरचना	डॉ. कुंदन अजाबराव अलोणे	१३०-१३५

 भारतीय महाविद्यालय
 मोर्शी, जि. अमरावती

२०. भूराजनीतक समस्या व भारत

विरेन्द्र बा. खंडारे

संशोधक विद्यार्थी

भूगोल संशोधन केंद्र भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

डॉ. सावन एम. देशमुख

विभाग प्रमुख

भूगोल संशोधन केंद्र भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी

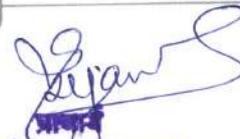
सारांश -

भूगोलाचा आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर होणाऱ्या परिणामांच्या अभ्यासाला भूराजनीती म्हणतात. दुसऱ्या शब्दांत, भूराजनीती ही परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करण्याची पद्धत आहे जी भौगोलिक परिवर्तनांद्वारे आंतरराष्ट्रीय राजकीय घडामोडी समजून घेते, त्याचा अर्थ लावते आणि अंदाज लावते. 'भौगोलिक चल' या अंतर्गत, त्या क्षेत्राचे क्षेत्रफळ, हवामान, स्थलाकृति, लोकसंख्याशास्त्र, नैसर्गिक संसाधने आणि उपयोजित विज्ञान इ. घटक येतात.

भूराजनीती हा शब्द रुडॉल्फ झेलेन यांनी 1899 मध्ये प्रथम वापरला होता. भूराजनीतीचा उद्देश राज्यांमधील संबंध आणि त्यांच्या परस्पर स्थितीवर भौगोलिक परिमाणांचा प्रभाव अभ्यासणे हा आहे. त्याच्या अभ्यासाचे अनेक ऐतिहासिक टप्पे आहेत, जसे की मध्य आशियातील ब्रिटिश साम्राज्यवाद आणि रशियन झारवाद यांच्यातील वसाहतीच्या काळातली स्पर्धा, नंतर शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिकन साम्राज्यवाद आणि सोव्हिएत युनियन यांच्यातील स्पर्धा इ.

भू-राजकारणातील प्रमुख विचारवंतांमध्ये हॅलफोर्ड जॉन मॅकेंडर यांचे नाव ठळकपणे घेतले जाते. 1904 मध्ये प्रकाशित झालेला त्यांचा 'द जिओग्राफिकल पिन्होट ऑफ हिस्ट्री' हा लेख भूराजनीतीच्या लेखनातील एक अप्रतिम उदाहरण आहे. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धांमध्ये भू-राजकारण अधिकाधिक लोकप्रिय झाले, परंतु जर्मन विचारवंतांनी ते त्यांच्या स्वतःच्या साम्राज्यवादी महत्त्वाकांक्षेचे स्रोत बनवले, ज्यामुळे या शोधात्मक विचारसरणीचा अपमान झाला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ते जवळजवळ नाकारले गेले. 90 च्या दशकातील शीतयुद्धाचा कळस आणि ब्रजेंस्की सारख्या विचारवंतांनी या मताचे पुनः प्रमाणिकरण केले जो भूराजनीतीक पुनर्जीवनाचा आधार ठरला.

भौगोलिक राजकारणाच्या विकासात शीतयुद्धाचे अनेक टप्पे महत्त्वाचे आहेत, जसे की क्यूबन क्षेपणास्त्र संकट (1962), 15 वर्षांचे व्हिएतनाम युद्ध (1975), 10 वर्षांचे

अफगाणिस्तान गृहयुद्ध (1989), बर्लिनची भिंत आणि जर्मनी. पुनर्मिलन (1989).) आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे सोव्हिएत युनियनचे विघटन (1989).

भौगोलिक राजकारणाच्या संकल्पनेचे प्राबल्य हे 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात साम्राज्यवादात होत असलेल्या गुणात्मक बदलांशी देखील संबंधित आहे. ब्रिटनचे भारतातील अनुभव हे साम्राज्यवादाच्या अनुभवांपैकी एक महत्वाचे अनुभव होते. राजकीय राजवटीच्या मर्यादा स्पष्ट दिसत होत्या. आणि ब्रिटिशांचा सूर्य आकाशाकडे सरकत होता. आफ्रिकन देशांवरही त्याचे दूरगामी परिणाम झाले आणि अनेक देशांनी साम्राज्यवादाविरुद्ध स्वातंत्र्य मिळवले. भू-राजकारणातील त्याचे महत्त्व अशा प्रकारे समजले जाऊ शकते की भौगोलिक परिस्थितीने साम्राज्यवादाच्या विरोधातील चेतनेवर प्रभाव टाकला, उदा. आफ्रिकन खंडात वर्णभेद वसाहतवादाचा एक घटक मानला जात असे आणि दक्षिण आशियामध्ये सांप्रदायिकता वसाहतवादाचे उत्पादन मानले जात असे. अशा प्रकारे, खंडांमध्ये राष्ट्रे निर्माण झाल्यानंतर, त्यांचे खंडीय संबंध आणि आंतरखंडीय संबंधांवर साम्राज्यवादाविरुद्धच्या संघर्षाच्या अनुभवांचा प्रभाव दिसून आला.

या संदर्भात आणखी एक दृष्टिकोन उद्धृत करणे योग्य होईल. भू-राजनीती ही वसाहतवादी शक्तींच्या अनुभवांशी जोडलेली जागतिक व्यवस्थेची दिशा आहे, म्हणून त्याची विचारसरणी वसाहतीक काळात प्रत्येक राष्ट्राच्या अनुभवांचे प्रतिबिंब आहे.

भूराजनीतीची दुसरी महत्वाची संकल्पना म्हणजे ग्रेट गेम संकल्पना. 19 व्या शतकातील दोन महान शक्तींच्या संघर्षाची ही एक मनोरंजक संकल्पना आहे. ब्रिटनची आवडती वसाहत ही भारतीय उपखंड होती, तिथल्या संसाधनांना आव्हान देण्यात यशस्वी होणे ही त्या वेळी ब्रिटनची प्राथमिकता होती. युरोपीय शक्तींपैकी नेपोलियनच्या नेतृत्वाखाली फ्रान्सला आव्हान वाटले, परंतु ते प्रत्यक्षात येऊ शकले नाही. त्यानंतर रशिया एक खंडीय शक्ती म्हणून प्रकट झाला. औपनिवेशिक कालखंडातील एका महत्वाच्या टप्प्यावर, जागतिक व्यवस्थेचे दोन स्पष्ट पैलू दिसू लागले. एक प्रणाली महासागरांद्वारे पृथ्वीवरील संसाधनांवर नियंत्रण ठेवणारी होती, तर दुसरी प्रणाली आशिया खंडातील वर्चस्वासाठी नवीन संघर्षाकडे झुकलेली होती.

वसाहतवाद हा एक ऐतिहासिक अनुभव आहे. परंतु राष्ट्रांच्या निर्मितीची प्रक्रिया आणि त्यांच्यातील वर्तनाची निर्मिती ही जागतिक व्यवस्था दर्शवते. नातेसंबंधांची व्याख्या वर्गीय जाणीवेने ठरवली जाते. युरोपियन समाज आणि इतर समाजांच्या अनुभवांमध्ये तुलनेने जास्त फरक आहे. भू-राजकारणाचा आणखी एक महत्वाचा परिमाण म्हणजे शीतयुद्ध. शीतयुद्धाच्या काळात सोव्हिएत युनियन आणि युनायटेड स्टेट्स यांच्यात विचारधारेवरून

तीव्र संघर्ष झाला आहे. साम्यवाद किंवा मार्क्सवादाच्या विचारसरणीने नवीन राष्ट्रांमध्ये आपला ठसा उमटवला, त्यामुळे भांडवलशाही देशांशी संघर्ष झाला. हे वैर तिसऱ्या जगातील देशांमध्येही पसरले. आणि अशा वेळी या देशांना आपल्याकडे खेचण्याचा आग्रह भूराजनीतीच्या रूपात दिसून आला. त्याचे परिणाम सकारात्मक तसेच नकारात्मक होते. काही देशांनी याला नफ्याची संधी म्हणून पाहिले, म्हणून त्यांनी त्यांच्या आर्थिक विकासाच्या संधींचा फायदा घेतला. तर काही देशांसाठी विघटन हे युद्ध आणि अशांततेचे समानार्थी शब्द बनले.

भू-राजकीय संकल्पना आणि मूलभूत तत्वे -

विचार करण्याच्या पद्धतीला भू-राजकारणात विशेष महत्त्व आहे. संपूर्ण जगाला एक घटक मानून देशांच्या वर्तनावर निर्णायक विधाने करणे ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. राष्ट्र-जीवनाच्या अत्यावश्यक परिस्थितीची पूर्तता करण्यासाठी संसाधनांचा अखंड पुरवठा राखणे हे भू-राजकारणाचे अंतिम उद्दिष्ट आहे, हे येथे नमूद करणे उपयुक्त ठरेल. या पार्श्वभूमीवर विविध भू-राजकीय संकल्पनांवर टीका करणे आवश्यक आहे. असेच एक अतुलनीय काम म्हणजे सर हॅल्फोर्ड जॉन मॅकेडर यांची १९०४ ची संकल्पना, 'जिओग्राफिकल पिन्होट ऑफ हिस्ट्री', पृथ्वीच्या कवचावरील महाद्वीपांच्या आराखड्याची ऐतिहासिक समज आणि त्यामुळे प्रभावित झालेल्या विविध राष्ट्रीय समुदायांचे वितरण हे त्यांच्या परस्पर स्थानिक आणि देशीय संबंधांचे स्पष्टीकरण देण्यास सक्षम आहे हे त्याचे मूळ आहे. त्यामुळे भविष्यातही या घटकांचा राष्ट्रांमधील संबंधांवर परिणाम होणार आहे. असाच एक आकृतिबंध म्हणजे हृदयस्थळ किंवा हार्टलँड.

हार्टलँड संकल्पनेनुसार, समुद्राच्या पाण्याच्या व्यापाराच्या वापरामुळे, युरोप-आशिया खंडातील क्षितिज भाग एकमेकांच्या संपर्कात आले. मध्यवर्ती भागाच्या पारंपारिक व्यवस्थेला पर्याय म्हणून हे किनारी भाग उदयास आले. पारंपारिक पद्धतीनुसार, पारंपारिक जमिनीच्या मार्गावर काफिल्यांद्वारे व्यापार केला जातो. मॅकेडरच्या मते, इतिहासात काही मोठ्या प्रक्रिया आहेत, ज्या सामान्य ऐतिहासिक आकलनाच्या पलीकडे आहेत. अशीच एक ऐतिहासिक प्रक्रिया युरोपमधील राष्ट्र-राज्यांची उत्पत्ती होती.

मॅकेडरच्या मते, युरोपचा उदय हा आशियाई आक्रमणकर्त्यांच्या सततच्या झुंजीमुळे निर्माण झालेल्या चेतनेचा परिणाम आहे. हूणांच्या क्रूर आक्रमणांमुळे युरोपला आशियाई शक्ती आणि आकाराची जाणीव झाली. इतकेच नव्हे, तर पूर्व युरोपातील वांशिक रचनेत याने घडवलेले बदल हे निरोधक म्हणून प्रस्थापित झाले. हा विचार विशिष्ट संबंध स्पष्ट करतो.

महाद्वीपीय एकसंधतेची अनुभूती केवळ महासागराच्या तरंगातूनच शक्य झाली आहे. त्यामुळे मॅकिंडरच्या विचारात द्वैत भाव आहे.

भू-राजकारणाचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे भौगोलिक संसाधनांची मालकी. ही मालकी भूसामरिक संसाधनांच्या क्षेत्रात अत्यंत महत्त्वाची आहे. ऊर्जा संसाधने हे असेच एक चिन्हांकित क्षेत्र आहे.

भारताचे भूसामरिक महत्व-

मानवी जीवन जसे विविध टप्प्यावर बदलत जाते तसेच राष्ट्रचे देखिल होत असावे. आशिया खंडतील खंडप्राय देश असलेला भारत अनेक आव्हाने झेलत आपले सार्वभौमत्व अबधित राखून आहे. आताचा नवा भारत हा चीन साठी एक आव्हान म्हणून समोर येत आहे. भारताचे 1947 पासून तर 2021 पर्यंत बदललेले स्वरूप भारतीयांच्या मनात अभिमानास्पद आहे. चीन भारताच्या वाढत्या प्रभावामुळे प्रतिस्पर्धी देश मानतो तसेच भारताची अमरीका व तीचे सहकारी देश जापान ऑस्ट्रेलिया व अन्य लोकशाही देशासोबत असणारी सामरिक भागीदारी मोडीत काढून त्याचा जागतिक आर्थिक महासत्ता असणाऱ्या अमेरिकेला जोरदार धक्का देण्याचा डाव आहे. असा दावा अमेरिकन परराष्ट्र मंत्रलायाने प्रकाशित केलेल्या एका अहवालात नमूद केला आहे.

एवढेच नाही तर भारताला आपल्या आर्थिक जाळ्यात अडकुन आपल्या महत्त्वाकांक्षा येनकेन प्रकारे पूर्ण करण्याचा डाव आहे हे सुद्धा त्या अहवालात नमूद आहे. चीन आपल्या क्षेत्रातील अनेक देशांची सुरक्षा, स्वायत्तता व आर्थिक हितांना कमकुवत करण्याचा प्रयत्न करत आहे. यात 'आसियान' सदस्य देशांसह महत्वपूर्ण मेकॉंग क्षेत्र व पॅसिफिक द्वीपसमूहातील देशांचाही समावेश आहे, असेही या अहवालात अधोरेखित करण्यात आले आहे.

सद्यस्थितीत अमेरिकेसह जगभरातील देशांमध्ये जागरूकता वाढत असून, सत्ताधारी चीनच्या साम्यवादी पक्षाने महान शक्तींमधील प्रतिस्पर्धेच्या एका नव्या युगाची सुरुवात होत असल्याचे हा अहवाल सांगतो. अमेरिकन परराष्ट्र मंत्रालयाच्या मार्फत जारी करण्यात आलेला हा अहवाल भारताचे महत्त्व विशद करणारा आहे. मोठा भूभाग, विविध जाती, धर्म, पंथ यांनी युक्त समाज, बोलीभाषा मधील भिन्नता, चालीरीतींमधील वैविध्य यांनी युक्त भारताचे जगाच्या पटलावर वाढणारे महत्त्व हे नक्कीच आशादायक आहे. चीनचे विस्तारवादी धोरण आणि लोकशाहीची गळचेपी करण्याची कार्यपद्धती, यामुळे चीनला आता धक्के बसण्यास सुरुवात झाली आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. केवळ

‘भारतविरोध’ म्हणून पाकिस्तानला आपल्या कवेत घेणारा चीन हा जगाच्या पाठीवर त्याच्या कृत्यांमुळे नागरिकांच्या मनातूनदेखील उतरताना दिसत आहे.

नुकताच हाँगकाँगमधील लोकशाहीचे समर्थन करणाऱ्या लोकप्रतिनिधींना अपात्र ठरवून लोकप्रतिनिधी निवडीचा जनतेचा अधिकार हिरावून घेण्याचा निर्णयदेखील चीनच्यावतीने घेण्यात आला आहे. या निर्णयाच्या विरोधात अमेरिकेसह पाच देशांनी जोरदार हल्लाबोल करण्यास सुरुवात केली आहे. हाँगकाँगमध्ये झालेल्या मानवाधिकारांच्या उल्लंघनांबाबत एक प्रस्ताव अमेरिकन संसदेत मंजूर करण्यात आला आहे. अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, न्यूझीलंड आणि ब्रिटन या पाच देशांच्या परराष्ट्रमंत्र्यांनी एक संयुक्त निवेदन जारी करत, निर्वाचित लोकप्रतिनिधींना अपात्र ठरवण्यासाठी चीनने लागू केलेल्या नव्या नियमांबद्दल गंभीर चिंता व्यक्त करत आपला विरोधदेखील दर्शविला आहे. केलेले करार मोडणे व त्याच्या आपल्या मानाने आपल्याला हवा तसा अन्वयार्थ लावणे, यात चीनचा हातखंड राहिला आहे. हाँगकाँग प्रकरणातदेखील चीनने संयुक्त राष्ट्रांचे नियम व चीन-ब्रिटन कराराचे उल्लंघन केले आहे. अशावेळी भारताचे खरे स्वरूप आणि लोकशाहीची होणारी जपवणूक ही जगास नक्कीच मार्गदर्शक ठरणारी आहे. त्यामुळे चीनसारखी कार्यवृत्ती असलेल्या जगातील इतर देशांसाठी, नवभारत हा नक्कीच एक आव्हान ठरणारा देश असणार आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ :-

- 1) Agnew, John. 1994. ‘The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International
- 2) Balibar, Etienne. 2002. Politics and the Other Scene, London: Verso.
- 3) Cooperative Security Framework’, in Japan, Australia and Asia-Pacific Security, edited by Brad Williams and Andrew Newman , Abingdon, Taylor & Francis , pp. 30
- 4) Capling, Ann , and John Ravenhill. 2011. ‘Multilateralising Regionalism: What Role for the Trans-Pacific Partnership Agreement?’, Pacific Review 24, 553
- 5) Devetak et al (eds), An Introduction to international2)
- 6) प्रवार देशपांडे, ‘नवा भारत : एक आव्हान’ (दैनिक तरुण भारत 22 Nov. 2020)
- 7) रमेश दत्त दीक्षीत, ‘राजनीतिक भूगोल - संमसामयिक परिदृष्टि

BP-2021-22(D)

Dr. Sawan M. Deshmukh
Assistant Professor & H.O.D of Geography,
Bhartiya Mahavidyalaya, Morshi, Dist. Amravati

His academic interests embrace various aspects of population, Agriculture and Biogeography as well as environmental studies. He is a recognized Ph.D. Supervisor of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. He has published numerous research papers and articles in journals and newspapers. He has been awarded "Paryavarn Puraskar", by Sant Gadge Baba Amravati University, "Vasundhara Mitra Puraskar", by Kirloskar Vasundhara Mitra Puraskar, Maharashtra and "Sarpa Sawardhan Puraskar", by Maharashtra Sarpmitra Sanghatana, Maharashtra. He is currently nominated by Govt. of Maharashtra as "Honorary Wildlife Warden", of Amravati Dist.

He is a life member of "Maharashtra Bhugol Shastra Parishad, Pune, Deccan Geographers Society, Pune. He is life member of Indian Science Congress as well as Executive Member of Amravati Chapter and life member of Society for Prevention of Cruelty to Animals of Amravati. He is Founder President of two NGOs "Center for Animal Rescue and Study", and "People for Animals" Amravati. He is passionate sports person, participated in National and Inter University Softball, Baseball and Fencing competition. He loves adventure activities for Wildlife conservation and every year organised several awareness camp for wildlife conservation and environment education's.

Also Available in
e-Book

English ₹ 000

ISBN 978-93-92425-00-9

A Geographical Analysis of the watershed

Dr. Sawan M. Deshmukh

Academic Book Publications

A Geographical Analysis of the watershed

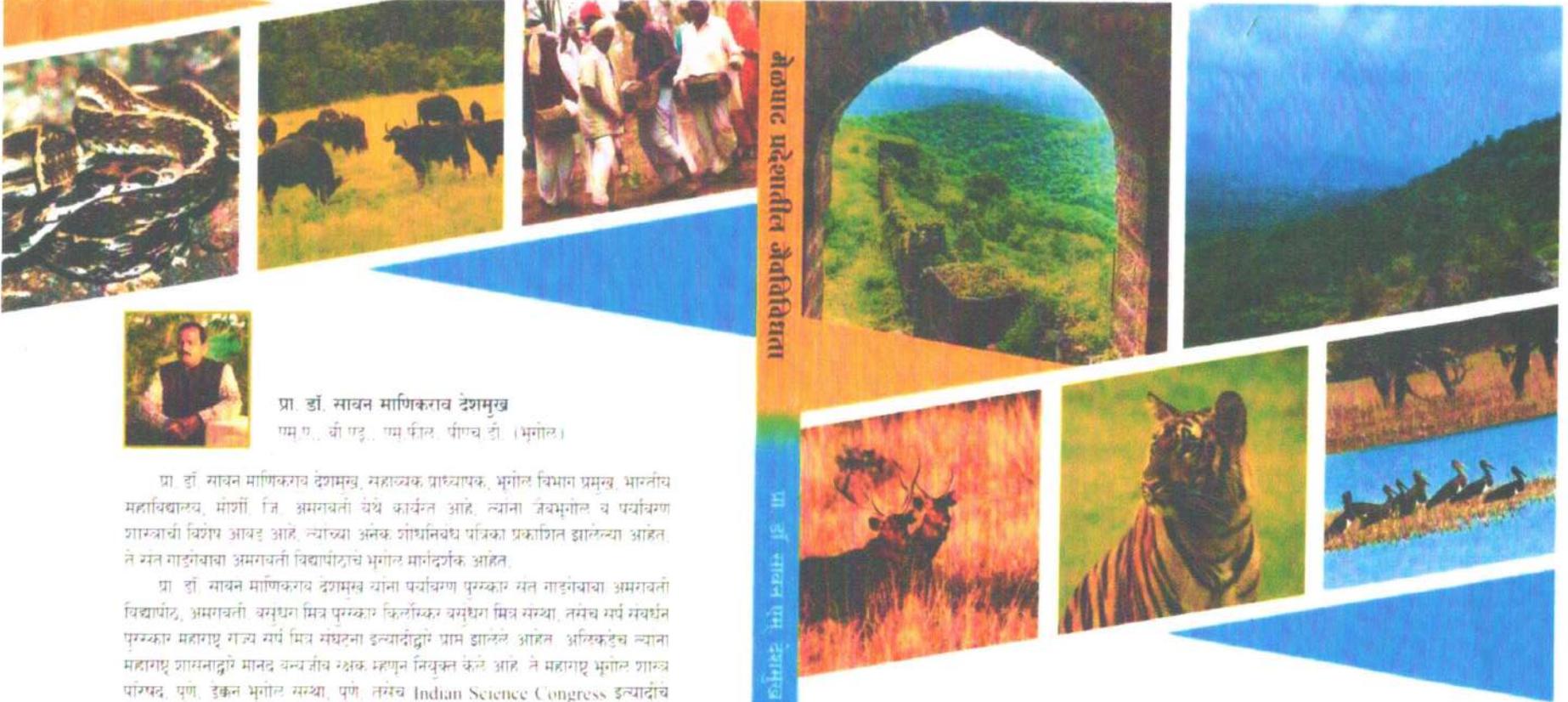

Dr. Sawan M. Deshmukh

Sawan M. Deshmukh
अपनीब महाविद्यालय
मोशी, जि. अमरावती

38-(D)-201-22

प्रा. डॉ. सावन माणिकराव देशमुख
एम.ए., बी.एड., एम.पील, पीएच.डी. (भूगोल)

प्रा. डॉ. सावन माणिकराव देशमुख, सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोशी, जि. अमरावती येथे कार्यरत आहे. त्यांना जैवभूगोल व पर्यावरण शास्त्राची विशेष आवड आहे. त्यांच्या अनेक शोधनिबंध पत्रिका प्रकाशित झालेल्या आहेत. ते रत्न गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाचे भूगोल मार्गदर्शक आहेत.

प्रा. डॉ. सावन माणिकराव देशमुख यांना पर्यावरण पुस्तक संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, वसुधरा मित्र पुस्तक क्लॉसिकर वसुधरा मित्र संस्था, तसेच संपे संवर्धन पुस्तक महाराष्ट्र राज्य संपे मित्र संघटना इत्यादींद्वारे प्राप्त झालेल्या आहेत. अखिलंडेच त्यांना महाराष्ट्र शासनाद्वारे मानद वन्यजीव रक्षक म्हणून नियुक्त केले आहे. ते महाराष्ट्र भूगोल शास्त्र परिषद, पुणे, इकून भूगोल संस्था, पुणे तसेच Indian Science Congress इत्यादींचे आतिथ्य सदस्य असून संस्था ISC चे अमरावती विभागाचे मानद सदस्य आहेत. त्याचप्रमाणे ते 'Center for Animals Rescue and Study' (CARS) आणि 'People for Animals' या संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष आहेत. तसेच त्यांना खेळाची सुद्धा खुप आवड आहे. त्यांनी राष्ट्रीय तसेच विद्यापीठ, स्नातक सॉफ्टबॉल, बेसबॉल आणि तलवारबाजी या खेळात सहभाग घेतलेला आहे. प्रतीवर्षी वन्यजीव संवर्धन तसेच पर्यावरण संवर्धन या संबोधित शिबिरांचे आयोजन करतात. त्यांची वन्यजीव व पर्यावरण विषयक आवड, अनुभव व अध्ययनशिलता म्हणून हे पुस्तक आपल्या कारिता सादर करित आहे.

अकॅडेमिक बुक पब्लिकेशन्स

मेलघाट प्रदेशातील जैवविविधता

Also Available in
e-Book

अकॅडेमिक
बुक पब्लिकेशन्स

English ₹ 000
ISBN 978-93-90000-00-0
9 789392 725851

प्रा. डॉ. सावन एम्. देशमुख
मोशी, जि. अमरावती

प्रा. डॉ. सावन एम्. देशमुख

INDEX

Sr. No.	Topic	Page No.
1	Impact of Industrialization on Environmental Condition: A Global Prospective Review Dr. Manisha S. Pawar, Dr. Prakash K. Patil,	1
2	Change Detection Analysis in Land Use/ Land Cover of Niphad Tahsil Using Remote Sensing Data Dr. Thakare Sunil, Dr. More Jyotiram Dr. Mundhe Nitin,	1
3	Need of Environment Conservation for Sustainable Development Dr. Manoj D. Mudholkar	1
4	Seasonal Variation Of Physicochemical Parameters Of The Ground Water: A Case Study Of Kurkumbh, Maharashtra. Dr. Rajesh B. Survase, Prof. Dr. Arjun B. Doke, Dr. Ashok B. Divekar	1
5	Impact of Rainfall on Water Resources in Marathwada Region Dr. Khadke V.V. , Dr. Hulpalle S. D	2
6	Carbon Footprint Analysis: Towards a measures suggesting for carbon fixation Dr. Gunwant H. Kurhade, Bhimrao B. Wankhade , Farooque Haider Z. Haider,	2
7	Impact Of Physical And Climatic Factors On Settlementdistribution Ofdhule District, Maharashtra Prof. Punam Deore, Dr. Vidya Patil	2
8	Environmental Status And Impact Of Air Pollution In Chandrapur District Dr. Nikhil M. Deshmukh	3
9	Technology Boost in Production of Cotton Crop in India Dr. Mahesh Lavate. Dr. Vijay Tompe	3
10	Geographical study of Drainage Pattern in Marathwada Region Dr. Hulpalle S. D., Dr. Khadke V. V.	3
11	Sub-Division wise Analysis of Rainfall and Coefficient of Variation in Maharashtra State (1901 to 2015) Dr. Anita J. Chavan, Dr. Pramod A. Wadate	3
12	Deforestation - An Important Issue In Sustainable Development Dr. Rajesh P. Meshram	4
13	Role of Education on Sustainable Development Dr. Chandrashekhar Thakare	4
14	The Need To Prevent Global Warming For Sustainable Development Machhindranath Kailas Aarte, Dr. Sachin H. More,	4
15	Differential Levels of Educational Development in District Budgam, J&K: A Block Wise Analysis. Rafiq Ahmad Dar, Dr. Ajay J. Solanke,	4
16	Water Pollution in India: Causes, Effects and Management and Control Dr. Anand R. Dhote	5
17	Impact of Climate Change on Indian Agriculture and its Measures Dr. Omprakash B. Munde	5
18	Traditional Practices of tribals to Biodiversity conservation and Sustainability management through cultural heritage. Dr. Y. M. Rajgure, Miss M. N. Pawar	5

 प्रमुख
 भारतीय महाविद्यालय
 नोर्शी, जि. अमरावती

	डॉ. शशिकांत पी. दुपारे, गो. सी. टोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय चांदूर बाजार	
47	अमरावती जिल्ह्यातील पिक उत्पादकतेचे व पीक व्यवस्थापनाचे भौगोलिक विश्लेषण श्री. संदीप देशमुख, संशोधक विद्यार्थी, भूगोल विभाग, गो. सी. टोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय चांदूर बाजार	16
48	महाराष्ट्र राज्यातील वनक्षेत्र आणि वणव्यामुळे जळलेले वनक्षेत्र - भौगोलिक आढावा प्रा. दिपक उ. अंबोरे भूगोल विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती	16
49	जैव भूगोल : एक संशोधनात्मक रूपरेषा प्रा. डॉ. सावन एम. देशमुख, भूगोल विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी	16
50	जिला भिण्ड (म०प्र०) में जनसंख्या का स्थानिक वितरण: एक भौगोलिक अध्ययन डॉ० आर. वी. एस. सिसौदिया, सहायक प्राध्यापक, अध्ययन शाला एवं शोधकेन्द्र भूगोल महाराजा छत्रसाल बुन्देलखण्ड विश्वविद्यालय, छतरपुर म.प्र. शिवम वर्मा, शोधार्थी, जीवाजी विश्वविद्यालय, ग्वालियर म.प्र.	17
51	शाश्वत विकासासाठी शाश्वत व्यवस्थापनाच्या भूमिकेचा अभ्यास डॉ. दीपा अनिल पाटील नं.ता. वि. स.चे, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नंदुरबार	17
52	निसर्ग पर्यावरण संवर्धन: उत्पादकतेत वृद्धी अर्थप्राप्तीतील आर्थिक विकास एक समीक्षात्मक अभ्यास प्रा. डॉ. जयंत एम. बनसोड, वाणिज्य विभाग प्रमुख, गो. सी. टोम्पे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चांदूर बाजार	17
53	महाराष्ट्र राज्यातील वैनगंगा खोऱ्यातील नदीप्रदूषण समस्या व उपाययोजना डॉ. जयश्री वाय. पडोळे, भूगोल विभाग प्रमुख कै. ना. अ. देशमुख कला व वाणिज्य महाविद्यालय, चांदूर बाजार श्री. रामकृष्ण महादेवराव सिरसकर संशोधकविद्यार्थी, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती.	18
54	अमरावती जिल्ह्यातील शेती विकासाचे प्रारूप : एक भौगोलिक अध्ययन प्रा. प्रताप राजाभाऊ सर्वगोड शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.	18
55	अमरावती जिल्ह्यातील कृषी उत्पादकता निर्देशांक - एक भौगोलिक अध्ययन डॉ. मनीष प्र. गायकवाड, डॉ. राजेंद्र ज. डगेकर शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.	18
56	मेळघाट प्रदेशातील वनक्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास श्री. उमेश गायगोले, संशोधक विद्यार्थी, कडी कला, महाविद्यालय, अचलपूर कॅम्प	19
57	अमरावती जिल्ह्यातील वन साधनसंपत्तीचे भौगोलिक विश्लेषण सचिन रा. राऊत संशोधक विद्यार्थी, म. पो. पाळा, ता. मोर्शी जि. अमरावती.	19
58	लोकसंख्या आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती, डॉ. सुनिल वि. कुवर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नंदुरबार	20
59	जनसामान्यामध्ये हॉट विषय जागतिक तापमान वाढ डॉ. वैशाली बिजवे, भूगोल विभाग, भारतीय महाविद्यालय, अमरावती	20
60	सद्यस्थितीतील हवामान बदलाच्या संदर्भात पृथ्वीच्या भूशास्त्रीय काळातील हवामान बदलाचा अभ्यास	21

 भारतीय महाविद्यालय
 मोर्शी, जि. अमरावती

प्रगती केली तसेतसे पर्यावरणाची नासधूस व्हायला सुरुवात झाली. पर्यावरणाची नासधूस करण्यात मानवाचा सिंहाचा वाटा आहे. मानव जसजसा बुद्धिवान होऊ लागला तसतसे तो निसर्गावर वर्चस्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करून आपले जीवन जास्तीत जास्त सुखमय व आरामदायी करण्यासाठी निसर्गाच्या मूलव्यवस्थेमध्ये तो बदल घडवून आणू लागला. निसर्गातील काही मर्यादित घटकांचा अमर्यादित वापर केल्यामुळे नैसर्गिक व्यवस्थेमध्ये काही परिणाम होईल का? याचा या शाहण्या मानवाने फारसा विचार केला नाही किंवा याकडे फारसे लक्ष ही दिले नाही.

अमरावती जिल्ह्यातील पीक उत्पादकतेचे व पीक व्यवस्थापनाचे भौगोलिक विश्लेषण
श्री. संदीप देशमुख, संशोधक विद्यार्थी, भूगोल विभाग, गो. सी. टोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय चांदूर बाजार

सारांश : कृषी हा मानवाचा सर्वांत जुन्या व्यवसायापैकी एक महत्त्वाचा व्यवसाय आहे. मानवाचे आयुष्य मोठ्या प्रमाणात अन्न शोधण्यात खर्ची पडत असल्याचे त्याचे वस्तीस्थान हे अस्थायी स्वरूपाचे होते. अन्नसमस्या किंवा उपोषण ही समस्या सतत भेडसावित असते. कदाचित अन्नधान्याचा पुरवठा अधिक नियमित व निश्चितपणे करण्यासाठी रोपाची निवड करून आणि त्यांची विशिष्ट काळजी घेऊन कृषीच्या विकासाला सुरुवात झाली आहे. 'मानवाचे नैसर्गिक मर्यादित पलिकडे जाण्याचे आणि मानवाच्या गरजा चांगल्या प्रकारे भागू शकतील अशा प्रकारे पर्यावरणाला सुधारित करण्याचे प्रयत्न करणे म्हणजेच कृषी होय'. जगातील कृषी मधील समस्या व प्रादेशिक विषमता समजण्यासाठी वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे आवश्यक असते. एखाद्या प्रदेशातील किंवा कृषी क्षेत्रातील विविध पिकांचे उत्पादन किती आहे. त्यावर त्या प्रदेशाचा विकास अवलंबून असतो. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये अमरावती जिल्ह्यामध्ये कृषी क्षेत्रात असलेल्या विविध समस्या शोधणे आणि विविध प्रदेशातील पीक उत्पादकता कशी आहे व त्याच्यावर कोणत्या घटकांचा प्रभाव पडतो यासंबंधीचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

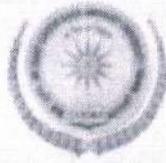
महाराष्ट्र राज्यातील वनक्षेत्र आणि वणव्यामुळे जळलेले वनक्षेत्र - भौगोलिक आढावा

प्रा. दिपक उ बंबोरे भूगोल विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती
सारांश वने ही राष्ट्रीय संपत्ती आहे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखणारा महत्त्वाचा दुवा आहे. महाराष्ट्र राज्यात विविध प्रकारची वने आढळत असून महाराष्ट्र राज्यातील हवामानावर त्याचा प्रभाव आढळून येतो. वनांचे नुकसान झाल्यावर त्याचा थेट परिणाम स्थानिक हवामानावर होतो व त्यामुळे, मुदेची धूप होते, पर्जन्याचे प्रमाण कमी होते, प्रदूषण वाढते आणि पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो. प्रस्तुत लेखा अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यातील वनक्षेत्राचा थोडक्यात आढावा घेतला असून मागील काही वर्षात आगीमुळे वनक्षेत्राच्या प्रमाणात झालेल्या नुकमानीचे विवेचन केलेले आहे.

✓ **जैव भूगोल : एक संशोधनात्मक रुपरेषा**

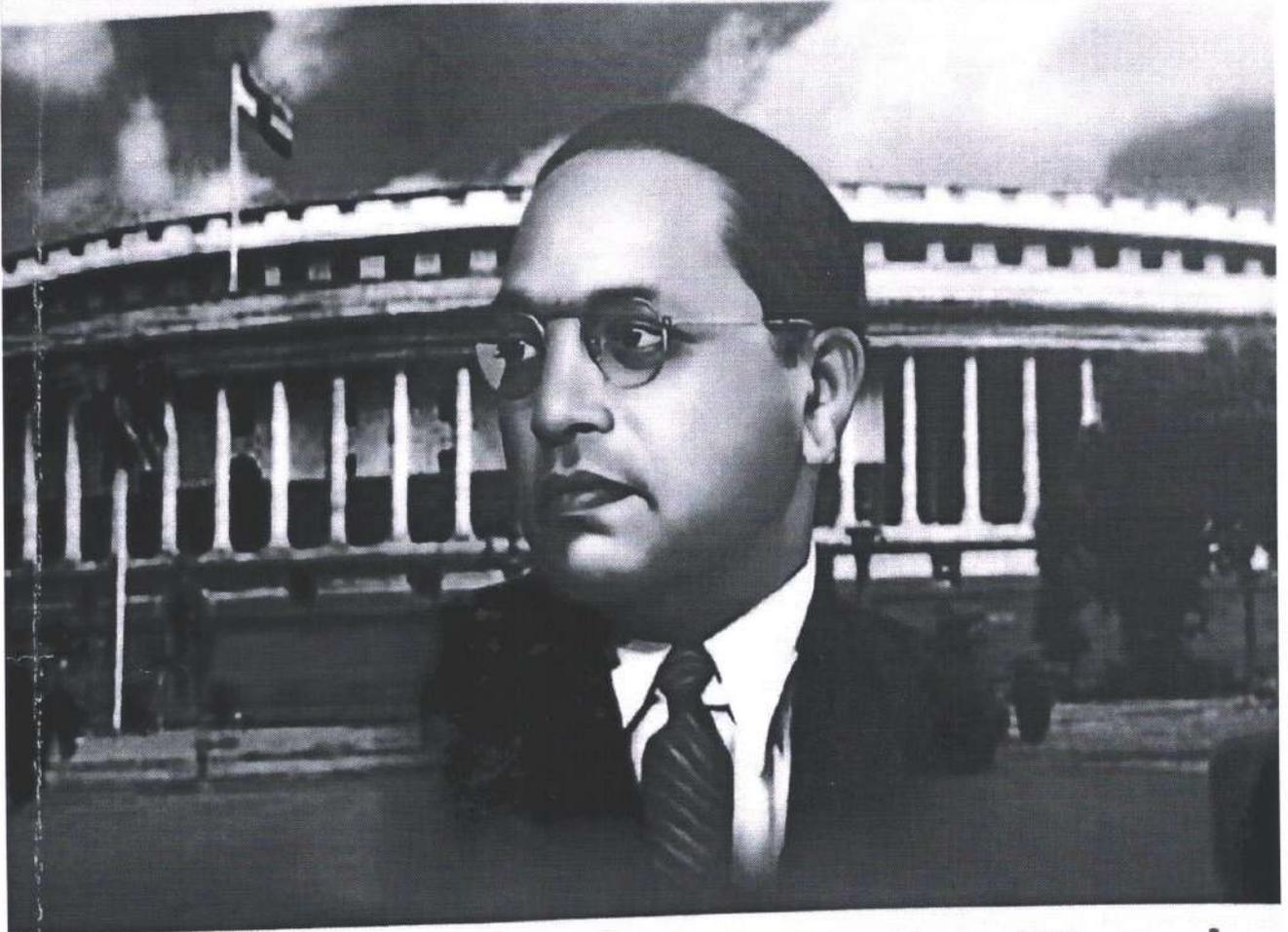
प्रा. डॉ. सावन एम. देशमुख, भूगोल विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी
सारांश: पृथ्वीला वैभवशाली अशी निसर्गाची देणगी मिळालेली आहे. या मध्ये वनस्पती, प्राणी जीवजंतु त्याचबरोबर हवामान, माती, पाणी, पर्वत, नद्या, सागर महासागर इत्यादी घटकांचा सुध्दा समावेश होतो. निसर्गात जे सजीव आढळतात, उदा. वनस्पती, प्राणी, जीवजंतु, मानव इत्यादी यांचा यात समावेश होतो. या सर्वांना जैवभूगोलात समावेश होतो. पाहिला तर 'जैवभूगोल' ही भूगोलाची एक गतीशील शाखा असून ती जैवविज्ञान व भूगोल या दोन विषयामधील एक शृंखला होय. जैवभूगोल ही जीवविज्ञानाच्या म्हणजेच सजीवांचा भूगोल असून यात सजीवांचे स्थान, त्यांचे वितरण, प्रारूप, प्रारूपातील विभिन्नता व त्यावर परिणाम करणारे विविध घटक यांचा अभ्यास केला जातो. एकंदरीत जैवभूगोल म्हणजे वनस्पती, प्राणी, जीवजंतु व मानव त्यांचे पृथ्वीवरील वितरण व त्यांचा परस्परांशी असणारा संबंध यांचा अभ्यास होय. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये जैवभूगोलात संशोधनात्मक कार्य व त्यांची रुपरेषा यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रा. डॉ. सावन एम. देशमुख
भारतीय महाविद्यालय
मोर्शी, जि. अमरावती

2021-22 J.R.P
2021-22-R CB

**Dr. Ambedkar Studies Center,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati**

Dr. Babasaheb Ambedkar's Role in Nation Building

Editor's

Dr. Tushar Deshmukh

Registrar
Sant Gadge Baba
Amravati University,
Amravati

Dr. Santosh Bansod

Co-ordinator
Dr. Ambedkar Studies Center,
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati

Principal
Bhambiya Mahavidyalaya
Morshi

**Dr. Babasaheb Ambekar's
Role in Nation Building**

ISBN : 978-81-940865-8-1

© Reserved

Edition : 8th March 2022

Publisher & Printer :
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati

Type Setting
Sanskriti Printers,
Namuna Lane 4,
Amravati.

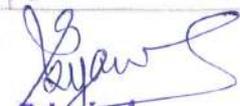
Price : Rs. 800/-

All rights are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher. The authors are solely responsible for the content of the papers compiled in this volume. The publishers or organizers do not take any responsibility for the same in any manner.

Printed from the Camera ready copy provided by the editors.

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

		अनुपकुमार ज. पाचकोरे	
47	डॉ. भीमराव आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार	दिपराज गोविंदराव माहारे	225
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व्यवस्थापन व उर्जा व्यवस्थापन विचार व कार्य	मोहन आंकार बेलोकार	229
49	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलनीती बाबत विचार आणि कार्य	प्रा. डॉ. दिलीप शंकरराव तेलंग	238
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लोकशाही राज्य-समाजवाद विषयक दृष्टिकोन	डॉ. सजय शेजव	244
51	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीचे सजग भाष्यकार	प्रा. विक्रान्त कृष्णराव मेश्राम	249
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे उत्तरदायित्व श्री. रा. सु. गवई (संदर्भ : रिपब्लिकन पक्ष)	प्रा. नमता एन. तानोडे	252
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	प्रा. मनोज रमेशराव वाहाणे	257
54	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि आर्थिक लोकशाही	डॉ. बाळासाहेब नानासाहेब देवकाते	262
55	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि पातुर्डा अस्पृश्य परिषद : एक चिकीत्सा	डॉ. किशोर मारोती वानखडे	267
56	मुलभुत अधिकार आणि राज्याचे मार्गदर्शक तत्व	शोनिल दादाराव सुखदेवे	272
57	भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत वर्धा जिल्ह्यातील महिलांचे योगदान (सन १९२० ते १९४७)	प्रवीण मनोहर राजूरवाडे / प्रा. डॉ. कुसुमदेव सोनटक्के	284
58	राष्ट्र उभारणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान	डॉ. सदीप मनोहरराव राऊत	290
59	राष्ट्र निर्माता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रविण राजकुमार भगत	294
60	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर- संविधान आणि आदिवासी जमाती	रोशन रामदास भटकर	299
61	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाचे ऐतिहासिक अध्ययन	कु. शिल्पा युगेंद्र अंबळकार	305
62	राष्ट्र उभारणीमध्ये डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान : स्त्री उद्धारकर्ता	जानेश्वर डिगांबर अवधूत	313
63	चवदार तळे सत्याग्रह 1927 आंबेडकरांनी स्त्रियांना उद्देशून केलेले भाषण	डॉ. प्रदीप हरिभाऊ शेंडे	316
64	भारताच्या आधुनिकतेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान	प्रा. डॉ. सुरेश ल. पंडित	319
65	जलव्यवस्थापन आणि भारतीय राज्यघटना	रामचंद्र डो. वरघट	325
66	स्त्रियांच्या शैक्षणिक प्रगतीत डॉ. बाबासाहेबांची भूमिका	प्रा. संतोष बन्सीलाल राठोड	329
67	पहिल्या गोलमेज परिषदेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका	प्रा. डॉ. संतोष शंकरराव इंगोले	334
68	भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्ष संकल्पनेचे स्वरूप व परिणाम	अॅड. श्री. अरुण रामराव रौराळे	339
69	दामोदर नदी प्रकल्प आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	कु. वंदना मारोतराव धवने	345

 Principal
 Bhawya Mahavidyalaya
 Morshi

राष्ट्र उभारणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान**डॉ. संदीप मनोहरराव राऊत**

इतिहास विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी ता. मोर्शी, जि. अमरावती

मोबा ९४०४६८९७८३ ई-मेल sandipmanoharraut@gmail.com

एकोणविसाव्या व विसाव्या शतकांमध्ये अनेक समाजसुधारक व राजकीय नेत्यांनी आपापल्या परीने राष्ट्र उभारणीमध्ये योगदान दिले आहे. त्यामध्ये महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महात्मा गांधी, सरदार वल्लभाई पटेल, सुभाषचंद्र बोस, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, इत्यादींनी नावे अग्रक्रमान घेतल्या जातील परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या विचार व कार्यातून नव समाज निर्माण करून राष्ट्र उभारणीत अतुल्यानीय कामगिरी केली आहे.

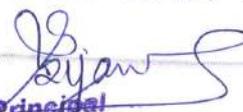
भारताची आधुनिक पायावरील राष्ट्राम्हणून जडणघडण विसाव्या शतकात १९२० ते १९५० च्या दशकात झाली. या काळात राजकीय स्वातंत्र्य तर मिळालेच पण राज्यघटना, राजकीय-आर्थिक आणि सामाजिक घडी, राज्याची पुनर्रचना फाळणी तसेच आर्थिक विकास आणि सामाजिक विकासाची क्रांती कार्यक्रम असे सारे या काळात घेतले गेले. या पायावर आधुनिक राष्ट्राची जडणघडण झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा कार्याकाळही हाच आहे. मुंबईत १९१८ साली त्यांचे नेतृत्वात राजकीय क्षितिजावर उदयास आले. सुमारे ४० वर्षांच्या (१९१६-१९५६) काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्ञानदान आणि नेतृत्व करत होते. राष्ट्राच्या उभारणीत योगदान देत होते. समस्या सोडविण्यासाठी धोरणे सुचवण्याची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पद्धती त्यांच्या समाकालीन नेत्यापेक्षा निराळी होती. विषयाचा संखोल अभ्यास करून करणे ओळखून मगच उपाय शोधनाची शिरलं त्यांच्यात होती म्हणूनच त्यांनी सुचवलेले उपाय हे आजही राष्ट्रापुढील समस्यांचा सामना करण्यासाठी समर्पक ठरतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या राष्ट्राच्या अखंडतेची, सुरक्षिततेची आणि स्वातंत्र्याची निरंतर काळजी करणारे दूरदृष्टीचे जागरूक राष्ट्रभक्त नेता होते. त्यांनी आपल्या राष्ट्राच्या अखंडतेला व सुरक्षिततेला आणि स्वातंत्र्यतेला धोका निर्माण होईल असे कोणतेही अनुचित विधान किंवा कार्य केले नाही.

• **स्वातंत्र्याची आणि राष्ट्राची संकल्पना :**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वताच्या पद्धतीने स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होते. सन १९३०-३२ च्या पहिल्या गोलमेज परिषदेत ब्रीटीशाना त्यांनी सांगितले. "केवळ स्वराज्यातील राज्याघटनेमुळेच दलित वर्गास राजकीय सत्ता सहभागाची संधी मिळू शकते तसे न झाल्यास आमच्या लोकाना मुक्ती मिळणार नाही. मात्र स्वातंत्र्याची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची कल्पना काँग्रेस व इतरापेक्षा वेगळी होती. त्यांच्या मते राजकीय स्वातंत्र्य हा स्वातंत्र्याचा

Principal
Bhamiya Mahavidyalaya
Morshi

निष्ठा एक भाग आहे. अन्य भाग म्हणजे सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य असमान हक्कांपासून मुक्ती अस्पृश मानवे गेलेल्यांना समान सामाजिक, आर्थिक हक्क, समान नागरिकत्वाचे हक्क देण्यात जात हा अहयळा असल्यामुळे आधी सामाजिक, आर्थिक समनतेच्या हक्काचे संरक्षण करण्याच्या तरतुदी करा. मग ब्रिटीशांकडून राजकीय स्वातंत्र्य घेऊ असे त्याचे मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी हा जो विषय तेव्हा लावून धरला. तो आजही महत्त्वाचाच ठरतो.

राष्ट्राची ही संकल्पना विकसित होण्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मदत झालीच पण राष्ट्रीयत्वाची एक पूर्ण अट आपल्या देशात पूर्ण झालेली नसल्याकडे त्यांनी नक्ष वेढले आहे. त्याचे बाबाबातचे निरीक्षण असे कि, "स्वतःसंराष्ट्र म्हणाविणाऱ्या सर्व लोकांचा संवाद, सहभाग, एकोप्याची भावना म्हणजे राष्ट्रीयत्व होय. देशात आर्थिक व सामाजिक पातळीवर मोठी विषमता असतांना आणि अलीकडच्या काळात अंतरजातीय वंशीय आणि धार्मिक तणाव वाढत असताना राष्ट्र विकसित होण्यासाठी आणि राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रत्यक्षात दिस्प्यासाठी आपण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडून शिकवण घेतली पाहिजे.

राष्ट्रवाद संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार "अल्पमत द्वारा जब सत्ताने कुछ अधिकार मांगे जाते हैं। तो वह सांप्रदायिक हो जाती है।" परंतु जब बहुमत के बल पर सत्तापर एकाधिकार जमा लिया जाता है। तो उसे राष्ट्रीयता कहा जाता है।

• सामाजिक समानता

सामाजिक समानता प्रस्तापित करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपला शेवटच्या क्षणापर्यंत कार्य केलेले दिसून येते. बहिष्कृत हितकारीणी सभा १९२४, महाडचा सत्याग्रह १९२७, मनुस्मृतीचे दहन, १९२७ मंदीर प्रवेशासाठी सत्याग्रह, महार परिषद, १९३६ अस्पृश्यता निवारण परिषद यामध्ये माणगाव परिषद, अखिल भारतीय बहिष्कृत समाज परिषद १९२० या सर्व सभा व परिषदेच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक समता प्रस्तापित केलेली दिसून येते.

२५ व २६ डिसेंबर १९२७ मध्ये त्यांनी महाड येथे सत्याग्रह परिषद घेण्याचे ठरविले होते या परिषदेचा उद्देश स्पष्ट करताना ते म्हणतात "इतरांप्रमाणे आम्ही माणसे आहोत. हे सिद्ध करण्यासाठी चवदार तळ्यावर जायचे आहे." यावरून हे दिसून येते कि, सामाजिक समता प्रस्थापित केल्याशिवाय राष्ट्रीय ऐक्य साध्य होणार नाही. हे त्यांना माहित होते.

• कामगार कल्याणासाठी योगदान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे समाजातील सर्व वर्गासाठी त्यांनी अविरत कार्य करत राहिले, त्यामध्ये कामगार कल्याणासाठी त्यांनी अनेक कायदे पारित करून घेतले.

मुंबईतील साचीवालायात ७ मे १९४३ रोजी मजूरमंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली बैठक बोलावण्यात आली. यामध्ये सेवायोजना कार्यालय स्थापन करणे, तसेच संयुक्त कामगार नियामक समिती स्थापन करणे अशा दोन प्रश्नावर चर्चा झाल्या.

१९ मे १९४३ रोजी 'इंडियन फेडरेशन ऑफ लेबर' ह्या संस्थेच्या मंडई शाखेत डॉ. आंबेडकर भाषण दिले. ते म्हणतात. "माझे स्पष्ट असे आहे की, भारतातील कामगारांनी कामगार माजीमंडळ संस्थापनेचा प्रयत्न करावा. भारतास स्वातंत्र्य मिळणे एवढी गोष्ट पुरेशी नाही. ते स्वराज्य कोणत्या लोकांच्या हातात पडेल याला महत्त्व आहे. स्वातंत्र्य पूर्वी व स्वातंत्र्य नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगार कल्याणासाठी अनेक कायदे पारित करून घेतले व कामगारांचे हक्क त्यांना बहाल केले. यातूनच डॉ. आंबेडकर यांचे राष्ट्रहित दिसून येते.

• **आर्थिक विकासाचे धोरण :**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देशाच्या आर्थिक विकासात दिलेल्या योगदानाचे पुरेशी चर्चा सहसा होत नाही. स्वातंत्र्य पूर्व कायदे मंडळात कामगार खात्याचे मंत्रिपद त्यांचा कडे असताना पुनर्बांधणी आणि पुनर्वसन योजना १९४२-४६ तयार झाली व प्रत्यक्षात आली.

१९५१ व ५५ च्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेने त्या योजनेचा आधार घेतला. डॉ. आंबेडकरांनी कामगार विषयक धोरण आखले पण अनुसूचित जातीविषयचे धोरण आणि महत्त्वाचे म्हणजे पाणी व वीज यांच्या विकासाचेही धोरण त्यांनी आखले होते. आजही त्या कामगार धोरणाचा आधार घेतला जातो. केंद्रीय जल आयोग आणि केंद्रीय वीज प्राधिकरण या आजही कार्यात असलेल्या यंत्रणांची सुरुवात डॉ. आंबेडकरांच्या पाणी व वीज विषयक धोरणातून झाली. दामोदर, हिराकूड, शोन हि धरणे तयार झाली. वास्तविक हे सर्व श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना देणे अयोग्य ठरणार नाही.

• **भारतीय राज्याघटनेत योगदान :**

भारतीय राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटना निर्मिती संबंधीच्या कार्याच्या शुभारंभ ३० ऑगस्ट १९४७ पासूनच केला. याच बरोबर ते स्वातंत्र्य भारताचे पहिले विधीमंत्री सुद्धा होते. २ वर्षे ११ महिने १८ दिवस आशा प्रदीर्घ काळात डॉ. आंबेडकरांनी घटनेचा मसुदा तयार करून घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना २६ नव्हेंबर १९४९ रोजी सादर केला. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय राज्यघटना आपल्यात येऊन भारत हा देश लोकशाही प्रधान स्वातंत्र्य देश बनला आपल्या राष्ट्रप्रेमी स्वभावामुळे डॉ. आंबेडकर यांना ऐक्य, संघटन, समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्य अतिशय प्रिय होते. म्हणूनच त्यांनी स्वातंत्र्य भारताला कसलाही धोका होऊ नये आशी खबरदारी घेतली.

• **स्त्रियांच्या उन्नतीतील योगदान :**

भारतीय संविधान निर्माता व कामगार मंत्री म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी अखंड प्रयास करत राहिले. त्यांनी यामध्ये निम्नवर्ग, उच्च वर्ग, श्रमिक, हिंदू, मुस्लीम सर्व जाती-धर्मातील स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी कार्य केले. शिक्षण, स्वातंत्र्य समानता व अन्य अधिकारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

शिक्षणासंबंधी स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे समानता मिळावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. तसेच सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, स्वातंत्र्य स्त्रियांना बहाल करण्यासाठी अथक असे प्रयत्न त्यांनी केले.

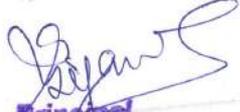
'हिंदू कोड बिल' चा अनुसंधाने डॉ. बाबासाहेब यांनी स्त्रियांना अनेक अधिकार देण्यास तयार होते. परंतु ते पूर्णत्वात गेले नाही. त्यातील काही कायदे पारित झाले. यावरून असे दिसून येते कि, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना स्त्रियांच्या सवींगीण विकासातून देशाचा विकास साधावचा होता.

• शैक्षणिक सुधारणेतून राष्ट्रहित :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजाची सामतामुलक समाज रचना तयार करण्यासाठी शिक्षणावर जास्त भर दिलेला दिसून येतो मजूर मंत्री असताना मध्यवर्ती इंग्रज सरकारचे महत्वपूर्ण सहकार्य घेऊन मुंबईत ८ जुलै १९४५ रोजी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' नावाची शिक्षणसंस्था स्थापन केली. २० जून १९४६ मध्ये सिद्धार्थ महाविद्यालयाची स्थापना केली. १९५० मध्ये 'मिलिंद महाविद्यालय' औरंगाबाद येथे स्थापन करण्यात आले. तसेच परदेशात शिकण्यासाठी अनेक विद्यार्थ्यांना फोलोशीप देण्यात आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना घटनेच्या मासुदा मध्ये शैक्षणिक धोरण ठरवत असताना १८ वर्षा खालील मुला-मुलींना सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची सोय केल्या जावी असे नमूद केले. जेणेकरून कोणीही अशिक्षित राहू नये. यावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार हे भारतीय समाजाला नवी दिशा देणारे होते.

• संदर्भग्रंथसूची :

- १) गायकवाड, जानराज, महामानव, रिया पुब्लिकेशन, कोल्हापूर, आवृत्ती -२०१६- पृष्ठ क्र. ३९४
- २) यादव, वीरेंद्र सिंह, समतामुलक समाज एवम सामाजिक परिवर्तन के युगपुरुष: डॉ. भीमराव आंबेडकर, ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली, आवृत्ती-२०११, पृष्ठ क्र. २०८
- ३) कठारे, अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक्स पुब्लिकेशर्स, औरंगाबाद, आवृत्ती-२०१५ पृष्ठ क्र. ४७३
- ४) किर, धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई - २०१४ - पृष्ठ क्र. ३९७, ३९८
- ५) लोकसत्ता ई-पेपर - ७ डिसेंबर २०१८ सुखदेव थोरात यांचा लेख
- ६) गायकवाड, काशिनाथ जानराज, रिया पब्लिकेशन कोल्हापूर आवृत्ती-२०१६-पृष्ठ- २३८
- ७) यादव, वीरेंद्र सिंह, समतामुलक समाज एवम सामाजिक परिवर्तन के युगपुरुष: डॉ. भीमराव आंबेडकर, ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली, आवृत्ती-२०११, पृष्ठ क्र. ३३३
- ८) गायकवाड, काशिनाथ जानराज, रिया पब्लिकेशन कोल्हापूर आवृत्ती-२०१६-पृष्ठ ३९१

Principal
Bhambhaniya Mahavidyalaya
Morshi

SANT GADGE BABA AMRAVATI UNIVERSITY

National Level Multi-disciplinary Seminar on
DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S ROLE IN NATION BUILDING

Certificate

This is to certify that Miss/Mr./Mrs./Prof./Dr. Sandip Raut
Bhartiy Mahavidyalay Morshi Dist Amravati
participated in the two days National level Multi-disciplinary Seminar on DR. BABASAHEB
AMBEDKAR'S ROLE IN NATION BUILDING organized by Dr. Ambedkar Studies Centre, Sant
Gadge Baba Amravati University, held on 8th & 9th March 2022.

He / She has been invited as a ~~Chairperson~~ / ~~Resource person~~ / ~~Participant~~
in the seminar.

He / She has presented a research paper entitled राष्ट्रभारणीत डॉ बाबासाहेब

आंबेडकर सांचे योगदान

Dr. Tushar Deshmukh
Registrar
Sant Gadge Baba Amravati University

Dr. Santosh Bansod
Convener of the Seminar & Co-Ordinator
Dr. Ambedkar Studies Centre,
Sant Gadge Baba Amravati, University

Sandip Raut
Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Cert. No. : DP/2022/SP1/0054

Date : March 01,2022

Bhagwantrao Shivaji Patil Mahavidhyalaya,
Paratwada, Dist. Amravati. (MH)

Sant Gajanan Maharaj Arts College
Borgaon (Manju), Dist. Akola (MH)

Jijamata Arts College,
Darwha, Dist. Yavatmal. (MH)

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to Certify

Prof. Arvind S. Pazare

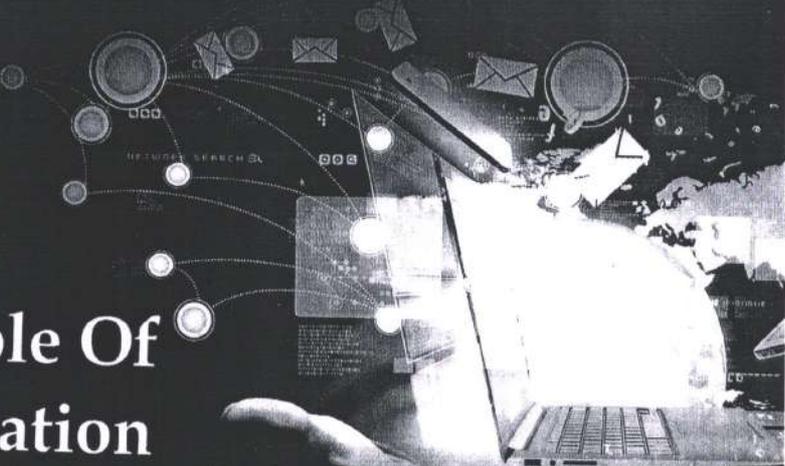
Has Published his/her chapter in the edited book on
**"The Role Of Information Communication Technology
New Invention And Development In the Library."**
bearing ISBN " 978-93-91331-17-7" Entitled
Web Based Library Services

Dr. Praful N. Kadu
Editor

Prof. Umesh J. Gawande
Editor

Dr. Rajesh S. Gedam
Editor

DnyanPath®

**The Role Of
Information
Communication
Technology
New Invention And
Development In the Library.**

■ EDITORS

Dr. Praful N. Kadu

Mr. Umesh J. Gawande

Dr. Rajesh Gedam

Copyright © DnyanPath Publication, Amravati (INDIA)

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

या संपादकीय ग्रंथात समाविष्ट सर्व संशोधनपर लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही. समाविष्ट सर्व लेखांची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकांची असेल.

The Role Of
Information
Communication
Technology
New Invention And

EDITORS : • Dr. Praful N. Kadu
• Mr. Umesh J. Gawande
• Dr. Rajesh Gedam

Published by the **DnyanPath Publication (INDIA)**

A Leading National Books Publishing House In India

The First edition published in 1st March 2022

ISBN 13 : 978-93-91331-17-7

ISO 9001 : 2015

ज्ञानपथ®
पब्लिकेशन

Visit us

www.dnyanpath.org

Reg. Office : FFS-A, Block C, First Floor, Venus Plaza, Shegaon Naka, V.M.V. Road,
Amravati - 444 603 (Maharashtra)
Our Network : Maharashtra, Delhi, Gujrat, Chattisgarh, Telangana, Bihar.
Visit us : www.dnyanpath.org
Contact us : dnyanpathpub@gmail.com
Phone : 08600353712, 09503237806

Printed at Shri Gurudeo Printers, Amravati.

Mahatma Fule Sankul, Shegaon Naka,

V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

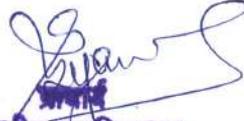
Price : ₹ 599/-

Emerging Technologies and innovation for libraries

41. **Alexa: A cost-effective artificial intelligence virtual platform for specially-abled** 181-183
Dr. Vishalsingh Rameshsingh Shekhawat
42. **Kiosk Technology for Managing Check -in/ Checkout Service in Modern Libraries** 184-186
Dr Jugal Eknathrao Maldhure
43. **Today Digital Environment and Digitization Technology in Library** 187-192
Dr.Praful N Kadu
44. **Reach the Unreachable - Achieving Quest of knowledge through Open Access Resources: A Case study of GFGC, Ankola, Uttar Kannada Karnataka** 193-197
Dr. Savita N. Nayak
45. **Marketing Of Library And Information Services** 198-199
R.G.Baheti

Interactive library web portals

46. **Web Based Library Services** 200-205
Prof. Arvind S. Pazare
47. **From Traditional to Web-based Library Services** 206-211
Mr. Dinesh T. Sakhare

प्रकाश
राजकीय महाविद्यालय
भोरी, जि. अमरावती

Web Based Library Services

Prof. Arvind S. Pazare

Librarian

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi

Dist: Amravati

9767337723 aspazare@gmail.com

Abstract :

World Wide Web (WWW) and Internet as a new media of information storage and delivery provides supreme media for delivery of information with very fast speed. The web technology and Internet has changed the way of information is stored, retrieved and communicated in the libraries. As various libraries move towards providing their services in a IT and digital environment, the improved access to remote library collections is making the use of electronic information resources more realistic and more attractive. The present paper mainly discusses that what are the web based library services, their features, advantages and disadvantages. Different web based services i.e. library web page, web OPAC, ask a librarian, e-mail, bulletin board, web forms, online database have been highlighted.

Keyword :

Web-Based Library Services, Web-OPAC, Bulletin Boards, Library Web Page, Ask-a-Librarian, Virtual Library Tours, E-mail, Web Forms, Online Databases, Web-Based User Education, Subject Directories.

Introduction :

The early use of the internet has changed the fundamental roles, paradigms and organizational management culture of libraries and librarians. It has created profound impact on library and information services by offering new ways of

information delivery. The innovative use of technologies enable us to reach both to distant users much more easily and effectively than hitherto possible. Web offers significant advantage by integrating different library and information services with a common user interface on web browsers. Realizing the potential, libraries are rushing to Internet connectivity. Libraries are playing vital role for the promotion of education and research. With the application of technology it became possible to have access to various information sources and databases available in various parts of the globe (Deka, 2007). It is affecting only the formats and resources of information, but also how and where to provide library services (Bhatnagar, 2005). Traditional library services were static. To access the library users needed to go to the libraries physically during library opening hours only. But in web era, library services have become dynamic. Now a day the users can access the library at anytime from anywhere without need to go to the libraries physically and no restrictions. With the advent of information technology and web based services, content are available to users on their desktop. Digital Library Services, Internet Library Services, Electronic Library Services are the terms used interchangeably for Web Based Library Services. According to (Bhatnagar, 2005) there are four generations of library services passed from traditional online services to today's services that assist users in searching the World Wide Web. The role of library professionals have changed in recent

Part C - Interactive library web portals

various services, list of online journals, user feedback, etc. offered by a library. Library can easily it services and facilities to the users worldwide.

4. Ask-A-Librarian

Ask-A-Librarian services are Internet based question and answer service that connect users with individuals who possess specialized subject knowledge and skill in conducting precision searches. Users asked question either through web form or by an e-mail address provided by service. Once a Query is read by a service, it is assigned to an individual experts for answering. An expert responds to the query with factual information and or a list of information resources. The response is either sent to the user's e-mail account or is posted on the web so that the user can access it after a certain period of time.

5. Virtual Library Tours

Libraries websites are provides virtual library guide to the available facilities including collections, services and infrastructure available in the library. The combination of library maps and floor plans, library departments and photographic views are used for the tour. Virtual library tours are also using new technologies such as Quick Time movies etc and are begging to replace image maps on main campus Web sites.

6. E-mail

E- mail is a web based excellent and communicative media that the librarian can use for various purposes specifically for delivering some web based services like electronic document delivery service, table of contents, RSS feeds, etc. It serves as an excellent current awareness service to the scientists, researcher and special user. It is widely used service by publishers and researchers.

7. Web Forms

Interactivity is a key feature of successful web based services and web forms are good examples of

interactivity. Most of the library websites have forms for inviting feedback from the users such Suggestion of services, Users survey, Comment the website and suggestions to improve it, Request for library to acquire certain titles or materials Reference service (often Ask-A-Librarian), library loan or other document delivery services

8. Online Databases

These are large collections of machine-readable that are maintained by commercial and are accessed through communication lines. Various libraries subscribe to them for easy access and use of current information.

9. Web Based User Education

Web guides and teaching and learning tools found everywhere on the internet as a result of are easily updated, accessed and printed on demand. The web based user education provides a degree of interactivity and flexibility to the user. The library websites can use web based education for impartation training to users in following area:

- Basic library skills in conjunction with glossary of library terms;
- Using Library OPAC/Web OPAC, local books, magazines, biographical data and other library materials;
- Instructions for looking CD-ROM and internet based mostly databases and alternative electronic resources; and
- Understanding how to navigate the library websites and how to select the most relevant database;
- Instructions on subject search training, use Boolean operators and searching internet resources through search engines.

10. Subject Directories

Subject directories differant from search engines that search engines are populated by robots that find and index sites where as humans making editing decision that populate subject directories. Subject

and managing the information and apply the latest source, tools and technology to provide better information services in web based environment. Library services refer to facilities, which are provided by a library for the use of books and dissemination of information for the need and meet the user's requirement.

Today, users may have access a variety of textual information resources. There are different kinds of web-based reference resources and services for accessing information from libraries such as OPAC, Gateway, Portals, Subject Portals Electronic Journals, Online Databases, Subject Directories Search Engines. These resources overlap considerably in the type of information they cover. It is difficult to distinguish between some of them. A library should have a good collection of these resources like selected Web links, subscription resources, and library materials in well organized pages for serving better services to their users and researcher.

What is Web :

Web is popularly use as the synonymous term of www or internet or online. The web is a server system used to access all types of information to anytime from anywhere. The web is an ideal media for providing information or knowledge.

What is Web Based library Services:

According to White (2001). " A digital Library service manages and develops electronic services, the library websites and library staff. It can be defined broadly as 'an information access service in which users ask questions via electronic means e.g., email or web forms."

Scope of Web based services :

On -line ordering and acquisition related activities can be carried out though e-mail, CD-ROM and multimedia service can be provided effectively though networks. Current Awareness service and SDI may be given though networking systems and the users may retrieve references of

their interest in a fraction of second from an online database.

The internet is a major tool that delivers to the front door of other networks, other services and other resources. It is a tool providing access to vast quantities of information and it lets to communicate, share resource and share data with people around the world.

Types of Web based Library Services :

1. Web OPAC:

Web OPAC is a library catalog on the web. With the help of a web browser like internet explorer . A user can connect to web and information can be search anytime from anywhere in the world. It facilitates the readers to access the bibliographic details of holding in the library collection. Some of the major services available through Web OPAC are library catalogue, search facility on entire database, group wise restricted access for readers and researcher.

2. Bulletin Boards

A bulletin board is an electronic communications forum that hosts posted messages and articles connected to a common subjects or theme or interest. It allows users to call in and either leaves or retrieves messages. The messages can be directed to all users and researcher of the bulletin board or only to particular users. But all messages can be read by all users. Various libraries are use of bulletin boards for his or her net primarily based library services. The bulletin board is also used as an interactive interface to invite suggestion on activities and services of a library. It can also be used as associate in nursing interface to distribute library services.

3. Library web page

Library web page can be defined as get ways for searching information about the library. It provides integrate access to the whole data of a library multiple databases, library catalogues, e-journals and deliver information about a library. Also provide access to all computer based services like library collection , library working hours, library timing,

Part C - Interactive library web portals

directories are basically index home pages of sites and can be classified as general, academic, commercial or portal.

Advantages of Web Based Services :

- To save the precious time of the users.
- A large number of users can be helped simultaneously by using web based library services.
- Less dependence upon the library staff for getting the required information.
- Availability of less number of library staff to carry out the library works and services.
- Availability of information in different places and also in different formats.
- Instant and elaborate information requirements for R&D activities.
- Operating costs are minimal.
- Location of laboratories /departments in different places in the campus.
- Cannot be stolen and miss shelved
- Saves considerable storage space
- Immediate receipt of issue
- Fast publication
- Cut in library budget.

Disadvantages of web based services :

- Requires some training for users to use special equipment required.
- Use is limited by copyright laws and licensing agreements.
- Access is currently unreliable (URL problems, internet connection problems).
- Format is in the early stages of development.
- A huge volume of information is generated every minute.
- No order or rules are imposed on the generation, distribution, access and use of this information.
- No absolutely comprehensive record of the various document is obtainable at the instant.

Conclusion :

Library service on the internet requires

many of the same qualities as traditional accuracy, promptness, courtesy, an understanding of the information need. It provides the convenience of accessing information at any time, saving them traveling cost and time. It is an option for answering reference queries. The provision of these services is not constrained by traditional opening hours but can be offered on a 24-hour, seven-days-a-week basis known as 24/7 services.

Services are the heart of any kind of library. The provision of web based library services is a trend. Libraries are taking full advantages of internet and web facilities. The full advantages of internet and web facilities are remarkable changing their mode of services. Users are also very happy by using web based library services through web. They can avoid the time and harassment from not getting the required information. To meet these challenges libraries may play a leadership role in providing facilities for Web Based library Services facilities to the techno savvy users.

References :

1. Agarwal Vibhuti, (2006), virtual or digital libraries, Rajat pub. Noida
2. Bhatnagar Anjana, (2005) Web –Based Library Services, Third Conventional plan University Sylchar.
3. Chahal S.S. (2011), University New Delhi, Aug. 15-21 pp.20.
4. Kumari Nisha, (2016) Web-Based Library and Information Science. 2(1), access on Dt. 10-01-22.
5. Martin Shynee, Murugiah P. and P. S. (2016) Web Based Library Services Overview. IJLSIM v-2(3) July-2016. www.ijlsim.in access on 30-12-21.
6. Paul Amarjeet & Grover Nidhi (2016) social Net-working, alfa pub. Jaipur
7. Rao V. Chandrashekhar V. & Saroj V. (2005) Current Trends in Web based library services, Commonwealth pub, New Delhi Vy. Narain (2005). Information Technology in libraries, Raj pub, Jaipur

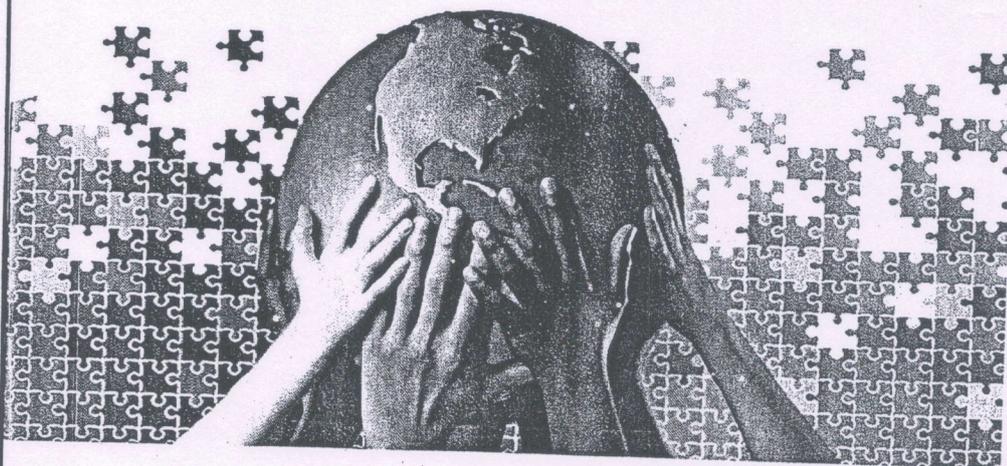
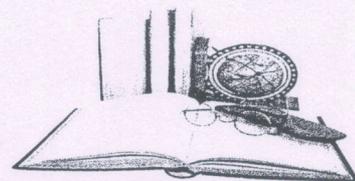
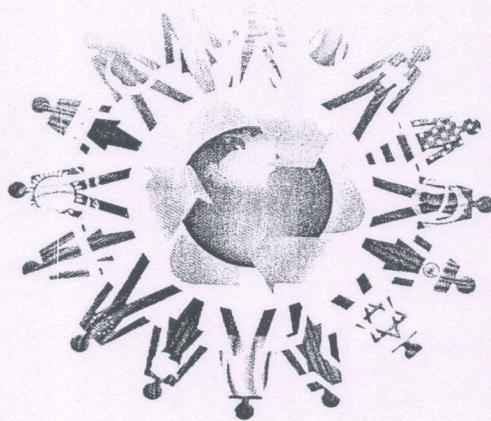
2014
Signature
भारतीय महाविद्यालय
भोशी, जि. अहमदाबाद

ISBN - 978-81-951099-0-6

Current Trends in Humanities & Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Chief Editor : Prof. Virag.S.Gawande
Editor : Dr.Dinesh W.Nichit

ANATOMY & PHYSIOLOGY IN PHYSICAL EDUCATION

Dr. Shirish Vinayakrao Topare

ANATOMY AND PHYSIOLOGY
IN
PHYSICAL EDUCATION

Dr. Shirish Vinayakrao Topare

INSIGNIA

INSIGNIA PUBLICATIONS

NEW DELHI-110 036 (INDIA)

Contents

<i>Preface</i>	<i>v</i>
1. Meaning and Definition of Anatomy and Physiology: Its Need and Importance in Physical Education and Sports	3
2. Definition of Cell, Tissue, Organ and System; Structure and Functions of Cell	27
3. Bones in Human Body: Types and Names	57
4. Various Types of Joints and Major Movements Around Them	65
5. Skeletal Muscles: Structural Classification, Structure and Functions	79
6. Respiration and Respiratory System: Meaning, Types and Organs	93
7. Functions of Respiratory System; Vital Capacity and Its Measurement	107
8. Mechanism of Respiration	116
9. Digestive System: Meaning, Importance, Organs, Functions and Processes Mechanism	125
10. Meaning of the Circulatory System	139
11. Heart, Its Structure, Functions and Control of Heart Rate	146

ABOUT THE BOOK

As a basic precept of human body that performs in various sports and physical activities, exercises etc. It means that no physical activities, exercises, performance etc. can be performed with the help of human body. Anatomy and physiology are interrelated with each other and without understanding anatomy and physiology, we cannot even think of physical education and sports.

Initially anatomy investigates the basic structure of the body and the interrelationships between various body parts. Physiology is the scientific discipline that deals with the processes or functions of living things, or the study of body functions. It allows us to understand and predict the body's responses to stimuli, as well as understand how the body maintains conditions within a narrow range of values in the presence of a continually changing environment.

ABOUT THE AUTHOR

Dr. Shirish Vinayakrao Topare always had keen interest in human anatomy and exercise physiology. He has completed his MPEd, SET NET PhD in exercise physiology and has published several papers on this subject. The author has passed American Swimming Coaches Association Level 3 Course based on physiology of swimming. He has served as Chairperson and Member of Swimming Selection Committee of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. He has been awarded as Best Coach and Best Team Manager by Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati. He has served as Member of Organizing Committee of several Interuniversity, State and National Level Tournaments. He is also received National Award for significant contribution in the field of sports. He has published several papers in National and International Journals and presented papers at several National and International Conferences.

INSIGNIA

INSIGNIA PUBLICATIONS

7/100, A-Block, Swaroop Vihar, Kadipur, Delhi-110084

Mob.: 9818804536; 9811195333

E-mail: insigniapublication111@gmail.com

₹950/-

ISBN 978-93-94045-51-4

9 789394 045514

Recent Trends In Physical Education and Sports

Edited By
Dr. Sagar P. Narkhede

DNYANPATH
PUBLICATION

EDITOR

Dr. Sagar Narkhede

Director of Physical Education and Sports
Saraswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda, Akola

PATRON

Shri. Gajanan Dalu (Guruji)

Ex MLA
President
Shri. Sant Gajanan Maharaj
Shikshan Sanstha, Akola

Shri. Omprakash Dalu

Secretary
Shri. Sant Gajanan Maharaj Shikshan
Sanstha, Akola

Shri. Diwakar Gawande

President
Karmyogi Appasaheb Pratishthan
(Sangawa Mel),
Murtijapur, Dist. Akola

CHIEF ADVISORY COMMITTEE

Dr. Pradip Khedkar

Member of Management Council
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Anjali Thakare

Principal
Shri. Shivaji College of Physical
Education, Amravati.

Dr. Subhash Gawande

Senate Member
Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

ADVISORY BOARD MEMBERS

Dr. Shirish Topare
Prof. Ratnesh Prasa
Dprof. Ashish Painkar
Dr. Suhas D. Yadav
Dr. Vasant Zende
Prof. Anmol Gandhe
Dr. Satender Singh
Dr. Deepak Burud
Dr. Shaikh Musabhai
Prof. Anand Chanagi
Dr. Anup B. Kene
Dr. Madhav Shejul
Dr. Govind Kalwale
Dr. Ajaz Sheikh
Mr. Anuj S. Kela
Dr. Manohar M. Mane

Dr. Sanjay V. Deshmukh
Dr. Ganacharya Nagnath
Prof. Subhas Hunnalli
Dr. Jagadish Kumar
Dr. D. Maniazhagu
Dr. Subhash M. Shekokar
Dr. Sandeep Satao
Prof. Sandip D. Maind
Dr. Umesh Bibave
Prof. Shyam B. Korde
Dr. Ravindra Jagtap
Dr. Manohar Kalode
Dr. Rajendra Gore
Prof. Atul Sharma
Prof. Bhimrao Pawar
Mr. Sachin Choudhary

Dr. Seema V. Deshmukh
Dr. Jyoti Awati
Dr. Rupali A. Ingole
Dr. Manjusha J. Deshmukh
Dr. Alka Anil Thodge
Prof. Vaishali Telkhade
Prof. Shailendra Giripunje
Dr. Manda V. Thengne
Dr. Devendra Gujarkar
Prof. Vilas Wankhede
Prof. Balmukund Kayarkar
Dr. Umesh Sadegaonkar
Dr. Sudhakar Deshmukh
Prof. Chatse Ashok
Dr. Dinesh Kimta
Mr. Arsheed Bhat

CONVENER

Dr. D. R. Yawale

Principal
Saraswati Kala Mahavidyalaya,
Dahihanda, Tq. Dist. Akola

Dr. Dipak K. Raut

IQAC Coordinator
Saraswati Kala Mahavidyalaya,
Dahihanda, Tq. Dist. Akola

- INDEX -

1. **Information Technology To Improve Sports Performance** 1 - 3
Prof. Anmol Gangadhar Gandhe
2. **The Role Physical Fitness And Health In Achieving Sustainable Development Goals** 4 - 8
Assist. Prof. Ashish Diliprao Painkar
3. **Health and Hygiene of Indian Women** 9 - 10
Dr. Alka Anil Thodge
4. **Career Opportunities in the field of Physical Education and Sports** 11 - 13
Dr. Manohar Mahadeo Mane
5. **Career Prospective of Physical Education And Sports** 14 - 19
Ratnesh Prasad
6. **Impact of Politics On Physical Education And Sports.** 20 - 25
Anand. S. Chanagi
7. **Yoga: You're Fitness Guru!** 26 - 30
Mr. Deepak Burud
8. **Management of Equipment And Material in Physical Education And Sports** 31 - 33
Dr. Ganacharya Vinod Nagnath
9. **Mallakhamb As A Sport: Development And Rrecreation** 34 - 37
Dr. Manohar S. Kalode
10. **Yogic Concepts of Holistic Health and Wellness** 38 - 41
Dr. Rajendra Shalikram Gore
11. **An Innovative Way Towards Ict In Sports Events** 42 - 44
Dr. Mohammed Ajaz Sheikh
12. **The Benefits of Yoga In Children** 45 - 49
Dr. Sandeep Balkrushna Satao
13. **Trends And Opportunities In Physical Education And Sports** 50 - 52
Prof. Sandip D. Maind
14. **Advance Technologies In Sports Competitions** 53 - 55
Asst. Prof. Shailendra D. Giripunje

le

han

wande
er
mravati
ivati.

h

5 - 59	30. Role of Mass Media in Physical Education and Sports Dr. Sudhakar Sakharamji Deshmukh	98 - 100
0 - 61	31. A Comparative Study Of Cricket And Hockey Players About Their Speed Ability Dr. Sanjay V. Deshmukh	101 - 104
2 - 63	32. "Effect of the Games Interest on fearlessness and Sports Participation of Understudies." Dr. Suhas D. Yadav	105 - 108
4 - 65	33. The Study of Bubbling Training And Innovations For Better Performance of District Level Badminton Players Dr. Seema V. Deshmukh	109 - 113
57	34. To examine the effect of Surya-Namaskar on Body Mass Index, Waist and Hip Ratio between Physical Trained Adult and Sedentary Adult Dr. Vasant Gajaba Zende	114 - 118
3 - 71	35. Effects of Interval Training On Treading And Spinning On Motor Fitness Variables of Untrained College Women. Dr. Jagadish kumar.Ph.D., Dr. D.Maniazhagu.Ph.D.,	119 - 121
1 - 74	36. Investigation of the Effect of 6-week Yoga Exercises on Balance, Flexibility, and Strength in Soccer Players Dr. Jyoti Awati	122 - 124
i - 76	37. A Correlation Study of Anxiety And Personality Traits Behaviour of Sportswomen Subhas Hunnalli	125 - 128
- 78	38. Recent Development in Yoga: A Scientific Perspective Dr. Satender Balwant.Singh	129 - 134
-	39. Integrating Technology To Enhance Athlete Development Dr. Subhash M. Shekokar	135 - 138
- 85	40. Physical Education Status And Prospects in Vidarbha Dr. Manjusha J. Deshmukh	139 - 142
- 88	41. कला और योग मुद्राएं प्रा. प्रदिप खेडकर	143 - 146
- 91	✓42. क्रीडा क्षेत्रातील करिअर संधी डॉ. शिरीष वि. टोपे	147 - 148
94	43. क्रीडा पत्रकारिता डॉ. रूपाली अ. इंगोले (टोने)	149 - 150
97	44. शारीरिक शिक्षणाचे बदलते स्वरूप पारंपारिक खेळाचे सामाजिक आरोग्यासाठी योगदान प्रा. डॉ. माधव देसाई शेजूळ	151 - 153

अर्थनाद

संपादक

डॉ आस्तीक टी.मुंगमोडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय,
नवरगाव, जि. चंद्रपूर

mp mahi
Publication

अर्थनाद

संपादक

डॉ आस्तीक टी.मुंगमोडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय,
नवरगाव, जि. चंद्रपूर

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

 mahi
Publication

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying or recording) otherwise without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

Inquiries for bulk sales may be solicited at mahibookpublication@gmail.com

First Edition: 2022

ISBN: 978-93-94238-24-4

Price : RS. 699/-

Mahi Publication

Office No.1, Krishnasagar Society,

Nr. Shivsagar sharda Mandir Road, Ahmedabad-380007

Phone: +(91) 798 422 6340

Website : www.mahipublication.com

E-mail: mahibookpublication@gmail.com

Copyright © 2022\ MAHI PUBLICATION

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

28	महाराष्ट्र राज्यातील पाण्याची उपलब्धता आणि गुणवत्तेवर हवामानातील बदलांचा परिणाम	प्रा. डॉ. निलम छंगाणी, कारंजा लाड, जि. वाशिम.	174-180
29	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय	डॉ. नितिन कावडकर घुघुस	181-188
30	हवामान बदलाचा कृषि विकासावर परिणाम	डॉ. प्रवीण हाडे, रिमोड	189-194
31	हवामानातील बदलाचा वण्याजीव व मनुष्यावरील परिणाम	डॉ. रवी सोरते, नरखेड	195-199
32	हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम	डॉ. समित माहोरे नागपूर प्रा. संदीप चौव्हाण वर्धा	200-205
33	भारतातील हवामान बदल व त्याचे परिणाम	प्रा. डॉ. संतोष उध्दवराव धामने वाशिम	206-209
34	भारतातील हवामान बदल: परिणाम धोरणे व उपाय	डॉ. सुनील घुगल डॉ. ईश्वर वाघ	210-219
35	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व उपाय	डॉ. विठ्ठल ठावरी, भिशी	220-227
36	भारतातील हवामान बदल परिणाम व उपाय	डॉ. विशाल मालेकर, कोरपना	228-232
37	भारतातील हवामान बदल परिणाम व उपाय	सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे संशोधक विद्यार्थी, प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे अमरावती	233-240
38	भारतातील हवामान बदल, परिणाम व आव्हाने	डॉ. सिध्दार्थ हरिदास मेश्राम, कामठी	241-249
39	भारतातील हवामान बदल, परिणाम आणि उपाय	प्रा. डॉ. नीता नंदलाल तिवारी खडकी	250-255
40	भारतातील हवामान बदल - परिणाम व उपाय	प्रा. डॉ. दिलीप पांडुरंग महाजन चिखली प्रा. डॉ. राजेंद्रकुमार रामराव गव्हाळे खामगाव प्रा. डॉ. राजेंद्र बापूराव भांडवलकर, यवतमाळ	256-263
41	भारतातील हवामान बदल, कारणे आणि शेती क्षेत्रावरील परिणाम व उपाययोजना	गंगाधर एस. घांगरे, संशोधक विद्यार्थी	264-270
42	हवामान बदलाचा भारतीय कृषीवरील परिणाम आणि शाश्वत कृषी व्यूहनिती	डॉ. धीरज कदम	271-277
43	Climate Changes in India - Consequences and Remedies	Dr. Lajwanti R Tembhurne Morshi Amravati	278-281

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

Dr. Lajwanti R Tembhrne

Head, Department of Economics

Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi (Tq-Morshi, Dist-Amravati)

Mobile No – 9881116380, Email Id – lrtembhrne@gmail.com

Abstract

“Global temperatures are now reaching a high of 1.5 degrees Celsius and natural disasters have just begun. If the temperature continues to raise, the world, and India in particular, will be hit hard, with India facing a major heat wave crisis, “the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) warned at a conference in the Republic of Korea in 2018.

The world has only 12 years left to prevent environmental catastrophe, and 2030 is the target for global warming. In a tropical country like India, the report warns of the possibility of large-scale heat waves.

Present paper reveals the discussion about climate changes in India and its consequences and remedies.

Keywords

Climate change, India, Temperature, Consequences, Remedies

Introduction

For millions of years on earth, the atmosphere, the climate, and the nature of the environment have been in perfect balance. All living things evolved in the same environment. Forests have the ability to absorb all natural greenhouse gases, pollutants and carbon dioxide (CO₂), the forests have the ability to nurture humans and living things, and the environment has the power to protect human beings. But due to human scientific and mechanical progress we started deforestation which was the basis of life, in the name of industrial revolution pollution started increasing, urbanization took place, population started increasing and we started slowly removing the basis on which creation was made. We are now seeing and experiencing the same effects in the form of temperature rise, climate change and natural disasters. Thermal power stations, the cement industry, the paper industry, and various factories have led to massive increases in pollution, resulting in ozone depletion, melting of polar ice, rising sea levels, rising temperatures, climate change, and natural disasters.

Objectives

The main objective of the present research paper is to discuss the climate change in India and its consequences.

Data Source & Methodology

Data source of the present research paper is purely based on the secondary source and collected from previously published article, papers, reports on environment, related information on websites etc.

The collected information has been properly presented and interpreted on the basis of key points.

Study Region

Present discussion is based on India and lies in between $08^{\circ} 04'$ N to $37^{\circ} 06'$ N latitudes and $68^{\circ} 07'$ E to $97^{\circ} 24'$ E longitudes. India occupies total 32,87,263 sq km area and Tropic of Cancer divides this country into two equal parts. The latitudinal and longitudinal extent of the country is about 30° .

Climate Changes in India

India is beginning to feel the effects of global warming. Serious effects of climate change, such as hurricanes, floods, and extreme droughts, have become more frequent in the country. With a population of 130 million, this fragmented country is about to make a big difference. It should be prepared by everyone in the country. For that, it will be necessary for everyone to understand what this change will be like and to change their lifestyle accordingly.

According to a report by German watch, India is the fifth country in the world to be hit hard by climate change in 2018. The severe weather that year killed 2,100 people in India and caused 38 billion in economic losses. India has recently released an official report on Climate Change Survey, which predicts that India will be adversely affected by climate change compared to the global average. Therefore, the time has come for India to be ready to face this crisis.

Some aspects of the climate change review report are alarming. From 1901 to 2018, India's climate increased by 0.7 degrees Celsius, and if emissions continue to rise rapidly, temperatures are expected to rise to 4.4 degrees Celsius by 2100. The average rise in temperature in India was between 1976 and 2005.

Rising in Temperature

Looking at the temperature history of the last 100 years, we know when the temperature rise started. According to NASA and the Indian Meteorological Department, global

temperatures began to rise after 1986. Extreme temperatures began to rise in 2001. The ninth record increase in temperature has been recorded every year since 2010. The last year, 2018, has been the hottest year in the last 150 years. Since 2010, the world has seen an increase in various natural disasters such as polar ice, melting glaciers, rising sea levels, cold-heat storms, hurricanes, and cloudbursts.

The Biggest Threat to India

India is a tropical country, so even a slight change in climate can be dangerous. Looking at the 100 year meteorological data of the Indian Meteorological Department from 1886 to 1986, it gives an idea of the dire situation our country is heading towards. The Indian Meteorological Department has set a 30-year climate change period. Accordingly, 1901-1930 is dry period, 1931-1960 is wet period, 1961-1990 is dry period and 1991-2020 is wet period. India has witnessed 19 droughts and 13 wet droughts. In all these periods, India, with few exceptions, has never experienced extreme climate change. However, massive deforestation in India, increase in the number of thermal power stations and air pollution from many other industries have led to severe climate change in India since 2001. Clouds and landslides occurred at Leh, in the Himalayas, Uttarakhand, Kedarnath, Badrinath and various other places every year. Heavy rains in Kerala are a sign of climate change.

In the year 2020, a hurricane 'Nature' hit Maharashtra. For the first time since 1891, such a big cyclone hit the coast of Maharashtra. The cyclone hit Raigad, Ratnagiri and Sindhudurg districts hard. The coconut orchards in Konkan were destroyed and many houses were destroyed. The state government estimates that the 'nature' cyclone caused a loss of Rs 6,000 crore.

Cyclone Amphan, which formed in the Bay of Bengal two weeks before Cyclone Nature struck the Konkan coast, struck the state of West Bengal, including Bangladesh. For the first time since 1999, a cyclone of this magnitude formed in the Bay of Bengal

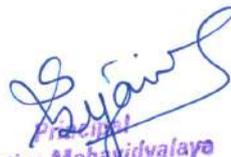
Remedies

- Researchers have suggested some alternative strategies to mitigate the adverse effects of climate change on the coast. Reducing human intervention in these areas, balancing development activities and environmental protection, and adhering to coastal zone rules will definitely help protect our shores.
- When evaluating the proposed irrigation projects, it should be ensured that water does not accumulate and increase salinity. The effects of climate change can be controlled by implementing activities such as embankment, beach cleaning, and tree planting and salt conservation to prevent erosion of beach sand.
- If global and regional temperatures are to be reduced, the best and biggest solution is to plant and afforest trees at war level.

- Unconventional energy sources (solar, wind, hydro and bioenergy) should be augmented by controlling all coal based power and other polluting industries. It takes time to transform our industry based economy into a sustainable economy based on forest, trees, agriculture and nature.
- Global warming is causing sea levels to rise near India. Densely populated cities like Mumbai and Kolkata are at risk from sea level rise, cyclones and river floods. In order to cope with them, research needs to be done on plans to block new constructions, stop urban expansion and speed up the drainage of seawater entering cities.
- The area under forest in India needs to be increased by 33%. This will help prevent temperature rise.
- In order to control the temperature in India, it is necessary to increase the use of solar energy. Make full use of available sunlight.
- The use of plastics should be kept to a minimum and new varieties should be researched in the field of agriculture to increase the cultivation of varieties which are not susceptible to rising temperatures.

References

1. Chopane Suresh (2018), "Climate Change Strikes India", Article Published in 'Maharashtra Times', 14 October 2018
2. Diwan Vijay (2021), "Facing The Crisis of Climate Change", Published Article in 'Maharashtra Times', 27 August 2021
3. Mule Apurva (2018), "Climate Change is Affecting India's Ports", Research Matters, Research Based News Stories & Highlights in Science, Engineering, Technology & Humanities in India.
4. mr.vikaspedia.in
5. PimpalkahreAmey (2020), "Beware; the Climate in India is Changing!", Published in 'Observer Research Foundation-Marathi', 13 August 2020 (www.orfonline.org)

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

भारतीय शिक्षण संस्था द्वारा संचालित

श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगाव, जि. चंद्रपूर

www.dmvn.ac.in

Reaccredited with Grade 'A' (CGPA 3.07) by NAAC

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

४५ वे वार्षिक अधिवेशन

दिनांक : २५ व २६ मार्च २०२२

प्रमाणपत्र

श्री/श्रीमती/प्रा/डॉ. लाजवंती आर. टेम्बूगे, अर्थशास्त्र विभाग प्रभुत्व,

भारतीय महाविद्यालय, मोरशी, जि. अमरावती

यांनी

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषदेचे दिनांक २५ आणि २६ मार्च २०२२ ला आयोजित ४५ वे वार्षिक अधिवेशनामध्ये सहभाग घेतला,

यात त्यांनी Climate Changes in India - Consequences and Remedies या

विषयावर शोधनिबंध सादर केला. करिता प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

कार्याध्यक्ष

डॉ. निवृत्ती पिस्तुलकर

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद, नवरगाव

सचिव

डॉ. विठ्ठल धिनमिने

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

स्थानिक सचिव

डॉ. आस्तीक मुंगमोडे

श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगाव

अध्यक्ष

डॉ. विनोद गावंडे

विदर्भ अर्थशास्त्र परिषद

Principal
Bhartiya Mahavidyalaya
Morshi

प्राचार्य

डॉ. सुरेश बाकरे

श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, जि. चंद्रपूर

**Treatment of the down-trodden in the novels
of mulk raj anand with special reference to
the novels 'untouchable', 'coolie', and 'two
leaves and a bud**

Dr. Suresh B. Bijawe

**TREATMENT OF THE DOWN-TRODDEN IN
THE NOVELS OF MULK RAJ ANAND WITH
SPECIAL REFERENCE TO THE NOVELS
'UNTOUCHABLE', 'COOLIE', AND 'TWO
LEAVES AND A BUD'**

Author

Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi
Distt. Amravati (M. S.)

Aadhar Publication - Amravati
(M.S.) India 444604

**TREATMENT OF THE DOWN-TRODDEN IN THE
NOVELS OF MULK RAJ ANAND WITH SPECIAL
REFERENCE TO THE NOVELS 'UNTOUCHABLE',
'COOLIE', AND 'TWO LEAVES AND A BUD'**

- A RESEARCH REFERENCE BOOK

Author

Dr. Suresh B. Bijawe

© *First Author*

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published, March, 2018.

ISBN 978-93-86623-52-2

Published by
Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati - 444 604.
Mob-9595560278

Printed by
Aadhar Graphics, Amravati.
Price -120/

PREFACE

It's my pride and privilege to [unclear] for the degree of Master of Philosophy. Since my student years, I was fascinated by the works of Mulk Raj Anand. Anand has portrayed various social issues in an effective manner. Every character of his novels reflects the attributes of human nature.

Some of the most prominent works are "Untouchable", "Coolie", and "Two Leaves and a Bud". These novels presented the pathetic condition of the lower strata of the society in such a manner that by reading these novels, the reader is moved and compelled to think about the causes and remedial measures for such a condition.

The work of Mulk Raj Anand deals with the social issues prevailing in India during the pre-independence period. Anand's novels provide new insights into the social conditions. Along with this, he also has tried to highlight the social issues. He has provided voice to the oppressed through his novels. He has criticized the educational system towards making it more efficient. Anand also has emphasized the menace of caste system. The inhuman treatment that was being meted out to the lower castes in different forms. He has depicted the living conditions of the lower plantation workers.

About Author

Dr. Suresh B. Bijawe is presently working as Associate Professor and Head, Department of English at Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati. He has published several research papers in reputed Journals. He has excellent record of teaching for 27 years. He has specialization in Indian English Literature.

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604.
Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

ISBN-978-93-86623-52-2

978-93-86623-52-2

**THE STRUGGLE AND SUFFERING AND WOMEN
IN THE MAJOR NOVELS OF
MULK RAJ ANAND**

Dr. Suresh B. Bijawe

**THE STRUGGLE AND SUFFERING AND
WOMEN IN THE MAJOR NOVELS OF
MULK RAJ ANAND**

Author
Dr. Suresh B. Bijawe
Associate Professor,
Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi
. Amravati (M. S.)

Adhar Publication - Amravati
(M.S.) India 444604

THE STRUGGLE AND SUFFERING AND WOMEN IN
THE MAJOR NOVELS OF
MULK RAJ ANAND

- A RESEARCH REFERENCE BOOK

Author

Dr. Suresh B. Bijawe

© *First Author*

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published, March, 2018.

ISBN 978-93-86623-51-5

Published by

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

Mob-9595560278

Printed by

Aadhar Graphics,

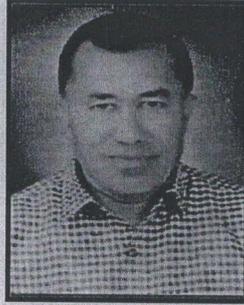
Amravati.

Price:-200 /

PREFACE AND ACKNO

Mulk Raj Anand's authorial
his contemporaries R. K. Narayan and
of others who shone on the litera
distinguishes him from the rest is
integrity of his humanistic concerns,
He is a firm believer in the fact that, th
the human world are most simply th
economic and religio-political order.
find how vehemently he criticizes an
which were once established to serv
general, but in the course of years t
ending exploitation of particularly
society. His creative career spans mor
as extended period provides enough s
his ideologies and formulate new view
and time. Anand didn't do so. His q
equitable, progressive, and empowere
last.

His sensitiveness to the issue
him alongwith the great writers of a
presented the underserved suffering of
of the Indian society, but also he
agonized reality of women in the up
layers. It was this curiosity to ft

About Author

Dr. Suresh B. Bijawe is presently working as Associate Professor and Head, Department of English at Bharatiya Mahavidyalaya, Morshi Dist. Amravati. He has published several research papers in reputed Journals. He has excellent record of teaching for 27 years. He has specialization in Indian English Literature.

Aadhar Publication

New Hanuman Nagar, Infront of Pathyapustak Mandal, VMV Road, Amravati - 444604.

Email - aadharpublication@gmail.com. M.: 9595560278

ISBN-978-93-86623-51-5

978-93-86623-51-5